mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

DR BLAU LAJOS.

HUSZONNYOLCADIK ÉVFOLYAM.

1911. ❧ OKTÓBER ❧ 4. SZÁM.

MEGJELEN JANUÁR, ÁPRILIS, JULIUS ÉS OKTÓBER ELSEJEN.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER-
GYŰJTEMÉNY

VÁCZ
NYOMATOTT KOHN MÓR KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
1911.

A M.-Zsidó Szemle huszonnyolczadik évfolyamának munkatársai,

amennyiben dolgozataikat és közleményeiket aláírták

Dr. Aptovitzer Viktor. Bécs — — — *81*
Dr. Bacher Vilmos, Budapest — — —34, *46*
Dr. Barta Mór, Losoncz — — — — 270
Dr. Blau Lajos, Budapest 17, 22, 121, 145, 193, 200, 276
Dr. Braun Mózes, Budapest — — — *72*
Dr. Chajes P. H., Firenze — — — — *113*
Dr. Eisler Mátyás, Kolozsvár — — — 161
Dr. Goldberger Izidor, Sátoralyaujhely — 97, *102*, *121*
Dr. Grünhut Lázár, Jeruzsálem — — —*31*, *67*
Dr. Guttmann Mihály, Budapest — — 90, *1*, 70, *104*
Dr. Kiss Arnold, Budapest — — 63, 154, 234, 313
Klein Miksa, Budapest — — — — 15
Dr. Klein Sámuel, Tuzla — — — — *69*
Dr. Krausz Sámuel, Bécs — — — — 261
Mandl Bernát, Budapest — — — — *57*
Dr. Osztern Salamon, Budapest — — — 26
Dr. Patai József, Budapest — — — 151
Dr. Perls Ármin, Pécs — — — — 138
Dr. Rosenberg Ede, Magyarkanizsa — — 47
Dr. Rosenzweig Adolf, Berlin — — — *65*
Dr. Schnitzer Ármin, Komárom — — — *98*
Dr. Schwarz Adolf, Bécs — — — *73*
Dr. Schwarz A. Z., Bécs — — — *161*
Dr. Schwarz Gábor. Zágráb — — — 246
Dr. Ungar Simon, Eszék — — — — *66*, *118*
Vadász Ede, Budapest — — — — 38, 273
Dr. Weisz Miksa, Budapest — — — 36, *33*
Dr. Wellesz Gyula, Budapest 135, 207, 208, 209, 265, *61*

*) A dült számok a héber mellékletre vonatkoznak.

TÁRSADALOM.

STATISZTIKA ÉS AUTONOMIA

A legujabb miniszteri kimutatás a zsidó községekről a következő statisztikát tette közzé: Kongresszusi anyahitközség 180, fiókhitközség 309, 112 rabbi és 269 rabbihelyettes. Orthodox anyahitközség 315, fiókhitközség 1356, 253 rabbi és 969 rabbihelyettes. Status quo anyahitközség 66, fiókhitközség 125, rabbi 42, rabbihelyettes 103. Összesen 561 anyahitközség, 1790 fiókhitközség, 407 rabbi, 1340 rabbihelyettes.

A vége szépen fest: 2350 község, 1747 rabbi, tekintélyes felekezet, melyet negligálni nem szabad. Mint egységes organizmus hatalmasabb volna bármely külföldi izraelita felekezetnél és talán az összzsidóságban magának és a magyar névnek tekintélyt és becsületet szerezne.

A tények azonban tények, akár tetszenek, akár nem. Nézzük tehát más oldalról a számokat. A be nem avatottnak ez a statisztika a magyar zsidóság pártjairól hamis képet ad. Az orthodox anyahitközségek száma közel kétszer akkora, mint a kongresszusi hitközségeké, a fiókhitközségek száma már négyszernél is több. Az orthodoxok hivatalból hirdetik egyszer azt, hogy ők a magyar zsidóság $^3/_4$ részét teszik, máskor azt, hogy 650,000 vannak.

Ezeket az állitásokat addig ismételgették, amig nemcsak a hivatalos világ, hanem a „neologok" is felültek nekik. Az orthodoxok tényleg kisebbségben vannak, mert hitközségeik rendszerint kicsinyek, ugy hogy 1356 fiókhitközségeik összlélekszáma nem üti meg a pesti izr. hitközség lélekszámának a felét sem, a 315 anyahitközségben sem lehet sokkal több lélek, mint a fővárosban Pest megyével együtt. A magyar zsidóságnak zöme a nagy városok-

ban lakik, ezek pedig csak kivételesen orthodoxok, a névlegeseket is számítva. A 650.000 orthodoxról czélzatosan és következetesen terjesztett állitás alaposságát már az a tény is mutatja, hogy a fővárost leszámítva, az egész országban nem lakik 650,000 zsidónál több. Hol van tehát a 180 kongressz. és a 66 status quo anyahitközség ?

A megejtendő népszámlálás majd teljes világosságot fog teremteni és rajta leszünk, hogy felekezetünk ez irányu statisztikáját szakértő feldolgozásában közölhessük. Az összes tényezőket számba véve, becslésünk szerint a magyar zsidóságnak 40 százaléka tartozhatik az orth. párthoz és ez maga is a legheterogénebb elemekből áll.

A rabbik statisztikájában feltünő az orth. rabbihelyettesek nagy száma : 969. Kérdés, hogy ezek valamennyien tényleg működnek-e? Nincsenek-e közöttük czimzetesek ? Ebben az utóbbi, nem alaptalan feltevésben a statisztika hamis képet ad a községeknek áldozatkészségéről a rabbiság tekintetében. A fizetést nem huzó és rendes rabbimüködést nem végző rabbik és rabbihelyettesek a statisztikába való felvétele a statisztika meghamisitása

Nem szeretnénk félreértetni. Mi minden irányról a tolerari posse elvét valljuk, valamennyinek kivánjuk, hogy boldoguljon. De csak addig, a meddig az egész felekezet összérdekeivel összeütközésbe nem jön és a meddig igaz fegyverekkel küzd a maga igazaiért. Nem hagyhatjuk tehát szó nélkül az orthodox párt nagy többségéről szóló mesét különösen ma, midőn a kultuszminiszter a pénzügyi bizottságban tett nyilatkozata szerint az izraelita felekezet autonomiájával foglalkozni kiván. Hamis præmissából indulna ki, ha a statisztika alapjául a lármát venné és azt hinné, hogy ott van a többség, hol legnagyobb a zaj.

A kultuszminiszter fentérintett nyilatkozatának reprodukálása alkalmából a Budapesti Hirlap azt fejtegette, hogy a magyar törvényhozás recipiálta ugyan az izraelita felekezetet, de nem mondta meg, hogy melyiket, már pedig kettő van és odakonkludált, hogy maradjon meg minden a régiben. Világos azonban, hogy a magyar törvényhozás csak következetes volt, midőn két izraelita felekezetről nem is szólt, mert a magyar törvények kivétel nélkül csupán egy izr. felekezetet ismernek. Ha kettőt ismert és mégis csak egyet recipiált volna, akkor az orth. párt az az egy már azért sem lehetett volna, mert ez a párt annak idején hivatalosan egyenesen állást foglalt a reczepczió ellen, mivelhogy az az „unificatio", mint hivatalosan számos izben hangoztatta. Mikor a receptionális mozgalom sikerrel járt, az orth. párt nemcsak megnyugodott, hanem később számos izben hivatkozott reá mint jogforrásra.

Ez biztató jelenség, mert azt mutatja, hogy a felekezet java iránti érzék az orth. pártban is él és a jóval akkor is megbarátkozik, ha nélküle, sőt ellene lett megteremtve. Kétségtelen, hogy az egységes autonomia iránt szintén azt a magatartást tanusitaná, mint az egységes reczepczió iránt: nem csak megnyugodna benne, hanem élvezné előnyeit. Ellenzi a mig nincs, felhasználja — jól teszi, — mihelyt van.

A kultuszkormány által komoly akarattal dekretált autonomiát a hazai zsidóság zöme nagy lelkesedéssel fogadná, az ellenzés az orthodox tömegeknél sem vetne nagyobb hullámokat. Az intelligens elemek az áldatlan harczot végleg megunták, miután egy emberöltő szomoru tapasztalatai mindenkit meggyőztek arról, hogy a testvérharcz csak a zsidóság ellenségeinek malmára hajtja a vizet. A felekezetek államsegélyénél vallott kudarcz legsulyosabban a rendszerint kisebb és szegényebb orth. hitközségeket sujtotta, nem kevésbbé a kongrua-törvény az ö papjaikat. A katasztrófák, melyek a zsidóság nagyobb felét érték (orosz pogromok), a hazai intransigenseket is békülékenyebbre hangolták. Fájdalommal érezhették saját tehetetlenségüket a milliók nyomorával szemben és örühettek, hogy az általuk hivatalból kitagadott müvelt zsidóság a szerencsétlen hittestvéreket a végpusztulástól megmentette. A galicziai segélyakcziót szintén azok a zsidók inditották meg és vezetik, kiket a hazai orthodoxia hivatalból kitagad. Ezek a nyilvánvaló tények nem maradhattak hatástalanul a hazai zsidókra sem, ez ellenkeznék a tömegpsychológia elemi igazságaival és a zsidó történet szolgáltatta tanulságokkal.

A receptionális mozgalom óta a zsidó tömegeknek

nem volt alkalmuk a megnyilatkozásra. Akkor az mutatkozott, hogy nemcsak a modern zsidók, hanem a régiek egy része is kellő érzékkel bir a felekezet java iránt. Tisztán az orth. vezérek ellenkeztek, kik akkor is, máskor is a hazai zsidóság ügyét nem vallásos, hanem pártkérdésnek nézték. Csak nem régen az orth. hivatalos organum egyik vezére tollából eredő czikkben kijelentette, hogy minden zsidó tehet, amit akar — vallási életmódra nézve — , azért zsidónak elismeri, csak vezető szerepe ne legyen. Az ilyen kijelentés vallási alapon nem tehető, és mindennél világosabban mutatja, hogy nem vallásos, hanem pártharczról van szó. Pártharczra pedig az élet nehéz küzdelmeit küzdő zsidó tömegek nem lesznek sorakoztathatók, különösen nem saját érdekeik ellen.

Az ugynevezett orthodox hivek lélektanára különben felette tanulságos, hogy akárhány orth. hitközség az Izr. Magyar Irodalmi Társulat által felolvasó estét rendeztetett és semmiféle vallásos skrupulusaik nem voltak (Miskolcz, Munkács, Beregszász.) Ha a „neologok"-kal közösen megférnek irodalmi kérdésekben, megférhetnek velük administrativ kérdésekben is. Megengedjük, hogy voltak orthodoxok Munkácson és Beregszászon, kik távol maradtak, de mindenesetre psychologiai jel az együttérzésre az, hogy nagyszámban jelen voltak. Ez a mellett bizonyit, hogy az egységes autonómiát az orthodoxia számos köre is örömmel üdvözölné.

Vannak még más jelenségek is, de a legbiztatóbbnak azt tekintjük, hogy a magyar művelt zsidóság pártárnyalat nélkül lelkesedik érette. E tekintetben a helyzet teljesen megváltozott. Mig a kongresszust követő időben a modern zsidóság e kérdés iránt közönyt tanusitott, ma a szomoru tapasztalatok után és talán még inkább a felekezet iránt tartozó kötelességek örvendetes felébredése folytán e hosszu idő óta vajudó ügy végleges rendezése érdekében egy emberként kész sorompóba lépni. Nemcsak oly lelkes férfiak és kiváló politikusok, mint *Bakonyi* Samu és *Rosenberg* Gyula orsz. képviselők, kik a pénzügyi bizottságban az izr. autonomia érdekében szót emeltek, és hasonló kiváló férfiak, hanem a hivek zöme is. És ez érthető. Mert egyéb

okoktól eltekintve, a helyzet ma más, mint akkor volt, midőn az állam a felekezeteket magukra hagyta,

Midőn az ország hatalmas felekezetei szervezkedtek és a leghatalmasabbnak autonomiája küszöbön áll, nem maradhat meg egyedül az izr. felekezet szervezetlenségében. Az állam, amely a legkisebbről, a 60,000 lelket számláló unitáriusok egyházáról is oly nemesen gondoskodott, nem vonhatja meg támogatását a 900,000 ősrégi unitáriustól sem. Ha meg akarja szüntetni a zürzavart, csak határozott akaratot kell mutatnia: dekretálja visszavonhatatlanul az izr. autonómiát és a pártok csakhamar meg fogják találni a szervezkedés czélirányos módját. A felekezetnek legalább háromnegyedrésze azonnal megértené egymást és a kimararadottak a mindenütt akadó akarnokok ellenére nemsokára éppugy élnének az ellenzett autonomiával, mint a nem kévésbbé ellenzett recepczióval.

A fenti czikk ki volt már szedve, midőn a vallás és közoktatásügyi miniszternek a nála tisztelgő községkerületi elnököknek adott válaszát olvastuk. Örömmel látjuk az egyes kijelentésekben megnyilatkozó jóakaratot, de a kongresszusra nézve, ugy hisszük, nincs helyesen informálva. A való tény az, mint kifejtettük, hogy a zsidóság zöme az autonómia köré lelkesedéssel sorakozna, mert az „együttérzés" már most is megvan. Az ellenzők elenyésző kisebbséggé válnak, mihelyt látják, hogy felsőbb helyen szilárd akarattal az autonómia mellett foglaltak állást. Meg kell próbálni.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Hatvany József bárót, a magyar közélet egyik kiválóságát ő Felsége a főrendiház tagjává nevezte ki. Jól tudjuk, hogy a sokszorosan kitüntetett férfiu ez ujabb kitüntetését nem a felekezete körül, hanem egyébkép szerzett érdemeinek elismeréseül kapta, de azért e helyen is örömmel regisztráljuk, mert Hatvany József báró azon kevesek közé tartozik, kik felekezeti ügyeinket szeretettel ápolják és minden erejükkel előbbre vinni törekednek. Mint az orsz. rabbiképző-intézet vezérlő bizottságának és az orsz. tanitóképző igazgató tanácsának elnöke ez intézetek körül Hatvany báró máris hervadhatatlan érdemeket szerzett, pedig ebbeli tevékenységének, buzgalmáról itélve, még csak kezdetén áll. Nagyjelentőségü ügyek épp most vannak folyamatban. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak elnöki minőségében szintén jelentékeny szolgálatot tett már és épp most oly kiadványt initiált, amely a magyar és a zsidó irodalomra egyaránt nagy nyereséget fog jelenteni és a Magyar Zsidó Muzeumot szintén pártfogásába

vette. Az orosz zsidók segélyezése a hazai zsidóság részéről az ő érdeme és különben is az összfelekezet humanisztikus kérdéseiben mindenkor a legméltóbban képviselte a magyar zsidóságot. A pesti izr. hitközségnek sok szolgálatot tett és egyik vezető férfia.

Báró Hatvanyval egyidejüleg báró Kornfeld Zsigmond utódja *Ullmann* vezérigazgató is főrendiházi taggá neveztetett ki, kinek a hazai közgazdaság körül szerzett érdemeit a napilapok kellően méltatták.

*

Dr. Weiszburg Gyula, a pesti izr. hitközség főtitkára „Hitközségi Szemle" czim alatt október hóban havi folyóiratot inditott meg, a mely czimlapja jelzése szerint „Zsidó hitközségek és intézmények havi közlönye" kiván lenni. A szerkesztő ennek megfelelő programmot adott, melyet az eddig közrebocsájtott három füzetben közölt változatos czikekkel szolgált. Laptársunkat szívesen üdvözöljük és melegen kivánjuk, hogy kitüzött czélját felekezetünk javára minél teljesebb mértékben érje el.

*

Régóta éreztük azt a visszásságot, hogy folyóiratunkban technikai okokból nagyobb terjedelmü héber szövegeket nem adhattunk közre, minek következtében az utólsó években magyar vonatkozásu héber okmányokkal szemben is el kellett zárkoznunk. Folyóiratunk fennállása óta több izben fejezték ki külföldi tudósok azon kivánságukat, hogy a Magyar Zsidó Szemle, vagy legalább főbb tartalma héberül is adassék ki, hogy a külföldi tudományosságba bekapcsoltassék. Ezen szükségletet, illetve kivánságot ezentul kielégitjük az által, hogy folyóiratunkhoz mellékletkép héber részt adunk, és reméljük, hogy ez a magyar zsidó tudásnak külföldön is szolgálatot tesz. A melléklet a fentérintett közleményeken kivül csakis önálló tudományos értekezéseket fog közre adni, mely czélra kérjük munkatársaink szives támogatását.

A KÖZSÉGKERÜLETI ELNÖKÖK A KULTUSZMINISZTERNÉL.

A községkerületi elnökök decz. 19.-én tisztelegtek gróf *Zichy* János vallás és közoktatásügyi miniszternél. A küldöttség tagjai voltak:

Mezei Mór dr., az országos izraelita iroda elnöke, Mezey Ferenc dr. királyi tanácsos, az iroda titkára, báró Hatvany-Deutsch József, Székely Ferencz, várhelyi Rósa Izsó dr. (Szeged), mucsinyi Wohl Rumi Adolf (Losoncz), Rosenberg Gyula dr. országgyülési képviselő (Vasmegye,)

Guttmann Vilmos báró (Nagykanizsa), Leopold Sándor (Szekszárd), Wertheim Ármin (Székesfehérvár), Pfeiffer Fülöp dr. (Győr), Weisz Béla dr. (Kassa), nagypéli Sterthal Salamon (Temesvár), és Weisz Mór (Kolozsvár) kerületi elnökök.

Mezey Mór dr. beszéde:

Nagyméltóságu miniszter ur, kegyelmes urunk!

Az izraelita községkerületi elnökök nagyméltóságod hivatalbalépte óta először most tartván ülést, csak most van alkalmunk arra, hogy nagyméltóságod előtt megjelenve, őszinte tiszteletünknek adjunk kifejezést, de egyszersmind sérelmeinket is elpanaszoljuk, melyekeknek orvoslását bizalommal reméljük és várjuk nagyméltóságod igazságszeretetétől.

Negyvenkét esztendeje immár annak, hogy az izraelita felekezet hazánkban megtarthatta első és egyetlen egyetemes gyülését és megalkothatta a maga felekezeti életének szabályait, mely szabályok ennyi idő multán természetszerüleg sok lényeges javitást igényelnének akkor is, ha a magyar zsidóság viszonyai nem változtak volna meg azóta gyökeresen, mire nézve csak azt az egyet emlitem fel, hogy azóta, de már ennek is tizenöt esztendeje, lettünk törvényesen bevett felekezet.

De, ámbár az ő felsége által szentesitett, e szabályok szerint rendszerint háromévenkint tartandó egyetemes gyülés és ámbár e hosszu idő alatt a községkerületi elnökök gyülése nem szünt meg ismételni azt a kérelmet, hogy az egyetemes gyülés egybehivására adassék meg az engedély, ezek a kérelmek mindeddig nem nyertek érdemleges elintézést. (Ugy van! Ugy van!)

Nagyméltóságod közvetlen hivatali elődje előtt is megujitottuk ezt a kérelmet és igy jutottunk 1908 január hóban odáig, hogy felszólitást kaptunk, adjunk véleményt arra nézve, hogy mely intézkedéseket és mely eljárást tartunk célravezetőnek azon egyetemes gyülés egybehivása végett, mely az izraelita felekezet egységes szervezetének megalkotását tárgyalni lesz hivatva. Ennek a felszólitásnak eleget tettünk és javaslatunkat nagyméltóságod hivatali elődjének beterjesztettük, de az mind e mai napig elintézetlenül fekszik nagyméltóságod minisztériumában.

Ekként sürgetéseink egyedüli eredménye eddig az az ünnepélyes igéret, melyet nagyméltóságod közvetlen hivatali elődje az imént idézett leiratban tett nekünk arra nézve, hogy felekezetünk egységes szervezetének megalkotása végett össze fog hivatni egyetemes gyülésünk, — amivel határozottan megtagadta az egyik korábbi vallásügyi miniszter által kiadott azt a rendeletet, mely annak a feltevésnek

enged tért, mintha Magyarországon két zsidó hitfelekezet különböztetnének meg, holott a magyar állam törvénye csak egyetlen törvényesen bevett zsidó hitfelekezetet ismer és sehol a világon kétféle zsidó vallás nincsen. (Élénk helyeslés.) Ez az igéret azonban mindeddig nem lett beváltva és egyébb sérelmeink sem nyertek orvoslást. Sulyos sérelem ugyan az is és nem egyeztethető össze a mireánk is kiterjedő 1848. évi XX. t. c. szellemével, hogy felekezetünket az állam csak aránytalanul csekély anyagi segélyben részesiti, de ennél sokkal fájdalmasabb az a sérelem, hogy nem részesülünk az állam részéről abban az erkölcsi támogatásban melyre méltán vélünk igényt tarthatni akkor, amikor nemcsak felekezetünk érdekeit szolgáljuk, hanem a magyar nemzet iránti kötelességünknek is igyekszünk eleget tenni. (Zajos helyeslés.) Mert nemcsak a mi felekezeti érdekünk az, hogy a magyar Zsidóság tehetsége szerint és felekezeti testületei utján is részt vegyen a magyar nemzet kulturális életében, ami pedig teljes mértékben csak kötelező érvényü egységes szervezet mellett lehetséges és azért ennek mielőbbi megalkotás nemcsak felekezeti, de nemzeti érdek is, mert csak igy fogjuk megvalósithatni azt a törekvésünket, hogy ne lehessen Magyarországban olyan izraelita hitközség, melynek templomi szószékéről ne hangozzék a magyar szó.

Kérjük nagyméltóságodat, hogy hivatali elődje elé terjesztett javaslatunk figyelembevételével az izraelita egyetemes gyülés mielőbbi egybehivását és egységes autonóm szervezetünk megalkotását tegye lehetővé. (Élénk helyeslés.)

Zichy János gróf válasza a következő:

Mélyen tisztelt uraim, mindenekelőtt fogadják köszönetemet kegyességükért, hogy személyesen felkeresni méltóztattak. Nem hiszem, hogy akadna ember, aki a recepczió életbelépte után az izraelita felekezetnek országos autonómiához való jogát tagadásba vehetné, de én a magam részéről — ugy a felekezet érdekében, mint közérdekből is — egyenesen kivánatosnak tartom, hogy a magyarországi izraelitáknak minél előbb módjukban álljon, országos önkormányzati szabályaikat megalkotni s örvendenék, ha nekem jutna a feladat, hogy a megalkotandó egyetemes szabályokat szentesités végett legfelsőbb helyre előterjeszthessem. (Lelkes éljenzés.)

Ismerem a községkerületi elnökök gyülésének hivatali elődömhöz még 1906-ban benyujtott memorandumát és ismerem azt a második, 1909-ban kelt emlékiratatot is, mely válaszul szolgál hivatali elődömnek a községkerületi elnökök gyüléséhez intézett egy kérdésére. Nem volt még módomban e két emlékiratot oly behatóan tanulmányozni, hogy az azokban előadottakra ma nyilatkozhassam, de

volt alkalmam megismerkedni azokkal a körülményekkel, melyek a magyarországi izraeliták országos autonómiájának megalkotását nehezitik.

Nem vagyok barátja a kulturális és erkölcsi erő oknélküli szétforgácsolásának és meggyőződésem, hogy a felekezet autonómiájának kiépitése csak akkor fogja a várt üdvös eredményeket meghozni, ha az autonómia szükségességének érzete az egész magyarországi zsidóságot áthatja s a szükségességének ez az együttes érzése fogja — kényszer és állami beavatkozás nélkül — létrehozni azokat a szabályokat, melyek a magyarországi izraeliták egyetemének önkormányzatát lesznek hivatva intézményesen biztositani.

Minden esetre legyenek azonban meggyőződve, hogy az izraelita felekezet autonómiájának kérdését szimpátiával és alapos gonddal fogom tanulmányozni. (Éljenzés.) Élénk figyelemmel fogom kisérni mindazon mozgalmakat, melyekben a felekezet részéről az országos autonómiára való törekvés mutatkozik, s ha meggyőződtem arról, hogy e törekvés általánossá vált, a magam részéről készséggel fogom előmozditani, hogy ez a törekvés az egész magyarországi zsidók részéről szabályszerüen és országosan megnyilvánulhasson. (Tetszés.)

Azt a nagy kulturális értéket, mely a zsidóságban van, a magyarságra nézve nagy és megbecsülhetlen értéknek tartom s azt az értéket megbecsülöm én is. Nagyon jól esett hallanom, a mikor az elnök ur azt mondotta, hogy ne legyen egy templom, egy imaház sem ebben az országban, amelynek szószékéről nem magyar nyelvben dicsérjék az istent. Ezt nagyra becsülöm s azt a kulturális értéket, melyet önök képviselnek, nem ki, hanem be akarom kapcsolni az állami életbe s ez csak a magyar állam érdekének fog szolgálni. (Zajos éljenzés.) Fogadják ujból köszönetemet, hogy ez alkalommal felkeresni méltóztattak.

IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT ÉS ZSIDÓ MUZEUM.

Az IMIT müködését az évek hosszu során át kipróbált és bevált módon folytatta. Az elmult év tevékenységéről képet ad az alább közölt titkári jelentés, melyet Bánóczi József a decz. hó 14-én tartott közgyülésen felolvasott. Előzőleg választmányi ülés volt, melyet, mint a közgyülést báró *Hatvany József* elnök vezetett. A tagok mindkét ülésen nagyszámban jelentek meg és igen

meleg érdeklődést tanusitottak. A tárgysorozat, a mely mindkét ülésen majdnem azonos volt, nagyobb vitákat nem keltett. Örömmel vették tudomásul a Társulat tagszámának jelentékeny gyarapodasát és köszönetet szavaztak *Steiner* József tőzsdetanácsosnak, kinek a fényes eredmény köszönhető. Az előterjesztett költségvetést dr. Weiszburg, Beck D. ellenör és az elnök felszólalása után egyhangulag elfogadták. Kiadás és bevétel kerek összegben 20000 korona. Elnök megmagyarázza „parasztosan", mint magát kifejezte, a költségvetést. Magyarázata szerint a Társulat tiszta vagyona 57000 korona és a költségvetésben felesleg mutatkozik.

Elnök ezután lelkes szavakkal emeli ki a Zsidó Muzeum jelentőségét. Elmondja Párisban, Londonban és máshol tett tapasztalatait a zsidó muzeális tárgyakról, jelesül azt, hogy forgalomban nem igen vannak, adás—vétel tárgyát ritkán képezik, a Muzeumokba vagy ajándék, vagy letét utján kerülnek. Elismeréssel szól a pesti Chevra Kadisáról, a mely nagybecsü tárgyait letétkép a Zsidó Muzeumnak felajánlotta, és buzditja a gyülés résztvevőit, hogy mindkét irányban támogassák a nagyfontosságu ügyet. *Bánóczi* József titkár ezután előadta a Zsidó Muzeum érdekében eddig történteket, melyeket alább közlünk. Az ülésen dr. *Farkas* Emil és neje, továbbá *Spitzer* Mór 200—200 koronával beléptek pártoló tagoknak.

Az IMIT decz. hó 13-án tartott felolvasó estéjén *Gál Gyula*, a nemzeti szinház kiváló művésze, 17 magyar — zsidó költő és műfordító verseit mutatta be és valósággal fascinálta a közönséget. Az elszavalt versek közt szerepeltek Gabirol, Jehuda Halevi, Manuello és ujabb héber költők termékei is. A sikerült estéért *Szabolcsi* Miksa és dr. *Farkas* Emil inditványára a felolvasó bizottság elnökségének *Ágai* Adolf és *Lenkei* Henriknek köszönetet szavaztak. Az IMIT ezt az ujitást állandósithatná, természetesen évről évre változó programmal.

A megjelentek nagy száma és a lelkes hangulat az IMIT iránt növekedő érdeklődés jele és mint ilyen is örvendetes, mert egyuttal azt mutatja, hogy a Társulat részben már elérte czélját.

BÁNÓCZI JÓZSEF TITKÁRI JELENTÉSE.

Midőn tizenhat évvel ezelőtt az Izr. Magyar Irodalmi Társulat titkára, Dr. Mezey Ferencz, a legelső választmányi ülésén előterjesztette jelentését, szerencsés kézzel rajzolta meg a társulat helyzetét és föladatait a felekezeti és nemzeti élet talaján. „Jóllehet — úgymond — számos rokontörekvésű egyesülések története a tulzott remények táplálásától bennünket óva int, erős ama hitünk, hogy vallásos életünk nemesitésén és a nemzeti közmüvelődés kincseinek gazdagitásán buzgólkodó Irodalmi Társulatunk életképes alkotásnak bizonyul. Mint ilyen felekezetünk tagjainak kifejtett kulturális törekvései által segitve, könnyü szerrel fog beilleszkedni amaz intézmények sorába, melyek a zsidóság eszményi föladatainak szolgálatában állanak."

Túlzott remények csakugyan nem hevitettek bennünket s hosszú évek ingadozása és tengése nem egyszer elhomályositotta a sikerre való kilátásainkat, de sohasem lankasztotta munkakedvünket. Bizva biztunk céljaink ideális erejében és föladatainak kulturális értékében. Lehetetlennek gondoltuk, hogy az irás népe nálunk is ne eszméljen az irodalomnak és szellemi munkának mindeneket meghaladó fontosságára. És — idő telvén — a magyar zsidóság hajlott hivó szózatunkra és mellénk állott munkával és áldozottal. És ha ma végig tekintünk a tagjaink során, akik oly hűséggel támogatják törekvéseinket és végig tekintünk kiadványaink során, melyek oly méltóképen igazolják őket és bennünket, akkor valóban elmondhatjuk a zsoltárossal, h. gy Isten adott nekünk szivünk szerint és minden tanácsunkat teljesitette, újjongásunk segitségében és Istenünk nevében emelünk zászlót.

Tisztelt választmány! A lefolyt év, melyről beszámolok, kedvező auspiciumok között indult meg. 1910 január 25.-én tisztelői és tanitványai megülték *Bacher Vilmos* társelnökünk 60 éves jubileumát, melyen üdvözletünket *Ágai Adolf* tolmácsolta. Bacher jelentősége tulemelkedik az ország határain, az ő munkássága súlyt ad Társulatunknak is s az ő hirneve reánk is fényt áraszt.

Ugyancsak részt vettünk nemzeti kulturánknak két örömünnepén. A *Kassai Kazinczy-kör* megülte Kazinczy Ferencznek 150. születése napját s Társulatunk a meghivás szives viszonzásául sürgönyileg fejezte ki hódolatát a magyar próza újjáalkotójának örök emléke iránt. A *kolozsvári Muzeum-egylet* fönnállása félszázados ünnepére hivta meg az IMI Társulatot s főt. *Dr. Eisler Mátyás* választmányi tag, ki az igazgatóságnak megbizásából bennünket ez alkalommal képviselt, tartalmas és lendületes beszédben fejezte ki szerencsekivánatainkat.

Érzékeny veszteségünk fölött, mely *Dr. Pillitz Benő* választmányi tagunk elhunytával ért, elnökünk ő méltósága kifejezte valamennyiünk nevében részvétünket. A közért munkáló derék és tudós férfiú emlékét igaz kegyelettel fogjuk megőrizni.

Társulatunk munkássága állandó és folytonos. Az *ifjusági biblia* készül s reméljük, hogy kiadásával a tanitás és nevelés körül régóta érzett hiányt fogunk pótolni és sikerülni fog a biblia olvasását a család és ifjuság körében terjeszteni. Bizonyosnak tartjuk, hogy a 3-4 év mulva megjelenendő kétkötetes mű szivesen fogadott illetménye lesz tagjainknak. Ezt a munkát is *Bacher Vilmos* vezeti s kétségtelen, hogy az ifjusági biblia is öregbiteni fogja Társulatunk körül szerzett maradandó érdemeit.

Fölolvasásaink tudósok, irók és költők hálára kötelező részvétével a régi bevált módon és keretben folytak le. A fővárosban öt estén tizennégy előadó szólalt meg; a vidéken négy helyen: Gyöngyösön, Munkácson, Kassán és Pancsován jelenhettünk meg, mindenütt, hacsak egy estére is, az otthelyi társaság legjavát gyüjtve össze, sőt a nemzsidó körök érdeklődését is fölkeltve. Megjelenésünk valóságos helyi esemény számba ment mind a négy helyen és az onnan vett köszönő sürgönyök és levelek a kivivott sikernek megannyi tanuvallomásai. A vidéki felolvasások intézménye immár eleven propagandája lett nemcsak Társulatunk, hanem felekezetünk erkölcsi és műveltségi érdekeinek is és őszinte hálával adózunk a *magyar izr. közalapnak*, mely ez intézményünket általában lehetővé tette, azzal pedig, hogy évi subventióját fölemelte, hathatósan előmozditotta. A kétrendbeli fölolvasásokra a lefolyt évben 3000 koronát költöttünk. Hálával gondolunk a felolvasó bizottság nagyhirü elnökére, *Ágai Adolfra*, és kitünő előadójára *Lenkei Henrikre*, akik már évek óta annyi lelkes odaadást és munkás gondot fordítanak a felolvasások rendezésére,

Oklevéltárunk második kötetének előkészitő munkája folyik. *Dr. Marczali Henrik* neve és tudása s *Dr. Frisch Ármin* szakértelme és gyüjtői szorgalma bizonyára a magyar történelmi irodalomhoz és az IMIT-hoz egyaránt méltó művet fognak pár év mulva az érdeklődők kezébe adni.

A *propaganda* ügyét *Steiner József* vezette s az ő neve egyben zászló és programm, munka és siker. Mintha az ő buzgósága müvelt közönségünket is áthatotta volna, immár harmadik éve állandó nagy gyarapodásnak vagyunk örvendetes szemlélői.

Hátralékos tagdijakban 100 koronára számitottunk és befolyt tényleg 722 k., sőt a következő évre előre fizettek 104 koronát. Költségvetésünkbe tagdij fejében összesen felvettünk 10,000 koronát és befolyt 16,421 korona. Ily váratlan eredmény azt látszik mutatni, hogy a müvelt zsidó közönség immár országszerte tudja, hogy az Izr. Magyar Irodalmi Társulatban legfontosabb felekezeti intézményeinek egyikét teremtette meg magának. Ezt igazolja egyesek példaszerü buzgósága is, kik mintegy Steiner József szellemétől ihletve, érdekeink önkéntes propagatoraivá szegődnek. Ezek közül ama számosaknak, kiknek köszönettel tartozunk, csak egyet emelek ki névszerint: *Sternné Mauskopf Teréz* urhölgyet, ki jóformán egész Beregszász müvelt zsidó közönségét toborozta zászlóink alá.

Uj *alapszabályainkat* a magas belügyminiszterium helybenhagyta s igy módunkban lesz uj alkotásunk, a zsidó *Muzeum* érdekében a kezdeményező akciót fokozott buzgalommal vezetni. Ami eddig történt, máris biztató s mai napirendünk során lesz szerencsém erről részletes jelentést tennem.

Tisztelt választmány! Az igazgatóság, báró Hatvany József elnökével az élén, tudatában van annak, hogy egy fejlődő és virágzásnak induló intézmény vezetése van reá bizva, melynek végleges meggyökereztetése azonban állandó munkát és gondot kiván, különösen anyagi eszközeink gyarapitása tekintetében. Bibliafordításunkat, mely teljes példányban már nem is kapható, ujból és javitva kellene közzé adnunk. Okirattárunk kötetei gyorsabban követhetnék egymást. Ujabb pályadijak kitüzésével irányitólag és ösztönzőleg hathatnánk tudósainkra és iróinkra. Szellemi erő hál' Isten, minden téren áll rendelkezésre a Magyar Izraelben, de az anyagi erők gyüjésének még mindig csak a legelején állunk. Azonban nincs okunk panaszra, sem kishitüségre. Nyugodtan tekintünk a biztató jövő elé. A Társulat halad — előre és fölfelé.

ZSIDÓ MUZEUM.

Alapitó tagok. Székely Ferencz udv. tanácsos 1000 koronával, Dr. Kohner Adolf udv. tanácsos 1000 kor., Báró Hatvany József 500 kor., Pesti Chevra 500 kor.

Pártoló tagok: Mucsinyi Wohl Rumy Adolf Losoncz 250 kor, Széll Mihály Kisvárda 200 kor, Schreiber Gyula Ujpest 200 kor., Dr. Misner Ignácz ügyvéd Budapest 200 kor., Sváb Károly főrendiházi tag, Budapest 200 kor, Dr. Stiller Bertalan udv. tanácsos 200 kor, Klein József Budapest 200 kor, Szegedi izr. hitközség 200 kor.

Rendes tagok: Dr. Lővinger Sámuel Adony. Dr. Székely Albert Sátoraljaujhely, Lugosi izr. hitközség, Kont Manó Beregszász, Dr. Ságh Manó Budapest, Erzsébetfalvai hitközség, Marosvásárhelyi hitközség, Brassói hitközség, Bognár Sándor Nagyvárad, Wolfner Gyula Budapest, Ringwald Mór Csikszereda, Wolf Sándor Kismarton, Pancsovai hitközség, Nyiregyházai hitközség, Salgótarjáni Chevra Kadisa, Gyulai izr. hitközség, Kecskeméti Chevra Kadisa, Braun Dávid Siómaros, Pécsi izr. hitközség, Debreczeni izr. hitközség.

A *Magyar izr. közalap* évi 600 kor. szubvenciót ad Az orsz. iroda előterjesztésére a m. miniszterium a Zsidó egyház céljaira rendelt összegből 500 kor. *állami segélyt* adott.

Pénzadományok a következőktől folytak be: Deutsch Sámuel 100 kor., Leitersdorfer Dávid 100 kor., Rottstein N. 4. kor, Dr. Fehér Lajos 2 kor, Dr. Wallák Lajos Csáktornya, gyűjtés: 75 kor.

Adakozók: Jonás Adolf 3 plakett s 1 ezüst érem, Dr. Székely Albert: 2 érem, Bezdáni hitközség: 1 érem, Spitzer Mór: 1 okirat, Dr. Fridlieber Ignácz: 1 album 23 képpel és 1 műirat, Dr. Fabó Bertalan: több kép és metszet, 2 czintányér, 1 kis Mózes szobor fából, Dr. Fried Samuné: 1 czintányér, Dr. Mezey Ferencz 1 kis ezüst pikszis és 1 tóratekercs, Derera Paula 1 diszes toku megilla, Ágoston József 1 czin szédertál, Galgóczi Ábrahám Ujhéber verses kézirat, 1 jahrzeit lap és 1 kemea, Dr. Papp Dávid több régi könyv és tábla, Wertheimer Jakab egy régi német tábla és egy régi Josephus, Klein Mór egy régi tóra, Csengery Mihály egy régi talmudi traktatus, Schlesinger Márk 1 régi házassági okirat, Dr. Klein József több kisebb tárgy, Dr. Smianyi Zoltán Buber Simonnak egy verse.

Igen becses régiségeket adtak Báró Hatvany József, Dr. Kohner Adolf és Lajta Béla. — Szabolcsi Miksa egy egész szekrényre való régiséget ajánlott föl s mintegy 30 tárgyat gyüjtött, amelyek ez idő szerint még birtokában vannak.

A *pesti Chevra Kadisa* a birtokában lévő ékszer régiségeket letétül fölajánlotta a Muzeumnak, szintugy a *Pancsovai izr. hitközség.*

A *Muzeumi Bizottság* tagjai: elnök: Székely Ferencz, társelnök: Dr. Mezey Ferencz, jegyző: Dr. Mezey Sándor, előadó: Lajta Béla,

Tagok: Dr. Alexander Bernát, Dr. Bacher Vilmos, Dr. Bánóczi József, Dr. Blau Lajos, Dr. Fabó Bertalan, Fényes Adolf, Keszler József, Dr. Kohner Adolf, Dr. Kohlbach Bertalan, Dr. Mahler Ede, Mandl Bernát, Dr. Marczali Henrik, Spitzer Mór, Dr. Stiller Mór, Surányi Béla, Szabolcsi Miksa, Telcs Ede, Dr. Venetianer Lajos.

A munka czélszerü vezetése szempontjából, a tagok két albizottságra oszlanak: 1. végrehajtó bizottság: elnöke: Spitzer Mór, előadója Lajta Béla, tagjai: Dr. Blau Lajos, Dr. Fabó Bertalan, Fényes Adolf, Dr. Kohlbach Bertalan, Telcs Ede. 2. ügyrendi bizottság: elnöke: Dr. Mezey Ferencz, tagjai: Székely Ferencz, Dr. Bánóczy József, Lajta Béla, Dr. Mezey Sándor, Dr. Stiller Mór.

ORSZÁGOS MAGYAR IZRAELITA KÖZMÜVELŐDÉSI EGYESÜLET.

A kitűzött feladatok közelednek a megvalósulás felé. Az általános érdeklődés és lelkes buzgóság, amely az Egyesület működése iránt a magyar zsidóság legszélesebb rétegeiben mutatkozik, csakhamar lehetővé teszik az igéretek beváltását. A vezetőség buzgalmának és a közönség áldozatkészségének köszönhető, hogy az Egyesület átküzdötte magát a kezdet nehézségein: az egyesületnek máris 2650 rendes, 140 pártoló, 12 örökös és 38 alapító tagja van. A fővárosi zsidóság szine-java részt vesz a vezetés munkájában és a tagok tulnyomó része is a fővárosi zsidóságból kerül ki, de ujabban már a vidék is csatlakozik az Egyesülethez. Az Egyesület munkája minden irányban folyik.

A nyilvános előadások, amelyeket a „Pesti Llyod társulat" disztermében tartanak meg, ez évben is nagy látogatottságnak örvendtek. Az első, megnyitó előadás 1910. deczember 1.-én volt, amelyet Dr. *Hevesi* Simon elnök nyitott meg, méltatva az előadások fontosságát és kulturális hivatását. Ezután Dr. *Neumann* Árminné „A nők vallásos érzületéről" tartott előadást, majd Dr. *Kiss* Arnold kezdte meg „A zsidó eszmék hősei" czimü sorozatos előadását.

Előadások tartattak még dec. 8-án 15.-én 22.-én és 29-én, amelyek során Dr. Deutsch Ernő „A modern sociális munkáról", Dr. Dénes Lajos „A zsidó lélek psychologiájáról" értekeztek. Dr. *Adler* Illés „A héber nyelv jelentőségéről" cimen tartott előadást, mig Dr. *Kiss* Arnold folytatta és befejezte sorozatos előadásait.

Fontos mozzanat az Egyesület működésében a „Diák-asztal" felállitásának terve, amely már a megvalósulás felé közeledik. Az egyesület gyűjtőiveket küldött szét az ország minden részébe és naponta érkeznek kisebb-nagyobb adományok, ugy hogy már e czélra tetemes összeg áll az Egyesület rendelkezésére. A „Diák-asztal" előreláthatólag február hóban megnyilik — egyelőre 100 személyre berendezve — és igy a zsidó egyetemi ifjuság olcsón tisztességes ebédhez fog jutni.

Az Egyesület másik nagy kulturális munkája: a nyilvános könytár és olvasó terem felállitása már folyamatban van. Közel 4000 kötet könyv áll már az Egyesület rendelkezésére, amelyek részint vásárlás utján, részint közadakozásból jutottak a könyvtár birtokába. A könyvtár a felekezeti életünkre vonatkozó régi és ujabb irodalom fontosabb termékeit foglalja magában, amely még a magyar és a világirodalom jelesebb müveivel fog bővülni. A könyvtár rendezése és a katalogusok készitése már folyik, ugy hogy február hóban a közhasználatnak átadható lesz.

A magyar nyelvi tanfolyamok, amelyek a magyarosodás tekintetében valóságos kulturmissiót teljesitenek, ez idén is áldásosan folytatják működésüket.

A Galicziából és Oroszországból bevándorolt hitsorsaink a magyar irás, olvasás és beszéd eltanulásában szép eredményeket érnek el. Az előadásokat 70—80 felnőtt ember látogatja

Mihelyt a kezdeményezett ügyek teljesen tető alá kerülnek, az OMIKE programmja egyéb pontjait fogja megvalósitani.

Budapest. *Klein Miksa.*

TUDOMÁNY.

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL A KÖZÉPKORI ZSIDÓ ÉS KERESZTÉNY IRODALOM PÁRHUZAMOSSÁGÁRÓL.

A zsidó irodalmat még kevésbbé tanulmányozzák, mint a zsidó történetet, az általános szellemi mozgalmakkal kapcsolatban. Hogy ezekkel kapcsolatban áll, nem uj igazság, de a tanulmányozásnál ez az alapigazság nem érvényesül. Megvan a maga oka: nem ülhet mindenki két asztal mellett, mondja a talmud, de azért a szükség fenforog és a külső világosság mellett tisztábban láthatjuk saját házunk belsejét. Ezek a gondolatok jutnak eszünkbe, midőn Robert G. következő művét olvassuk; „Les écoles et l'enseignement de la théologie pendant la première moitié du XIIe siècle" (Paris 1909). Ez az adalék a keresztény dogma és egyházi irodalom történetéhez elég távol áll a zsidó irodalomtól, mégis több sugár esik belőle reá. Robert kifejti, hogy a XII. század első fele az egyházi irodalom renaissanceának kora (különösen 19. lap). Az első hely az általános történetből ismert Abelardot illeti meg. Vajjon nem áll-e ez az ujjászületés az első keresztes hadjárattal (1095) összefüggésben, a mennyiben az európai keresztény világ a byzanciak és a moszlimek utján a régi görög és az ezen felépült arab kulturával megismerkedett, arról szerző egyáltalában nem szól. Arról sem szól, hogy miért lett egyszerre oly kapóssá a logika, rhetorika és dialektika (trivium), melyek közül az utolsó oly alapvető változás előidézője lett, hanem egyszerüen ismerteti a tényt és ecseteli az egyház belső fejlődését, amely nagyjában franczia egyházi férfiak érdeme. Feltünő tény, hogy a zsidó irodalom klassikusai: Rasi és Alfászi, Gabirol és Abulvalid csupán pár évtizeddel előbb éltek és pedig szintén Franczia- (és Spanyol-)

országban, Juda Halevi és Abrahám Ibn Ezra Abélard kortársai, Maimuni pedig csupán néhány évtizeddel később irta meg korszakalkotó műveit a zsidó theológia és filozófia köréből. Igaz, hogy Egyptomban, de Spanyolország szülöttje és neveltje volt. A mohamedán, zsidó és keresztény irodalom fellendülése a vallások kölcsönös idegenkedése daczára közös szellemi áramlatra vall. Az összekötő szálakat beható részletes kutatás bizonyára megtalálná.

A szellemi fellendülés gócpontja Francziaország, de innen elterjdt az egész román és germán világba. Robert konstatálja, hogy tanitványok Angliából, Német-és Olaszországból sereglettek össze franczia mesterek lábaihoz (13). Az iskola nem volt helyhez kötve, hanem a tanitó hirétől függött. Ha egy hires mester valamely városban letelepedett, az iskola felvirágzott, ha a várost elhagyta, az iskola megszünt (11). Igy volt általában a párisi egyetem alapitásáig. Nem érdektelen, hogy nagyjában igy állt a talmudiskolák ügye egészen a XIX. századig. A jesiba nincs helyhez kötve. A hol hires rabbi van, ki tanitani hajlandó — és rendesen hajlandó volt — ott nagy tanulósereg gyül össze. A mesterrel meghalt az iskola is. Számos esetben a rabbit iskolája is követte az uj rabbiság székhelyére. Állandó főiskola csak az ó-korban volt Palesztinában a patriarcha székhelyén (Jamnia, Tiberiás, Sepphoris) és Babylóniában az amórák és gáonok korában (Szura, Pumpedita és időnként más helyeken). A zsidó főiskolák (rabbiszemináriumok) a modern kultura hatása alatt keletkeztek a XIX. század közepe óta és a nemzsidó főiskolák mintájára létük független a tanitást végző személyektől. Intézményesen biztositttatak és erről az oldalról tekintve is a modern kultura termékei. — A tanitás este és reggel folyt (50). Ez áll a talmudi korról és az ezt követő századokról a nyugat-európai államokban. Kérdés, hogy mikor tették át a tanulási időt a nap közepére és nem állott-e ez is az általánossá vált szokás hatása alatt ? (Nem elemi oktatásról szólunk). A licentia docendi, a melyet az egyház valószinüleg már a XII. század elején behozott (31), a zsidóknál, már szervezetlenségüknél fogva, ismeretlen volt. Ugyszintén a tanitás dijazása. E tekintetben mai napig érvényben van a talmudi

elv : „A mint én (Isten) ingyen, ugy ti is ingyen" t. i. tanitsatok. Ezen az elven a modern kultura sem ütött rést. Elvileg a tanitás a keresztény egyházban is ingyenes volt az Ujtestamentum ezen szava szerint: Veni et audi (34). E kitétel, mellékesen megjegyezve, azonos a talmudi תא שמע-val.

Abelard és mások honositották meg a „disputatio"-t, az igazság kikutatására legalkalmasabbnak vélt módszert, a mely csakhamar közkedveltté lett (58, 73, 171). Ebből az iskolai szokásból sarjadoztak ki a zsidókkal rendezett nyilvános disputácziók, melyek Franczia- és Spanyolországban a XIII. században vették kezdetüket. A mint az iskolában disputálás utján igazolták az egyház hivatalos dogmáit a hamisakkal szemben, ugy akarták igazolni az igaz hitet az eretnekséggel szemben. A disputálók közül mindig az egyik győző, a másik legyőzött volt és behódolt (még Abelardot s legyőzte egy izben ellenfele) és igy ez az eljárás igen egyszerü módnak mutatkozott a csökönyös zsidók legyürésére. Az egyház és a világi hatalom első képviselői (pápa, király stb.) jelenlétében folyt le a vita, kik a győzelemnek érvényt szerezni voltak hivatva. Nem puszta kiváncsiságból voltak jelen, mint a bikaviadaloknál, vagy mint ma a társadalom crêmje a boxoló versenyeknél.

Maimuni vallásbölcsészeti művében zsidó bölcszt nem idéz. Ezen még ma is megütköznek, mint a régiek megütköztek azon, hogy vallásodexéből kiküszöbölte a talmud tekintélyeit és általában az egyes személyeket. A zsidó bölcsészek hallgatólagos mellőzése annál feltünőbb, mert Maimuni arab bölcsészeket névleg emlitget. Juda Halevi „Kuzari"- ja utolsó részében Ibn Sina arab bölcszt hallgatólag szó szerint kiirta, ami szintén rossz benyomást tett. Meir Aldabi „Sebilé Emuná" czimü művét, mint Zunz konstatálja, „összelopkodta". Bacher kimutatta, hogy Jehuda Hadaszi „Eskol Hakófer"- jébe Ibn Ezrából jelentékeny részletet „annektált". Más példákat is fel lehet még hozni, melyek mind azt mutatják. hogy a középkori zsidó irók, mai nyelven szólva, plagizáltak. Mi azonban csupán a Maimuni és Jehuda Halevi, e két jellemileg és szellemileg kiváló férfiu eljárását kivánjuk megértetni. És ezt pár szó-

val tehetjük. A középkori szerzők rend szerint szóról szóra irják ki az egyházatyákat, a nélkül hogy a forrásra utalnának. Ennek konstatálása után Robert igy folytatja: „les contemporains sont mis á contribution tout aussi bien que les anciéns, sans plus d'indication des sources. Nous verrons que les meilleurs auteurs, tels qu'un Hugues de Saint-Victor ne sont pas exempts du procédé. Il nous arrivera de constater que si les contemporains de Hugues l'ont appelé un second Augustin, c'est bien un peu parce que, de temps en temps, il copiait le premier sans le dire" (7. lap). Abelardot „ Magister Petrus" név alatt idézte iskolája, a mi óriási tekintélyről tanuskodik: „car on sait que, dans les écrits du moyen âge, on n'a pas l'habitude de citer les contemporains, sinon ceux qui jouissent d'une grande autorité" (175). Ezt bizonyitotta Mandonnet, Siger de Brabant 40. lap. Juda Halevi tehát nem tett egyebet, mint követte a kor szokását, midőn szóról szóra átvett részleteket, a nélkül hogy ezt jelezte volna. Maimuni pedig zsidó kortársait nem ismerte el oly nagy tekintélyeknek, hogy névleg kellett volna őket idézni, ellenben arabs filozófusokat elismert ilyeneknek. Más helyen még fontosabb pontoknál is fogjuk bizonyitai, hogy Maimonides az általános tudományos eljárást követi. Most még csak három érdekes analógiára utalunk, amely a zsidó és a keresztény irodalom közt található.

Hugo de Saint-Viktor kétféle kommentárokat irt: nagyon rövideket adnotiunculae (!), melyek a szövegnek csupán litterális magyarázatai, hosszabbakat, mint pl. Jób, Obadja és Jeremiáshoz, melyekben Didascalion cz. művében kifejtett elvei szerint litterális, allegorai és tropologiai magyarázatot ad. (120). Hugó Ábrahám Ibn Ezrának öregebb kortársa volt, midön az utóbbi a keresztény országokba jött, ahol kommentárjait irta, az előbbi kommentárjai már meg voltak irva. Ha továbbá meggondoljuk, hogy Ibn Ezra pentateuchkommentárja bevezetésében a keresztény exegézis ellen polemizál (egyike a „négy utnak"), akkor nem fogjuk érdektelennek találni azt, hogy Ibn Ezra is irt egy rövid és egy hosszu kommentárt a tórához.

Némely kommentátor magyarázatát a szövegbe szötte be (mint Rasi némelykor a talmudi szöveg körülirásával teszi). Ez az *interjecta* nem kedveltetett. „Les gloses marginales et interlinéaires étaient, au contraire trés usitées, tant pour l'enseignement des arts libéraux et du droit, que pour celui de la théologie. On mettait de préférence entre les lignes les gloses proprement dites, c'est-á-dire l'explication d'un mot isolé, d'un mot par un de ses synonymes- et l'on réservait pour la marge les remarques vu le sens du texte était plus approfondi" (114, irodalom 41. jegyz.). Interlinearis targum járta, de megjegyzéseket tudtunkkal nem irtak a sorok közé. A maszoretikus megjegyzések a margóra kerültek, a kisebbek és nagyobbak külön választásával. A legérdekesebb analógia azonban a *glossa* és a *tószafóth* között van. Ez utóbbiakra is illik: „a lapszél számára tartották fenn azon észrevételeket, hol a szöveg értelme nagyon mély". Minthogy a marginális megjegyzések a XI. és XII. században az összes tudományokban—artes liberales, jog, theológia — járták, valószinü, hogy már a toszafisták is a talmud margójára irták megegyzéseiket, ha nem is valamennyien. A tószafóth-szerkesztők bizonyára a talmudpéldányok széléről is vették anyagukat. Igy volna érthető az, hogy némely tószafóth-gyüjtemény helynevet viselt, t. i, az illető helyen levő talmudpéldány széleiről származó tószafóth. Tudtunkkal még nincs kideritve, hogy az első nyomdászok (Soncino, Bomberg) talmudkiadásaikat hiven a kéziratok formája után nyomták-e, vagy pedig a talmud. Rasi és Tószafóth szövegeket külön-külön kéziratból vettek? Minthogy Rasi és Tósz. franczia termékek, valószinü, hogy a franciza általános irodalom külső szokásai hatással voltak rájuk.

Az egyházatyákból és az egyház későbbi tanitói müveiből kivonatokat készitettek. E kompilacziók czélja az volt, hogy azok számára, kiknek nincs módjukban, hogy sok kéziratokat szerezzenek, vagy nincs kedvük, hogy ezeket átolvassák, kézi könyvül szolgáljanak. Az ilyen gyüjtemények *Flores* vagy *Sententiae* nevet viseltek és a leghiresebb közöttük a XII. századból származó *Liber pancrisis*. Ezekben a gyüjteményeken nincs rendszer. Ismertetésük után (125-127) Robert rátér a második csoportra, mely

gyüjteményekben a kivonatok a biblia sorrendje szerint következtek. Az első, ki ily művet összeállított, Paterius, szent Gergely secretariusa volt, ki Gergely műveit excerpálta az érintett szempont szerint és nagy sikert aratott. Beda Venerabilis sajnálja, hogy nincs kezei között és Rabanus Maurus felhasználta. Pateriusnak sok követője akadt és a XII. században Petrus Damiánus irataiból készitett egyik ismeretlen tanitványa ily segédeszközt az ó- és uj- testamentumhoz. Róbert azután igy foytatja:

„Mais d'ordinaire, les compilateurs réunissaient ensemble les commentaires de plusieurs Pères sur le même texte, en y ajoutant çà et là des notes personnelles. Ainsi firent Béde le Vénérable, Raban Maur, Walafrid Strabon: ce sont les commentaires du moyen âge bien connus sous le nom de *chaines*. Il arrivait aussi que, dans un but pratique, on groupait dans un ordre différent les chaines de commentaires, comm le fit, dans la seconde moitié du XIIe siècle, Werner, abbé de Saint-Blaise, qui composa, à l'usage des prédicateurs, un recueil d'extraits des Péres et de quelques maitres contemporains, en les groupant suivant l'ordre des évangiles de l'année. Les extraits, groupés suivant l' ordre des Livres Saints, facilitaient les explication de l'Écriture données dans les écoles . . .".

Simon Hadarsan, vagymás szerző, szintén franczia volt és a XII. század körül élt, a „Jalkut"-ban szintén a bibliai iratok sorrendjében versről versre csoportositotta a midras és talmud agádáját, vagyis a zsidó atyák magyarázatát. Művét nagy alapossággal végezte, mert először az összes műveket felvette gyüjteményébe, másodszor teljesen és harmadszor a forrást is megadta, de azért ugyanaz a jelenség zsidó körben, mint a másik keresztény körben. Nincs kizárva az sem, hogy az eszme kivülről hatolt be.

Budapest *Dr. Blau Lajos*

A KAZÁROK ÉS A ZSIDÓK.

Kutschera H. báró, Bosznia és Herczegovina 1909-ben elhunyt polgári kormányzója (Ziviladlatus), ki előbb a keleti

konzulátusoknál szolgált és mindezen minőségekben a kelet zsidó népet megismerte, szabad óráiban a kazárok történetével foglalkozott. Azt a nézetet vallotta, hogy a keletiek a fajbeli zsidók, mig az askenaz zsidók, melyeket, akár ha Hollandiában élnek is, a „lengyel zsidó" gyüjtőnév alá foglalnak, vegyes faj, melynek ereiben prozelita, főkép kazár vér folyik.

A szefard és askenaz zsidó közti fajkülönbséget Vogt is állitotta anthropológiai művében, mi azonban K.-nak csak utólag jutott tudomására, midőn műve már készen volt. Ennek a posthumus munkának a czime; „Die Chasaren. Historische Studie" (Wien 1909). K. a nagy közönség számára irt, de az anyagot vagy 30 esztendeig gyüjtötte. Kezdi (19 kövv.) Chaszdai Ibn Saprut ismert levélváltásával. Különben is jól ismeri K. az idevágó munkálatokat Cassel, Harkavy s más szerzőktől. Visszamegy a legrégibb időkre, időszámitásunk első századaira és a Hunogurokról, a magyarok állitólagos őseiről is beszél (47 és 58), valamint az avarokról. A kazárok 640-ben önálló birodalmat alkottak (57) és K. szerint tulajdonképi lakóhelyük a Kaukázus északi lejtőjén és a Fekete és Kaspitenger között elterülő puszta országokban volt (116). Jakut arab geográfus szerint: „A kazárok valamenyien és királyuk zsidók. A szlávok és a többi szomszéd uralma alatt állanak és hüségesen engedelmeskednek" (135). A kazárok a IX. század közepén a kalifák és a byzanci császárokkal való összeköttetésük folytán, továbbá a biblia és a korán hatása alatt majdnem czivilizált nemzetté váltak. „Dieser höheren Bildung gemäss und infolge dieser mannigfachen Beziehungen zu verschiedenen Völkern, unterstützt durch das jedem Fanatismus abholde, in religiösen Dingen indifferente Naturell der finnischen Völker, übten sie vollkommene Toleranz gegen die Anhänger aller Bekenntnisse" (136). K. még hozzáteszi, hogy vannak még más példák is a vallási türelmességre a középkorban, de mindezen államok többé-kevésbbé a kazárok hatalmi körébe esnek (137).

A finn népek tolerancziájáról a 148. lapon ujra beszél K., de legérdekesebb a következő nyilatkozata: „Und haben nicht auch die den Chasaren wahrscheinlich stammverwandten Ungarn durch ihre tausendjährige Geschichte be-

wiesen, dass ihnen die überspannte Religiösität, welche sich bei anderen Völkern leicht zur Verfolgung der Andersdenkenden steigert, gänzlich fremd ist? In Ungarn finden von jeher alle Religionen eine gesicherte Zufluchtstätte" stb. (160). Die älteste Religion, welche die Chasaren durch ihre Berührung mit den zivilisierten Völkern erhalten hatten, die bei ihnen die meisten Erfolge aufzuweisen hatte, die ihnen die teuerste war und die sich am längsten erhielt' war die jüdische (149). Az örmény-georgiai királyi család, a Bagratidák, Bagrat zsidó fogoly ivadéka volt (u. o.). 1239-ben a tatárok legyőzték a polovezok fejedelmét és Kotján khán 40000 fajbelijével Magyarországba szökött, itt végleg letelepedett és felvette népeivel együtt a keresztséget. Vele az egykori kazár birodalom utolsó maradványa tünt el (193).

A IV. fejezetben (208—271), melynek czime: „kazárok és zsidók" szerző sajátképi tárgyával foglalkozik. Miután konstatálta, hogy a kaspi tenger partján a korai középkorban zsidó királyság létezett, a mely a többi felekezetnek teljes egyenjoguságot adott, noha uralkodója és tulnyomó többsége zsidó volt, igy folytatja: „nem Palesztina vagy más országokból bevándorolt semiták.... hanem zsidók, kik áttérés által és Mózes tanainak elfogadásával lettek ezekké" (209). Abban azonban nincs igaza szerzőnek, hogy ez példátlan a történelemben, mert a délarabok (himjariták) már előbb, t. i. a VI. század elején alkottak egy zsidó királyságot. K. ezután felveti azt a kérdést, honnan kerül annyi zsidó Európa keleti részébe és hova lett a nagy számu kazár nép? A felelet az, hogy épp a zsidókban él tovább a kazár prozelita. Miután K. a zsidók számáról az egykori Lengyelország területén és a többi zsidókról (elavult) statisztikát adott, idézi 215—222 Jost nyilatkozatait a zsidó diaszporáról, Schürer müvét nyilván nem ismeri, de 223 kövv. a zsidók elterjedtségéről az egész világon a főbb adatokat idézi Josephus és más ókori irókból és azután elmondja nagy vonásokban az amórák és gáonok korszakának történetét és (229) megczáfolja Neumann és mások nézetét, hogy a karaiták volnának a kazárok maradványai. Schildperger

Johann müncheni polgár a XV. század elején Kaffáról azt mondja, hogy kétféle zsidó lakik benne, tehát akkor még rabbanita zsidók is voltak ott. A kazárok egyébiránt a karaita szekta keletkezésekor vagy valamivel előbb tértek át a zsidó hitre, tehát a kazárok nem lehettek karaiták. Juda Halevi (a XII. század első felében) nem szerepeltethette volna A kazár cz. vallásbölcsészeti művében a kazárok áttérését, ha a kazárok karaiták lettek volna. E két okot is felhozhatta volna könyvünk a többi között. K. ezután Jost nyomán az európai zsidó letelepedéseket ismerteti és konstatálja, hogy 1080 körül már biztosan laktak zsidók Lengyelországban, midőn magában Németországban sem lakott még sok zsidó. A lengyel zsidók 1264 körül kapták az első nagy jogokat. „Wir sehen also die Juden eben zu derselben Zeit, als ihre Einwanderung aus Deutschland erfolgen sollte, schon förmlich und gesetzlich in Polen etabliert" (237). A zsidók, mint a zsidó lakosság sürüségének statisztikája mutatja, nem Németországból vándoroltak Lengyelországba, hanem épp megforditva (241). Hogy a lengyel zsidók németül beszélnek, az a németségnek Lengyelországra gyakorolt hatására vezetendő vissza és a germanizálásnak más okai is voltak (241—247). Ezután szóba kerülnek a spanyol zsidók. Gerlach István Naplójában azt mondja, hogy Konstantinápolyban már 1574 előtt 10,000 volt keresztény (marranos) élt. A konstantinápolyi zsidó iskolákról pedig ezt beszéli: A németek és magyarok az iskolát (egyuttal templom) lakásukban tartják, az olaszok, görögök és spanyolok nyilvános és közös iskolákkal (Schul—templom birnak" (253). Ezután idézi K. Jost leirását az askenaz és szefard zsidók közti különbségről (254—258) és azon nézetének ad kifejezést, hogy nem vallásbeli, hanem nemzeti ok választja el a két szektát és geográfiailag is összeesik a két szekta elterjedése a Vogt által konstatált anthropológiai különbséggel (259). „Nach der talmudischen Erklärung bedeutett also Aschkenas ein Land in der Nähe des Schwarzen Meeres zwischen Ararat und Kaukasus, mithin das eigentliche Stammland, den Ursitz der chasarischen Herr-

schaft. Es gibt also schon der Name, mit welchem die Sefardim ihre Glaubensgenossen aus Polen bezeichnen, die Erklärung für deren wahre Abstammung aus den Kaukasusländern" (260). K. ujból visszatér az ask. és a szefard közti fajkülönbségre és azt mondja, hogy ez a laikusnak is szembeötlik. Ezt a nézetet vallják a keleti tudós utazók, kik közül K. Charmes és Weissbach nyilatkozatait idézi. Az anthropológiai különbséghez járul az is, hogy a két typushoz tartozók a héber nyelvet kétfélekép ejtik ki. Okait még egyszer összefoglalván, K. odakonkludál, hogy ily hatalmas különbségek csakis a származás különbségén alapulhatnak és ugyanezért a lengyel zsidók a kazároktól való leszármasztatása a problémának a legplausibilisebb megoldása (269). „Die Annahme der Abstammung der polnischen Juden von den Chasaren ist die glaubwürdigste historische Erklärung dieser nicht wegzuleugnenden anthropologischen Unterschiede" (270).

K. hangsulyozza, hogy a kérdést még philológiai uton kutatni kell és megemliti azt is, hogy uj nézetének zsidók és nemzsidók közt akadnak majd ellenzői. Mint ismeretes, Egan magyar kormánybiztos vagy tiz év előtt először hangoztatta, hogy a ruthén segélyakczió akadályai az ottani zsidók, kik „kazárok". A magyarok előtt a „zsidókazár" tehát nem uj fogalom. Csak az a kérdés, vajjon Egan önállóan jutott-e véleményéhez, vagy hallott K. és mások ez irányu nézetéről. Vagy 20 év előtt egy magyar zsidó tanárjelölt Münchenből koponyája méreteinek alapján czikket irt az Egyenlőségbe: „Én kazár vagyok". Erről Kutschera báró, ki akkor Bosznia polgári kormányzója volt, nem tudott, és persze azt sem tudta meg, hogy az uj kazár nem tanusitotta a régi kazároknak K. által könyvében többször dicsért hűséges ragaszkodását a zsidó valláshoz.

Budapest *Dr. Blau Lajos*

MOHAMED ÉS A MEDINAI ZSIDÓK.

(Mohammed en de Juden te Medina. Door Arent Jan Wensinck Leyden 1908, 181 old).

Az ifju iszlám legkorábban fázisaiban össze van forrva

a Mohameddel egyidejü arabs zsidók történetével. A Kóránban megrögzitett uj credo, a hirdetője köré tömörült gyülekezet „társadalmi" sulyának, a próféta növekedő tekintélyének kikristályosodását folytonos zsidó relátiók kisérik. A szynkretismus-ban, melynek a jegyében az iszlám megszületett, ehhez képest tekintélyes rész jut ki a Mohamed látkörébe tartozó zsidók pietismusának; motivuma a Kórán fejezeteiben kibontakozó monotheista vallásosság kiformálására mélyebbre nyúló befolyást gyakorolnak, mint a keresztyén s egyébb forrásokból származók. Mennyi része van a judaismusnak eme vallásosságnak az arabok lelkivilágában való előkészitésében a Mohamed fellépését megelőző időben, ezt bőségesebben folyó források hijján, nehéz megmondani. Erről egészen pozitiv tudásunk ugyszólván nincsen. Inkább csak sejtjük, hogy az iszlám utját már a pogányokban monotheista áramlatok egyengették, melyek Arábiát főként zsidó conventiculumok, kisebb-nagyobb zsidó telepek felől érték. Az excluziv hajlandóságu judaismus, mely a prozelytacsinálástól máskor mindig tartózkodott, a Mohamed-előtti arabok között térito propagandát fejt ki. Régebben az orientalisták azt vélték, hogy arab forrásainkban előforduló pogánykori zsidók ethnikai tekintetben is azok. Ma már valószinűnek tartják, hogy — caeteris paribus — éppen a fönti mű tárgyát képező medinai zsidók maguk sem mind vérbeli zsidók voltak. *Nöldeke*-vel bizvást föltehetjük[1]), hogy Medinának a Nadhir és Quraiza törzshöz tartozó zsidói egytől-egyig mind konvertiták voltak. Szomszédaik, a Qainuká-törzsbeliek viszont vérbeli zsidók lehettek. A zsidók Medinában az arabs társadalomban teljesen felszivódva, látszólag a legteljesebb assimilatióban tűnnek elő. A praeislámikus milieuben a zsidók, pogány arabs kortársaikkal, mondhatni, physiologiai egységben, távolról se a zsidók történetében megszokott heterogenitásban, társadalmi izoláltságában jelennek meg. Amennyire a pogány arabs hagyományból láthatjuk, a Mohamed-előtti arab zsidónál nyoma sincs a különélők kö-

[1]) Zeitschr. d. deutsch. Morgenl. Ges. 38, 158. és u- o. 41, 720. l. ezenkivül W i n k l e r Arabisch—semitisch—orientalisch 1904 p. 72 és kk.—

rültekintő óvatosságának, az erősebbre számítók kényszerű helyzetének, melyek a diasporában a zsidóban egyebütt kifejlődtek. A dsáhilijjában (az iszlám-előtti aera arab neve) a zsidó olyan szabadnak, olyan erősnek érzi magát, mint minden más arabs. Lénye egész közvetlenségével veti latba egyénisége sulyát, harcias, szilaj magatartását, fékezhetetlen szenvedélyességét, lovagiasságát. *Ebben* a társadalomban nehéz felismerni ama zsidót, kinek korhű képét egyéb korszakok, avagy éppen a későbbi iszlám viszonyai konstruálják meg. Mi része van ebben annak a körülménynek, hogy Arábiának e korbeli zsidói talán éppen nem is fajbeli zsidók voltak, döntsék el azok, kik a faji theoriák körüli elmélkedésekben és okoskodásokban jártasabbak és hivatottabbak! — Zsidó tanoknak a pogány arabokra gyakorolt hatására mutat ama körülmény is, hogy Moham., föllépésének már első idejében, *pogány* araboknak zsidó dolgokat, bibliai históriákat mint az egyidejü arabok előtt nem ismeretleneket tünteti fel.[1]) Moham. nem a zsidók, de előzőleg már a nem-zsidókra irányuló actióban is ezekre a zsidó hivatkozásokra épit tovább; ezekre utalva véli a maga számára megnyerhetni pogány kortársait. — Magukra a zsidókra meg éppen bizton számit. A theológiailag iskolázatlan „követ" jó ideig egyazon valláson (din, millatún) levőnek gondolja magát izraelita kortársaival. A régibb szúrákban „Allah követe" maga sem egyéb, mint az eredeti, tiszta zsidó hitnek „Ábrahám és a Hanofek " vallásának követője. Ezt az eredeti hitet szerinte csak az idővel hozzátapadt sallangok tették zavarossá; de leválnak róla, ha a zsidóktól várt Messiás eljő. Ez a Messiás ő maga Mohamed, a „próféták pecsétje", a zsidók prófétája . . . A gunykacaj, mely a zsidók szentirataiban megjövendölt prófétának kiáltó szava nyomán fakad, a pogányok megrőkönyödött „hitetlensége", mely eltölti Mekkát, a prófétát nem némitja el. Részvétlenségükért kárpótolni fogják a medinai zsidók, a „Könyvbirtokosainak" (ahl-elkitábi) nagyobb fogékonysága, Messiás-várakozása; ezekben az eredeti zsidó hit restaurator-ja visszhangra, az elhintett mag kész, termékeny talajra talál . . .

[1] A Kóránvizsgálat ezt a figyelemreméltó tényt eddig figyelmen kivül hagyta.

Akik az iszlám legrégibb történetébe csak némiképpen is be vannak avatva, tudják, hogy a hidzsra után, ott Medinában a szegény Mohamedre minő keserü csalódás vár, Medinában ugyancsak alkalma nyilik meggyőződni arról, hogy az ottani zsidókkal nem kezdhet el semmit sem; az ő! purisztikus, az ő „eredeti" „hanif" „zsidó" hithez visszatérő orthodoxiájának azok tulságosan — modernek! — Medinában a viszonyok a hidzsra-előtti Mohamedet egészen átformálják. — A Kórán hosszu, untató medinai fejezeteinek „prófétája" nem az a Mohamed többé, ki szenvedélyessége, extázisa, egyenessége és őszintesége explozitásával szólt hozzánk a mekkai szúráknak igaz meggyőződéstől átitatott, szivhez szóló, költői egyszerüségével. Medinában a megcsalódott ember beszél belőle, kinek a reménykedése éppen a zsidók elutasitó magatartásán törött meg, és aki világosan kezdi látni egész sivárságukban hivatása akadályait, a siker nehézségeit. Medina ezidőtájt különféle politikai „klikkek", pártoskodások, törzsek közötti surlódások, folytonos ravaszkodások szinhelye. Ezekből a medinai zsidók is ugyancsak kiveszik a részüket. Igen számottevő részét képezik a medinai „társadalom"nak; igen élénk, nagyon mozgékony activitásban találjuk őket a város- és törzspolitika kellő legközepén; pártállásukkal számolniok kell mindazoknak, kiknek ebben a veszekedő természetü, igen hangos milieuben különösebb céljaik vannak. — Mohamed csakhamar fölismeri helyzetét és föl is találja magát benne. Könnyü belátnia, hogy a medinai uj viszonyok között sikerének további feltételei a pártpolitika körülményeihez, további alakulásához kötvék. Ezeknek a kényszeritő ereje az ott kialakuló ifju iszlámot a medinai várospolitika motivumaiba kapcsolja, Mohamed az iszlámot ezentúl a községi pártalakulások útján irányitja Az iszlám sikerét is ezek döntik el. A próféta Medinában pártvezér, kit a hit, uj tanának ereje ösztökél, a hivatástudat lelkesit; de kit politikai okosság mérsékletre, a gondos előrelátás óvatosságra, a czélszerüség a viszonyok és lehetőségek figyelmes mérlegelésére, itt ott gyors cselekedetre, itt nyiltszivü magatartásra, ott bujkáló titokzatosságra bir. A czél szentesiti az eszközt és egy jó diplomata juncti-

moktól, fúzióktól, compromissumoktól sem riad vissza. Ámde a medinai viszonyok konstellációjára elhatározólag hat ki a zsidók állásfoglalása. Ime a politikai vonatkozásoktól ugyancsak átszött medinai szurákban a sok politikai transactió a „kellemetlen" „hitetlen" sok zsidóval, kikkel a prófétának sokszor gyülik meg a baja , kiknek vallásos politkiai pártállás sehogyan sem akar a próféta vezetése alatt fúzionált medinai pártok érdekeihez, de különösen nem az iszlám tanaihoz és politikájához simulni. Hiába ezzel szemben a zsidóknak tett mindennemü engedmény az iszlám kultuszában ; Mohamed hiába alkalmazkodik. Pozíciója, mely Medina egyéb pártjaival egyre erősödik, a zsidókkal szemben mindjobban kiélesedik. S mire a zsidók Messiás-várakozása immár végleg *nem* a prófétával teljesedik be, midőn a zsidókra számitani a próféta szerint is merő illuzió, mikor a közeledés utolsó reménye is eloszlóban, Moham., ki medinai positiójának legfőbb veszedelmét közbe a zsidókban ismerte fel, a kellő pillanatban hirtelen offenzivába megyen által. Kenyértörésre kerül a dolog. Nyilt harcz, *„Szent háboru"* a zsidók ellen fejezi be az iszlám létharcának medinai szakát. A helyzet és a Medina urává lett Mohamed kegyetlen boszúja, zsidómészárlás a Kórán medinai szuráinak hátterét képező sivár húzavonának vérbe fojtott eredménye. — Röviden ez a foglalatja a szárnyait bontogató iszlám medinai fejezetének. Az iszlám sorsát, a mohamedán kultusz megalakulását e fejezet dolgai irányitották és nagyobbrészt ezek is döntötték el. Ezt a fontos fejezetet a hollandi szerző a legkarakterisztikusabb oldalán ragadta meg, midőn legpraegnánsabb részében, judaistikus vonatkozásainak világitásaiban tárta elénk. Az iszlám e korszakban legtöbbet szivott fel magába a judaismus ideologiájából és kultuszából. A medinai korszakot eme oldaláról eddig nagyobbára ama vallástörténeti analyzisekből ismertük [1]), melyek az iszlám zsidó elemeit bo-

[1]) Abr. Geiger Was hat Moham. aus d. Judentum aufgenommen, 1833. Bonn, II. kiadás 1904. — Hartw. Hirschfeld : Beiträge z. Erklär. d. Korans, Strassburg 1886. Ujabban ugyane szerzőtől New Researches into the composition and exegesis of the Qurân. India Antiquary vol. XXIX. és kk. — 1902.

gozták ki a Kóránból és némileg az iszlám posztkoránikus hagyományaiból. [1]) A vallástörténeti elemek mögött levő történeti eseményeket e vonatkozásban Wensinck kritikai tárgyalásban foglalta össze, amivel hézagpótló munkát végzett. A medinai zsidókra vonatkozó ismereteink ebben a derék monographiában igen érdekesen egészülnek ki ama elemek által, melyeket a szerző a közbe publikált ujabb forrásokból meritett. A fenti mű is egyik bizonysága annak, hogy tudásunk az ujabban kiadott traditió-gyüjteményeknek, különösen azonban *Ibn Sa'd* megjelenés alatt álló *Jabaqátj*ainak mennyit köszönhet [2]) Az uj könyv rendkivül figyelemremető részei azok, melyekben szerzőnk a moham. traditiónak tendenciózus mivoltára rámutatva, lényeges pontokra nézve, ad oculos demonstrálja, hogy adataiban ezt az elferditett történeti hagyományt nem mindenben követhetjük és hogy az események történeti reprodukálása a történész kritikájának rekonstrukciójára szorul. Élesen domboritja ki szerző a medinai zsidók és a Mohamed közötti controversiák *politikai* jellegét [3]), mögöttük a dogmatikaitermészetüek szinte elenyészők. — Az első„hoofdstuk", mely Medina topographiáját tárgyalja, nem tartalmaz semmi ujat, sem különöset. A vallástörténészt a harmadik fejezet érdekli legjobban, mely a mohamedán kultusz zsidó elemeivel foglalkozik [4]). Szerző a medinai kultuszt fejlődésének időrendi egymásutánjában mutatva be, érdekesen mutat rá arra, hogy a traditióban, már a korai iszlámban is, menynyire megvan a tendentia, hogy e kultusz eredetét mindenestül magára Mohamedre vezesse vissza.Az iszlámista tudományosság is napjainkban mindinkább fölismeri, amit a kritikai kutatás már fölismert a judaismus, vagy a

[1]) Utóbbiak zsidó elemeinek fölkutatása, forrásaik kimutatása erre hivatott munkaerőre vár.

[2]) Biographie Mohammeds, seiner Gefährten stb. . . herausgegeben von Ed Sachau. Leiden 1904.

[3]) l. különösen a II-dik fejezetet Mohammed en de Joden tol de slag bij Bad.

[4]) de joodsche infloed op het ontstaan von den moslimischen eeredinst p. 99 és kk.

keresztyén kultusz történetében, hogy t. i. későbbi hagyomány a vallásalapitóknak tulajdonitja a kultusz olyan intézményeit is, melyeket azok még nem ismerhettek. Ma már tudjuk, hogy az iszlám rituálismusa, dogmatikája, egyházi szervezete, egész kultikus berendezkedése későbbi fejlemények, melyek csak utólag kerültek vonatkozásba az iszlám megalapitójával.[1]) Hogy csak egyet emlitsek, kiragadom a legkülönösebbet. Becker éppen idézett kisérletéből tudjuk,hogy a moham. mecsetben a szószék eredetileg *nem* az egyházi berendezés egy részét képezte, hanem még az első chalifák idejében is sokáig trónféle emelvény volt, melyből a gyülekezet vezére, mint *politikai* fő, *politikai beszédeket* tartott; nem az előimádkozó (az imám) számára designált hely volt, mint lett később, hanem a hatalom birtokosa számára kijelölt pódium, melyen az *nem állt*, mint a rajta egyházi functióit végző muham. előimádkozó, hanem *ült*; ezt a „szószéket" (arabul: minbar, derivatuma *Al-memmor)* mindenhová magával vitette az administrativ hatalom időnként változó székhelyére. A mecset, melyben minbar fel van állitva, pedig eredetileg nem is annyira istentiszteleti gyülekező hely, mint inkább aféle községháza, gyülésterem vala... [2]) Mind a mecsetbeli szószék, mind a mecset maga eredeti rendeltetésüknek nyomait némely rudimentumban máig megőrizték és a moham. köztudat pietással őrzi és construálja őket...

Wensinck pedig megállapitja, hogy a mohamedán főima, az u. n. szalát későbbi időkből ismert détaillirozott apparátusával Mekkában még nincs benn az iszlám ritusában. Azt sem tartja kizártnak, hogy az csak a próféta halála után került bele. Viszont érdekes, hogy Ibn Sa'd nyomán Wensincknél megtudjuk, hogy rituális apparátusu

[1]) Az iszlámra nézve a kutatásoknak még csak az elején állunk. Igen jelentékenyek idevonatkozólag Becker C. H. fejtegetései Die Kanzel im Cultus des alten Islam cz. dolgozatában (Nöldeke-Festschrift I. köt. 331. old. és kk.

[2]) l. legujabban H. Lammens jezsuita atya kitünő tanulmányát Étude sur le sègne du Calife Mu'awijja Ier. Melanges de la Faculté Orientale 1906—8 I.—III. Beyruth Université Saint-Joseph.—

istenitiszteletük volt némely araboknak már 2—3 évvel Mohamed föllépte előtt.— A mohamedán ritus öt szalátot ir elő. Wensinck ennek az 5-ös számnak *Houtsma* [1]) ismert magyarázatát teszi magáévá, mely nem is elfogadathatatlan. Goldziher magyarázatát [2]), mely az ötös szám eredetét parszi forrásokkal magyarázza, érintetlenül hagyja. „G. heeft en andere verklaring voorgedragen, vij kunne dit laten rusten". Kissé különösnek tartom, hogy valaki egy illustris szerzőt müve forrásai között tüntet föl, könyvében pedig fölemliti azzal, hogy a „forrás" véleményével közelebbről foglalkozni nem kiván! Akkor meg minek emliti föl?! — Legyen szabad viszont Goldziher professzort és az ez iránt érdeklődőket e helyen arra figyelmeztetni, hogy a szalát 5-ös számának párszi eredetére vagy 30 esztendővel előbb már Haneberg mutatott rá [3]) Wensincktől tudjuk meg azt is, hogy Mekkában *pénteki* istenitisztelet sem volt még. A pénteki rituale késői medinai eredetü. Igy találom ezt könyve 112.-ik oldalán. Kissé ellentmond ennek a „fölfedezésnek" ugyane könyv 116. oldalán olvasható ama állitás „hogy a *pénteki* istentiszteletet a Hidsra előtt nem mindig ugyanazon a helyen tartották meg". Eszerint a medinai aera előtt pénteki istentisztelet volt is, meg nem is volt!? A szerzőt erre más uton is figyelmeztetni fogom. — De már e magyar revue-ban kivánok további adalékot szolgáltatni a moham. kultusz ama fejlődéstörténeti tényéhez, hogy a szalátra felhivó kiáltás az u. n. ezán (a mecset melletti toronyban álló müezzin ismert kiáltása: lá illá illa-l-lah...) régibb eredetü, mint a később erre kijelölt helyé, (a menárah-é [4]). Egy igen népszerü traditió-gyüjteményben [5]) olvashatjuk, hogy még Othmán

[1]) Theologische Tijdschrift 1890, 137 és kk, let over den dagelijkschen Salât den Mohammedanen.

[2]) Islamisme et Parsisme. Compte rendu du Ier Congrès Jntern. d'histoire des Religions.

[3]) Das moslemische Kriegsrecht . — p. 121. Abhandl. der bayrisch. Akademie d. Wissensch. XI. kötet.

[4]) l. p. 119. Ibn Sa'd és Ibn Hisam nyomán, hol Bilal a próféta müezinja egy Nawar nevü asszony háztetejére mászva kiáltja az ezánt.

[5]) Mishkáf el- Masábih (Cairo 1318/1900.) I: 61.

chalifa idejében — tehát jóval a próféta halála után — a müezzin egy a mecset közelében emelkedő dombra megyen fel, a Zewára-nevü dombra. Oda küldi maga a chalifa, hogy imára hivja a tömeget. (záda el-nidá el-thálíth álál-ziwára). A 3.-ik chalifa idejében tehát még semmi nyoma a mecsetek mellett emelkedő mináreteknek. Ilyeneket csak későn épit az iszlám. Létrejöttükben része van a keresztyén styliták oszlopainak, szyr-keresztyén harangtornyok hatásán kivül — caeteris paribus — a hires alexandriai világító-toronynak, a *Pharosnak* is, melynek emléke a müezzinek szánt tornyok arab elnevezésében (manáreh, mináret-világitóhely. Pharos a. m. világitótorony. v. ö. heber *menóra.* [1])

Budapest. *Dr. Osztern Salamon*

EGY HOMALYOS PESZIKTAHELYROL.

Érdekes széljegyzeteiben (M. Zs. Sz. XXVII, 357.) *Wellesz Gyula* egy eddig meg nem magyarázott Peszikta-helynek rejtélyét is megpróbálja fejteni. A hely (Peszikta ed. Buber 121 b) igy szól: קרתא חדתה (Jes. 1, 21) קריה נאמנה קרתא מרכבתא. Wellesz magyarázata elsősorban az utolsó szóra vonatkozik, melyet a Jalkut Simónival מרכבתא-nak olvas; ezt az „összetenni" jelentésü héber igéből (הרכיב) származtatja és az „egységes" fogalmát látja benne. A midrásnak ily értelmü kifejezése és a prófétai szövegszó *(נאמנה)* között ottan találja a kapcsot, hogy emennek második része rokonhangzásu a görög ὁμόνοια (egyetértés) főnévvel, mig első része egy másik görög szóra (νέος uj)emléikeztet. נאמנה ban tehát a névtelen magyarázó két görög kifejezést látott egybekapcsolva és a kettőnek jelentését arameus nyelven adja: „uj város, egységes város". Nem tekintve más nehezségeket, melyekkel e magyarázat jár, lehetetlen a מרכבתא olvasat föltett értelmét a הרכיב igének rendes jelentésével összeegyeztetni. A Targumban ארכב gével fordítjuk תרביע-t (Lev 19, 19), a misnai nyelvben הרכיב

[1]) l. legujabban Thiersch Der Pharos, München 1909. —

főképpen a faoltásnak terminusa. Arra a fogalomra, melyet Wellesz lát מרכבתא-ban Zsolt. 122, 3 alapján legfeljebb חִבּוּר (חִבֵּר) ige lett volna alkalmas.

A Peszikta kiadója, Buber által magyarázat nélkül hagyott helyet a következő módon magyarázhatni meg. Abból indulok ki, hogy a szövegnek (קריה נאמנה) két targum alakjában nyujtott értelme van előttünk. Az egyik,mely a második helyen áll, eredetileg ugy hangzott קרתא מְרַבְּיָתָא minek értelme: a nevelt város. נאמנה minden kényszer nélkül אמן Nifáljának van véve, még pedig az igének azon jelentésében, melyben a kal szenvedő participiumát találjuk Siralmak 4. fej. 5. versében, ahol האמונים targuma: דאית רביא A רַבִּי aram igéből (melynek héberben szorosan megfelel גִּדַּלְתִּי nevelni, l. Jes. 23, 4, targ. ורביתי) képezett főnév תורבינא szolgál אֹמֵן (Num. 11, 12; II Kir. 10, 15; Jes. 49, 23.), annak nőnemüje אומנת meg תורבניתא (II Sám 4, 4; Ruth 4, 16) fordítására. Ha tehát a névtelen magyarázó נאמנה-ban אמן igének „nevelni" jelentését látta, nem is fordithatta másképen, mint מרביתא, ebből pedig, miután nem értették a szót, könnyen lehetett מרכבתא, ebből meg מרכבתא, vagy amint a Jalkut Makiri Jesájára (ed. Spiro, Berlin 1894) olvassa: מרכתא.

De mit jelent a „nevelt város". Erre a Peszikiában közvetlen azután következő mondás adja a kielégitő feleletet: ר' פנחס בשם ר' אושעיא אמר ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות היו בירושלים וכל אחד ואחד יש בה בית ספר למקרא ובית תלמוד למשנה. Ez a mondás teljessé csak akkor válik, ha בירושלים után beleiktatjuk (a Jalkutból s a többi forrásokból, hol R. Hósája mondása olvasható) [1]: כמנין מלאתי Tehát a קריה נאמנה után álló מלאתי szó számértékében (481, kerekszámban 480) célzás rejlik Jeruzsálem 480 zsinagógájára, melyeknek mindegyikénél egy alsófoku és egy felsőfoku iskola fennállott. Egy város, melyben annyi iskola gondoskodik a serdülő nemzedék oktatásáról és neveléséről, méltán mondható „nevelt" városnak. És tulajdonképen csak most, miután felis-

[1]) L. Die Agada d. palást. Amoräer I 97.

mertük קריה נאמנה ezen értelmezését, értjük, hogy jutott R. Hósája arra, hogy מלאתי szóban célzást talált Jeruzsálem iskoláinak nagy számára.

De miért fordija a névtelen magyarázó קריה נאמנה-t első helyen קרתא חדתא val? Erre, Welleszt követve, a görög nyelv segitségével válaszolhatunk. Ugy látszik a héber neèmáná-ban a görög νεουμένη -t hallotta az agadista (νεόω megujulni, szenvedő participium). Tehát a „megujitott" város. És valószinüleg igy hangzott eredetileg a targum קרתא מְחַדְתָא, amiből a מ elestével, קרתא חדתא lett. A nevelt város egyuttal a megujitott város, mert a sok iskolájába járó új nemzedékkel szellemileg egyre megujhodik. A kettős magyarázat, melyek közül az egyik נאמנה héber jelentésén, a másik annak görög hangzásán alapszik, ennél fogva csak egynek tekinthető. Héber szóknak görög hangzásukat követő magyarázata nem ritka az agadában. Említem R Reuben, palesztinai amórának két agádáját: az egyikben אֶפֶס (Zsolt. 77, 9) = ἄφες (Peszikta 130 a), a másikban מוראה (Cefanja 3, 1) = μωρέ (Ékha Rabbát prooemiumok 31. sz.)

Budapest *Bacher Vilmos*

UJABB RÉGI SIRKÖVEK BUDÁRÓL.

A disztér 4—5 számu paloták restaurálásánál az ezen folyóiratban közölt emléken kivül [XXV évf. 289 o.] még három emlék került napfényre. A lépcsőház középső pillérének belső végét alkották a kövek, melyek József főherczeg jóvoltából most a székesfővárosi muzeum birtokába mennek át. A palotában talált ujabb emlékekből kiderült, hogy a palotát a *kremsmünsteri* apátság 1688 restauráltatta, akkor kerülhettek be az épületbe a sirkövek. Az I. számu emlék mészkő 1.20 m. hosszu, a melyből 0.32 m. volt a földben, 0.21 m. vastag és 0. 49 m. széles. A II. sz. 70 cm. hosszu, 29 cm. széles és 17 cm. vastag; a III. sz. 66 cm. hosszu, 27 cm. széles és 18 cm. vastag. Szövegük a következő:

I.

פה
נקבר איש
ירא אלהים כר׳
יהידה ב״ר חיים
סוסי ונפטר ב׳ ימים
באדר שנת תל״ה
לפ״ק. תנצבה.

II.

פה
נקבר נתן
בר גרשון
זצ״ל נפטר
ו׳ בתשרי
שנת תט״ו
לפ״ק

III.

— — — —
בת ר׳ יהודה
נפטרת בר״ח — —
שנת תט״ז לפ״ק
תנצב״ה.

Budapest. *Dr. Weisz Miksa*

FOLKLORE.

ZSIDÓ SZOKÁSOK ÉS SZÓLAMOK.

Jókai és a zsidóság czim alatt foglalkoztam ezen folyóirat XXII. évfolyamának 64. lapján nevezett nagy költőnk néhány zsidó vonatkozásaival. Ugyancsak a M. Zs. Sz. XXI. évfolyamának 245. lapján még bővebben foglalkozott Jókaival dr. Vajda Béla losonczi főrabbi urnak czikke is, melynek olvasása akkor a magaménak megirására serkentett. Jelen soraim Jókai egy „megtörtént regéhez" fűződnek, melynek czime „A feredzse" (Révai 1906). Idézett kiadásnak 189. lapján olvashatni: „A bölcsek azt tartják, hogy az emberi csontok közül a csipőcsont az a „lus", ami megmarad ítéletnapig s a feltámadáskor ehhez képződik hozzá a többi emberi test". — Ha Jókai bölcseinek nem a csipőcsont (os ilei) hanem az ember fejét hordó első nyakcsigolya (atlas), mely a második csigolyára (epistropheus) nőtt fogszerü csigatest körül forog a fejjel együtt, volna az a „lus" stb., akkor egyebet sem kellene tennem, mint rámutatnom a בראשית רבה פ' כ"ח נ' Rabbi Josua ben Chananjára, aki valamelyik Hadrianusnak az első nyakcsigolyát, az atlaszt לוז של שדרה jelöli meg mint azt a „luzt", amelyhez képződik majd a többi emberi test, mert ezen csigolyát nem lehetett széttörni, zuzni, megőrölni, megégetni, szétmálasztani; tüzzel vizzel vassal nem birták szétromholni; mi több! midőn üllőre fektetve kala páccsal ütögették veregették, megsérült az üllő is a kala pács is, de ezen „luz" nem. — Még igy is és pedig a lus = luz szó kapcsán világos, hogy Jókai ezen bölcsei csak zsidók lehettek, vagyis hogy Jókai valamelyik- akár nem is bölcs zsidótól szerezhetett magának tudomást ezen luz-ról és a hozzá fűződő reménységről, csakhogy magát

a csontot, az első nyakcsigolyát összetévesztette a csipőcsonttal. — A két csontnak Jókai általi összetévesztése meglepő. Engemet, akinek néhai Dux Adolftól ajánlva szintén szerencsém volt egyszer a világ ezen egyik legnagyobb romanciérjét csodarabbikról informálhatni — erga iudaica gyakrabban fordult dr Ágai Adolfhoz is —, főkép azért lep meg az, mert Jókaitól magától és annak környezetétől hallhattuk hallotuk, tőle és róla olvashattuk, hogy sujetjéi iránti tanulmányaiban mily lelkiismeretesn járt el, mily minutiosusan jegyezgetett. Amily kicsapongó volt az ő költői phantasiája ép oly lelkiismeretesek és igazak az ő idézetei. Amit Jókai őt érdeklőt vagy általa használhatót hallott, azt nyomban megrögzitette jegyzőkönyvében, hogy el ne felejtse többé. Jókainak néhány ilyen jegyzőkönyve „Hegedüsék megbizásából" Eötvös Károlynál van őrizet alatt, igy tudjuk, az Abbazia kerek asztala magától a „vajdától"; csak arra nem emlékszem többé, ugy mondtae, hogy több ezer a jegyzetek száma; avagy ugy-e, hogy ezernél több. — E sorok irásakor egy gondolat bánt, egy kérdés intriguál engemet és pedig: Akár az első nyakcsigolya akár a csipőcsont képezi a testi feltámadásnak „azt a luzját", hát azoknak, kik a Majmuni sarkalatos hitczikkelyeinek 13-ikát hiszik és vallják, mi szükségük van arra, hogy a Mindenható ברוך הוא השם, aki a világot semmiből sem teremtette, épen őket teremtse majd másodszor... egy csontból?.. Vagy talán azért van a recreatióhoz szükségük némi anyagra, mert kosmogóniánk történetében (Mózes I. k. II. 8 és 22) egyedül az ember és a némbernek nevezett asszonynak megalkotásához creatiojához vett igénybe teremtőjük anyagot, a föld porát és illetve egy bordacsontot. תיקו = Ignorabimus?!

*

Ijar mensis therapeuticus. A hajdan független zsidóságnak ezen második (Mózes II. k. XII. 2.) a mainak ezen nyolczadik (iburkor kilenczedik) hónapja, mely legkorábban április 11-én legkésőbben május 11-én kezdődhetik és ehhez képest május 9-ikéig illetve junius 8-ikáig tarthat, hazánk északkeleti részében és külföldön is mindenütt ott, hol orthodox a zsidóság, különös elevenségével tünik fel a

megfigyelőinek. Nyüzsgés, forgás, utazgatás, hrirneves orvosok várótermeinek zsufoltsága képezik ezen tavaszutónak a signaturáját. Aki valami idült betegségétől, nyavalyától szabadulni óhajt; akinek valami prophylactikum külső vagy belső vagy mindkétféle alkalmazását javasolták; az, hacsak elgördithetlen akadályok nem tornyosulnak elébe, még ijárban fog hozzá gyógykezeléséhez, amiért is oly vidékeken, ahol ez még nem multa divatját, ilyenkor járja a legtöbb köpülözés, érvágás vagy akár egyébb sebészeti illetve szemészeti mütét ugyszintén enyhébb éghajlatok alatt a gyógyfürdözés is. — Még azok is, kiknek módjukban áll a melegebb, az ugynevezett főévad-hónapokkor való fürdözés, ijarban legalább is annyiban látnak égészségügyük után, amennyiben ekkor nézetik meg magukat valamelyik hiresebb orvostól, hogy ez nekik már ilyenkor javasolja gyógykurájukat. Még a javas asszonyokat és kuruzslókat is leginkább ilyenkor frequentálgatja zsidó klientelájuk. De hát mindez miért épen ijárban? Egy akrostichonért t. i azért mert az ijar héber betüi איר, kezdőbetüi is a Mózes II. XV. 26. három végszavának אני י רפאך (én vagyok az Örökkévaló, a te gyógyitód), tehát csizióból. —

*

Misnájesz rectius misnijajsz. Halál esetek alkalmával a halottas házhoz a chevra kadisa rendszerint oda rendeli talmudistáinak valamelyikét, aki ott misnájeszt tanulgat. Alapgondolata ezen szokásnak az, miszerint oly ház körében, ahol még gyászesetek alkalmával is mivelik a tórát és annak tudományát, ott és azon a halál rést üthetett ugyan, de nem diadalmaskodhatik. Ezen gondolatból kiindulva a tóra tudomány mérhetlen temérdekéből szabadon válogathatnának a chevra talmudistái, ők azonban egy lehetséges metathesisből folyólag a misnát tanulgatják ilyenkor. A misna szó négy héber betüje משנה per metathesim adhatja a נשמה szót, mely azt jelenti hogy lélek. — A misnájesz tanulás az emlitett metatheticumnál fogva „jahrzeitok" alkalmával is szokásos. — A ghettonak és illetve jesibának humora, mely mint minden egyébb humor is, a koporsók és sirok mellett is kitör és eget kér, az efféle misnajes szó eredetét következőleg vezeti le. — Nem lehessen tudni, hogy az ilyen chevra-talmudista hányszor foglalkozott már eddig is, hányadszor foglalkozik most a hat misnakönyv 4189 misnáinak egyik másik csoportjával; mindnyáját ismeri s tudja már; ugyszólván kinőnek a hasából; egy belső szózat folyton arra unszolgatja: forgasd a lapot, keress ujat — „misch' neues!" A misna egyébiránt 6 rendre van osztva, melyek állnak 63 tractatusból, 525 fejezetből és mindössze 4189 tételből.

*

Memern. A halottak emlékére nálunk évente négyszer celebráltatni szokott הזכרת נשמות-t a majnarajnamelléki zsidóság a memor (esse alicui — megemlékezni valakiről, valamiről) — szótól származtatva memern igével fejezi ki. Magát a memern cerimóniáját pedig nem akkor celebrálják mint mi מסה utolsó és שבועות második napján, hanem a יזכ"ר és illetve a סיון hónapokat bencselő szombatokon. — Igy tudtam ezt meg 1907-ben május 20-án, שבועות második napján Mainzban, ahol az orthodoxok templomában — ezeké az uj, a vértanuinké régibb a reformereké — hiába várakoztam a יזכר kezdetü imára. — De hát mikor ejtik meg a שמיני עצרת és a יום כפור-kor szokásos memernt? Hiszen a תשרי ujholdját nem szokta megelőzni אלול utolsó szombatjakor a רי"ה bencselés! Nem tudom, mert nem tudakoltam.

*

Fuvás. Nem jelzem miféle, mert nem sajforfuvásról, sem hófuvásról nem szólok emitten, hanem a gyertya vagy a lámpa lángjának ráfuvással való eloltásáról, melytől, aki okát tudja, óvakodva tartózkodik és pedig azon oknál fogva, mert a ilyes fuváskor az ajkak közül kitóduló légnek bár alig hallható hangja a „püh" אל תפתח פה לשטן egy gonosz daemon neve, melyet idézni veszedelmes.

*

Őszeresek. Mint a legtöbb bibliai név sor szerint: Chávó, Kájin, Sész, Jismóél, Ávróhom, Jáákajv valamint tizenkét fiának nevei továbbá Pórecz, Cofnasz-Pánéách, M'násse, és Efrajim, Móse, Gérsajm etc. etc valamely tünettel, állapottal, cselekvénynyel indokoltatik, ugy az ezennel ismertettnek is megvan a historicuma. A fővárosnak a mult század negyedik negyedében bekövetkezett

örvendetes magyarosodásához az ócska ruhákért, hulladékokért (fecczn, báner, glóz-sárbn) házalgató „handlé-k" is hozzájárulni iparkodván: többé nem a „hándlé" ismételt felkiabálgatásával, hanem a „mi van eladó?" harsány hangoztatásával jelezték valamely udvarba való érkeztüket: maguknak azonban, kiket rövidesen handléknak nevezett a nép, valamint ipartestületüknek nem birtak egyhamar megfelelő magyar nevet adni, szerezni. Ügyvédjük — dr. B. I. — egyideig „öregnemü üzérek"-nek nevezte őket irataiban, de ezen elnevezés nekik sehogy sem conveniált. Hosszab deliberatio után küldöttséget menesztettek Eötvös Károlyhoz, fundáljon ki nekik valami talpraesettebb elnevezést. — A „Vajda" szivesen vállalta kérelmük teljesitését és e szavakkal „majd alszom rá egyet, jőjjenek el holnap" másnapra hivta meg őket magához. Midőn kitüzött terminuskor a „Vajda" a nála másodszor megjelent küldöttségnek indokolva és vagylagosan különféle elnevezéseket ajánlott, ők minden egyes hozzájuk intézett kérdésre akarják-e ezt, akarják e azt a nevet, mindmegannyiszor az „áz öszer"-t kiáltozva fejezték ki nem tetszésüket. A türelmét vesztette „Vajda" most már imigyen rivallt rájuk: „Hát mi az ördögbe is járogatnak maguk az ember nyakára névjavaslatáért, mikor maguk senki tanácsára ez iránt nem szorulnak; hát adhatni maguknak találóbb és alkalmatosabb nevet ennél, hogy Öszeresek?" Szólt, sarkon fordult és ott hagyta öszereseit mint Pál apostol az oláhokat.

Srágóner. Ennek a pozsonyi jesibából eredő kifejezésnek Grósz Lipót, a nevezett jesibának 1905 október 16-án elhunyt generalgewaltiger seniorja, volt a szerzője. Ez a nyolczvan évnél tovább élt agglegény közel hatvan évig gyakorolta a pozsonyi jesibán a legfőbb rendőri és fegyelmi felügyeletet, nemcsak a bócherek, hanem a ghetto lakói felett is. — Ő osztott a vagyonosabb bocher mellé szegényebb sorsut szállás- és illetve ismétlő társnak, a könnyebb vérüek mellé komolyabbakat stb.; ő látogatta végig a bócherek szállásait, hogy azok szorgalmáról vagy közvetlen tapasztalat vagy szállásadóik vallatása utján

szerezzen tudomást; ő sarczolta meg a vagyonosabb bócherek szüleit és a ghetto jobbmódu „bálbósz-jait" a szegényebb sorsuak javára. — Jaj volt annak a szállásadónak, aki neki nem adott igaz felvilágositást bócherlakójáról in specie arról: olvasgat-e, rejteget-e bócherje latin, görög könyveket, regényeket vagy szinmüveket; az efféle bünpártolótól fokozatosan egy vagy több „Zman-ra" (semesterre), olykor végképen megvonatott a bócher szállásolási és illetve bócher élelmezési jog. — Oly jobbmódu „bálbószt" pedig, aki szükkeblűnek bizonyult, azt — ha jószerivel nem birta ügyének megnyerni — a ghetto paschinója maró lugjának egész özönével árasztgatta el. — Az a bócher, akit Reb Léb „rajdef-olni" kezdett, vagyis aki annak proscriptionális lajstromára került, annak többé Pozsonyban nem volt maradása; mert aminő tisztakezü volt Reb Léb a pénzek kezelése dolgában, aminő bonhomiát tanusitott a mindennapi érintkezésben, oly kérlelhetlennek bizonyult a jesibának fegyelmi ügykörében, melyre nézve ő magát providentialisnak vélte és vallotta is. — Ő ha kellő időben családot alapithat, akkor már a szabadságharcz lezajlása után az ötvenes évek elején mint rabbi vagy „bálbósz" kerül valahová Pozsonyból, — — de — — „de nekem — ipsissima verba — nem szabadott siduchhoz jutnom, hogy legyen Pozsonyban valaki és ez legyek én, aki a Kszáv-Szajfernak és ennek utódjának Reb Szimche Bünemnek a vállairól vegyem le a jesibatartás ugyszólván saecularis gondjait, hogy ők ezektől mentve legyenek" és magukat jobban concentrálhassák ad maiorem thorae gloriam. — Agglegénysége providentiálisságának ilyetén hiszeme persze csak gyakrabban ismétlődött kikosarozások után érlelődött Reb Léb keblében. — Ezen kikosarazások egyikrről azt hivén, hogy azt Reb Feis Fischmannak egy még ennek gyöngyösi időszakából kelt informatiója okozta, engesztelhetlen gyülölettel viselkedett Reb Feis iránt azon idő alatt, midőn ez a mult XIX. század 60-as és 70-es éveiben 1881 május 28-án bekövetkezett haláláig, Pozsonyban maggid gyanánt müködött és ezen gyülöletét azon bócherekkel is éreztetgette, akik Reb Feis „homiletiká-ira" és „nébnsir-jára" eljárógattak. — Ezeket

ő Reb Feis שרגא nevéről, ad norman Dragóner, Srágónereknek nevezte el. Nehogy azonban ezen fényes calembourgja Reb Feissal együtt sirba szállt légyen és imigyen az a culturára nézve végképen elvesszen, ezt meggátolandó Reb Léb az ő életének utolsó öt lustrumában a kártyás bóchereket nevezte el srágónereknek a שרגא négy betüje után, mely a kártya négy szinének: sell — rajt—grin — áchlnak is a kezdő betüje.— Ma a Srágóner elnevezéssel nemcsak jesibákon hanem Bernstein „Jüdische Sprichwörter und Redensarten" Warschau 1908 szerint egyébütt is illetik a kártyásokat. — Magáról Reb Lébről megemlitendő még, hogy róla a pozsonyi, budapesti és wieni ujságokban, hol rövidebb hol hosszabb szüneteléssel és igy illetve gyakorisággal a legtarkább és legkalandosabb hireket terjesztgették „revanche adósai". Olykor valamelyik rókavadászat runje alkalmával paripájáról árokba esett, máskor valami ulánus tiszttel akadt párbajaffaireje egy operett diva miatt; majdmeg a Dunába fult versenyuszáskor; változatosság kedvéért sprengoltatták vele a montekarlói játékbarlangot, jegybejáratták valamelyik amerikai dollárherczegnővel és leggyakrabban öngyilkosságot követtettek el vele, egyszer amerikai párbajból kifolyólag is. — O és pártfogói előbb unták meg a pajzán hirek dementálását mint haragosai azok gyártását és terjesztését. —

Ha igaz a M. Zs. tavalyi 20. számába elbeszélt azon per fraudem — concedálom piam — elkövetett stiklije, mely szerint a posta kézbesitőinek egy a czimzet iránti tévedésének felhasználásával juttatott egy csoport sanyargó bóchernek egy rekesz husfélét és süteményt, melyet a jesiba egyik leggazdagab bócherjának küldtek annak szülei; akkor reb Léb volt a pozsonyi jesiba Szent Crispinusa,a ki maga összelopkodta bőrökből varrogatott czipőt a szegényeknek. — Az 1893. julius 3.-án kelt „Pesti Hirlap" is foglalkozik a Reb Léb körül elkövetett allotriákkal egy „Bócher juxok" czimü —nem az én tollamból eredő—cikkében.— Man wandelt nicht ungestraft unter Pa — — — lmen. —

*

Assz-Passz az אות באות két szónak jargonizálmánya. A két héber szó magyarul „jel jelben. — Az assz-passz" szakajtott olyan mint = szegről szegre olyan mint = akárcsak maga = geradezu ganz wie = buchstäblich = accurate wie. — A második francia empire egyik külügyminisztere gróf Walevszki természetes apjára I Napoleonra hasonlitván; az osztrák reichsrathnak és barreaunak a mult század 60-as éveiben egyik koryphesua dr. Mühlfeld szintén a corsikai világhoditónak alak- és képmása lévén; épugy mint tagtársa dr. Schindler (költői nevén Julius von der Traun) III. Napoleoné: azt lehetne hinni, hogy jargonice igy beszélhetnénk róluk „assz passz Napoleon"!

Csakhogy ez másképen van ám; mert az „assz passz" szócskát soha komolyan és mindig csak ironice vagy tréfásan hallatják, aminek példája gyanánt a következőt ragadom ki többek közül mint egyik legtypikusabbat. — Jár köztünk egy jeles zenetanár és orgonamüvész, akit Bernát Gazsi a mult XIX. század közepének „az ő groteszk és zseniális képtelenségeivel nevettető" humoristája, nem épen csak azért mert az Liszt Ferenczre hasonlitott is, hanem inkább azért mert az Lisztnek arcjátékát, gesztusait és mozdulatait tudatosan is majd oszt' megszokásból akaratlanul is utánozgatta „Vad Liszt" néven szólitgatott emlegetett, aki zsidó ismerőseiből nem egyszer fakasztotta ki e felkiáltást „Assz passz Liszt!" qu. e. d.

*

Párach = Párch. A Smakkról ezen folyóirat XXIV. évfolyama 56.-ik lapján közölt soraim néhány olvasója a Párach magyarázatát kérvén; azoknak figyelmébe ajánlom „dr. Blochs Oesterreichische Wochenschrift" 1906 decz. 14-én kelt 50. számának 853. lapján a „Parech ein sachverständiges Gutachten" czimü czikket, továbbá szakértői véleményeket maró satirával persifláló egy néhol komolybá is vehető magyarázatot, mely Planeck „Der Takif" czimü elbeszélésének 47-52. lapjain olvasható a Jakab B. Brandeisnál Prágában megjelent Jüdische Universal Bibliothek 13-ik füzetében. — Én még inkább bírnám felsorolni azt mi minden nem, mint azt mi minden igen a Párch. — A legmélyebb megvetést kifejező ezen szó értékét még csak meg sem közelitik a német Feuchtohr, Gelbschnabel, Lausbub' kifejezések. — A mult század 70-es éveinek valamelyikében,

amikor néhai Wahrmann Mór még Marienbádba járogatott és asztala az internationális zsidó elitenek volt kedvelt légyotja, szőnyegre került a Párch szó magyarázgatása. Egymást követték a legszellemesebb levezetések, de mind hiába! Egyik sem, Ágai Adolf sem, Franzos K. E. sem, Hevesi Lajos et tuti quanti birták kielégiteni a hallgatóságot. A hosszura nyult majdnem meddő vitának Warmannak egy rávalló ötlete vetett általános tetszéstől kisért véget. Uraim! — igy mond — ne várjanak tőlem magyarázatot; régóta lemondtam a „Parch" szó magyarázhatásáról; de maradjunk még néhány perczig együtt, mutatok majd egynéhányat, akikre ráismertek majd; mert a Parchot csak rámutatva lehet eltrafálni, magyarázgatás nélkül.

*

Va mör Pűröm ezaj gén. Az olyan Pűröm-öt, mely mint az 1894-iki Zöldcsütörtökre, az 1902-iki Virágvasárnapra és legutóbb az 1910-iki Nagypéntekre esik, szóval mely a keresztyének Nagyhetébe esik, olyik helyt Fekete Pürömnek olyik helyt Néma Pűrömnek nevezték el azért, mert az esedékessége hetét megelőző szombaton a zsinagógában szóval is fekete táblán irásban is, szigoru büntetések sanctiója alatt, tudtára adatott a hiveknek, hogy ezen Pűrömöt csendesen üljék meg befüggönyözött ablakú lakásaikban és hogy minden zajos—énekes, zenés—mulatságtól tartózkodjanak, legfőképpen pedig minden jelmezes vagy álarczos felvonulástól. A legutóbbi t. i. a maskarázásra vonatkozó tilalomba való belenyugvásukat a hivek egymásközt e szavakkal fejezték ki: va mör Pűröm ezaj (t, i. mint most maskarátlan) gén. — Most már, ha valaki akár komolyan akár ironice nyugszik bele valamely ténykedésének vagy élvezetének a korlátozásába, akkor az ő nemtörődömséges resignatióját az itt magyaráztam mondás legtöbbnyire ironicus hangsulyozásával szokta kifejezni.

*

Vaszt dű dö mácze ganvenen.

Ezen közmondást a M. Zs. Sz. XXIII. évfolyamának 16 §. alapján közölt „Afikajmon" czikkecském kapcsán illet volna magyaráznom, itt már azért is utalok reá, mert az afikajmon ellopása szokásához füződik ezen közmondás eredete. Több gyermek van a családban, mindegyikük szeretné az afikajmon ellopása rectius elrejtése körül kifejtett ügyessége dicséretét, a kiadatásáért kapható váltságdíjat magának megszerezni; versenyésüknek, mely néhol tülekedéses dulakodások is, rendszerint egyezkedés vagy a mama „machtwort-ja" vet végett.

Ha egy vagy több zsidónak egy másikkal szemben, akár per vim akár per compromissum, hátrálni kell nem nagy haszonnal járó valamely ügylettől, nem nagy dicsőséggel járó tisztességtől, ceremóniától vagy functiótól, egyszóval lényegtelenségektől és csekélységektől, akkor lemondásuknak kifejezője ezen immár közmondás: vaszt dü vagy vat er dö mácze gánvenen.

*

Smáncz esz perjentesz. Múló hallományok = röpke mesék. A smanczesz a שמע hallani igéből ered, a perjentes a peres-ire ige participiuma = perientes; mindkét szó a pluralisban.

Budapest. *Vadász Ede.*

FIUGYERMEKEK KEDVELÉSE. EMLÉKEK ÁPOLASA.

A fiugyermekek különösebb kedvelése, a népek e közös tulajdonsága ősrégi vonása a zsidó népéletnek. A bibliai korban is ép ugy megtaláljuk, mint a talmud idején és napjainkban. Az életviszonyok változásával csupán szülőoka változott, érdeke módosult, de ama vonás maga ugyanez maradt. Ősrégen, mikor Izraélben is otthonos vala ez a biztatás: Kösd fel kardodat a te derekadra, vitéz! (Zsolt. 45,4), a fajfentartás, a honvédelem érdeke szülte. Minél több s persze minél vitézebb a férfi, ki „nem vall szégyent, ha páros mérkőzésre kell szembeszállni az ellenséggel a kapuban", annál nagyobb a nép és a hon közbiztonsága. Később mikor a „tóra háboruja" számára való bajnoktoborzás vala a jelszó: a felekezetfentartás, hitvédelem érdeke volt az oka. A könyv népe, a tettvallásának letéteményese jövője garanciáit a fiukban és persze mentül tudósabb fiukban kereshette csak, azért is, mig a Zsoltár az erős fiukat mondja a boldog ember legnagyobb

Istenáldásának: addig a talmud tudós fiukkal kecsegteti az Istenfélőket. A ki péld. ügyel rá, hogy a péntekesti és chanuka gyertyák világossága minél luminózusabb legyen, annak fiai lesznek, kiknek szelleme, tudása is fényeskedni fog.

Nem ritka dolog most sem a zsidóság bizonyos körében, hogy egy ember, kinek a sors fiúgyermeket adni vonakodik, ugynevezett csodarabbit keres föl, kiről hiszi, hogy foganatos imádságával a sorsot engedményre birhatja. Halberstam H. a multszázad derekán nagy sokadalmaktól fölkeresett hires, neves szándeci rabbi udvarán — igy hallottam állitólagos szemtanuktól beszélni — minden Seminiáczereszkor egy zsák almát öntöttek ki, melyeket a messze vidékekről odasereglett hivők szétkapdostak abban a reményben, hogy ha feleségük eszik majd belőlük, fiuk fog szülni. (Hogy Schenk diätétikus recipéjében benn volt-e az alma, nem tudom.)

A fiu előnybe részesitését abból is látjuk, hogy mig ennek születése alkalmából ismételten fogad vendégséget a boldog gyerekágyas ház: addig a szegény leány jövetele hétköznapi csöndben, ohne Sang u. Klang mulik el.

Világos azonban a fentmondottakból, hogy a fiunak csak akkor van igazi értéke s az utána való vágyakozásnak teljes értelme, ha talmid chakham: irástudó lesz. Sokat is foglalkoztak ezért az emlékező tehetség nevelésével fejlesztésével. Már a talmud (Horájóh 13b.) felsorol egy csomó dolgot, melyek részint kedvező, részint kedvezőtlen hatással vannak az emlékezetre. Jó az emlékezetnek pl. buzakenyér, faolaj bor: ártalmas sziv élvezete — a mi asztalunknál sohse kapott fiu szivet —, étel, melyből macska vagy egér kóstolt; ha holtak arczába tekintünk.

Itt idézett más nézet szerint az is hátrányos, ha az ember ruháit feje alá teszi, vagy ha sirfölirattal (כתב שאל נבי הקבר) olvas. A néphit ezeket megtoldotta: ártalmas vakarót enni, rajtunk levő ruháinkon valamit varrni pl. gombot. Ennek azonban van correctivuma, ellenmérge, az t. i. hogy varrásközben szalmaszálat, vagy forgácsszilánkot rágicsáljon az, kin varrnak. Ennek olyan verzióját is hallottam, miszerint maga az ember varrhat önmagán, csak más nem, mivel csak holttesten, ki maga tehetetlen, kell hogy más varrjon, a miért annak, t. i. ha más varr rajtunk, végzetes hatása lehet, akár a kimondott baljóslatu szónak átoknak. Hogy ezen értelmezés szerint is helye van-e az emlitett elhárító eljárásnak, arról nem hallottam. Ártalmas végül az is, ha a gyermek állatot, nevezetesen kutyát vagy macskát simogat megfog; ha két ruhadarabot u. m. kabátot és mellényt egyszerre felöltünk vagy levetünk. (L. Blau, Altj. Zaubw. 77 és Peszach. 110a. וגוי: páros szám veszedelmes, két pohár bort ne igyál.)

*

Átokelhárítás szó vagy cselekedet által.

Már a talmud figyelmeztet: Az ember ne nyissa meg a száját a Sátánt provokálva; אל יפתח אדם פיו לשטן! A német ajku zsidó nép ezt igy forditotta: M'zall desz maul nis ófmachen cim bézen! A szónak ereje van. Ha tehát az ember pl. betegségről szól, hozzáteszi: Nist fár incz, vagy: nist fár enk gezugt, mit az irástudók héberül szoktak mondani לא עלינו, vagy: לא עליכם (Sir. 1,12.) — ne ránk, v. ne rátok legyen értve. Ha pedig olyan bajról beszél, mely évek előtt a szólót vagy annak hozzátartozóit érte, ezt teszi hozzá: Nist hitcz gedacht — ne mostra értessék. A sok sorscsapástól meggyötört, százfajta szakadatlan, a legerősebb jellemet is végtire megnyomoritó szenvedéstől megfélemlitett lelkek végre annyira félénkek, a végzet iránt annyira bizalmatlanak lettek, hogy még azt sem merték elháritó szó nélkül kimondani, hogy hány évesek, vagy hogy valaki egészséges, jószinben van. Pl. Wie sén isz desz Kind (unberufen!) Wie git zéhszt di ósz (inbesrien!) Wie alt iz desz Kind? (biz 100 Johr!) Desz Kind iz 3 Wachen alt, biz 100 Johr!)

Ez a szó: השם ישמרנו (Isten őrizzen!) oly megszokott lett, hogy végre indulatszóra módosult, melyet minden rendkivüli látványra elkiáltottak: Semismeréne, vuszere misze Mád! — Szent Isten, micsoda csunya leány!

A tudósabbak aramul mondották a háritót: רחמנא לצלן v. חס ושלום. Geb obacht! di kenszt ח' ושל' ószritsen. — Vigyázz, nehogy — Isten őrizzen! — elcsusszál.

Abban a korban, melyben én gyermekkoromat él-

tem, ha este a temetőt említették, hozzátették: Heint e gite Nacht. Ez érthető, a beszélő el akarta háritani, nehogy halottal álmodjék. Ámde akkor is mondották ama háritószót, mikor jomkipurt, kolnidré estét vagy tisobeávot említették. Talán e napok roppant jelentősége, szertartásaik félelmetes rigorózitása volt az oka.

De nemcsak a bajt kifejező szótól, hanem annak tulajdon magunkon való jelzésétől is kell tartani. A miért nem tanácsos pl. a saját nyakunkon jelezni, hogy valakit felakasztottak, vagy a karunkon mutatni, hogy valaki karját törte. De ha mégis tettük, igy kell szólnunk: Nis in mein muesz gezugt — Nicht an mein Maas (vagy talán Gliedmassen) gesagt.

Az átokelháritó szó szokásából aztán az elháritó cselekedet származott.

Ha a kutyák sirnak — mondja a talmud — a halál angyala jár a helységben; ha a kutyák vonitanak, mondotta a nép, forditsd talpával felfelé a czipődet. Ez érthetővé lesz, ha a talmud következő közlését tartjuk szemünk előtt. Egy asszony megátkoz egy iskolafőt ilyenformán: Forditsák föl a te székedet! mire annak tanitványai felforditják a székét, hogy az átok szószerinti teljesitése által és ekképen megvalósitva, mintegy tárgytalanná tételével annak vészes hatasát elháritsák.

De hogyan keletkezett az átoknak ez a különös fajtája, az tudniillik, hogy a szék felforditása halált jelképez? Előttem valószinünek látszik, hogy az átokmondó asszony szeme előtt egy közismert szokás lebegett, miszerint a halál bekövetkezése után felforditották az elhalt székét a halál beálltának képletes, szemléltető jelzésére, ugy mint elkérik a rangfosztott tisztnek a kardját, vagy pálczát törnek a halálra itélt ember fölött; ugy mint most is felforditják a halottvivő hidas lóczát (vulgo: szentmihály lova). מטה a holtnak sirbatétele után.

A hivatalos magyarázat szerint מטה számértéke 54 és ן(*)ד-itélet számért. ugyanannyi, a mitta felforditásával tehát jelzik az általa számértékében kifejezett din-itélet megforditását, t. i. irgalomra változását. Ez tehát elháritó aktus volna. Hát hiszen lehet, hogy időjártával ilyen képzelet és

czélzatot füztek hozzá, de hogy ezt a szokást eredetileg ilyen számtani mivelet hozta volna létre, gondolom, senki se fogja valószinünek találni.

Ugyanilyen értelme lehet, hogy t. i. a halált képletesen jelezzük, annak a szokásnak is, miszerint a temetőből távozó kevés gyepet szakit ki a zöld talajból és háta mögé dobja. A hivatalos magyarázat szerint ez a föltámadást symbolizálná. Nem valószinü. A pázsitnak kiszakitása, irtása nem jelenthet föléledést. Hogy e cselekedettel kapcsolatban elmondják a Zsoltár 72,16 versét: És virulnak a városban, mint pázsit a földön, ez bizonyára később járult hozzá villámháritónak. A kitépés baljóslatu cselekedetétől megijedtek, hátha a symbolizált villám is be talál ütni; hát oda tették a villámháritót. (L. Blau i. m. 61 és kk., továbbá érdekes cikkét e folyóirat VIII. 422. l. az átokelháritás nyomairól a Szentirásban.)

*

Baljóslatu és kedvező cselekedetek.

Valamint a kimondott szó befolyásolhatja az ember sorsát előnyös vagy hátrányos irányban, azonképpen a cselekedet is, aszerint, hogy kedvezőt vagy ennek ellenkezőit fejezi ki. Ha tehát az ember elindult, ne forduljon vissza, ha valamit otthon felejtett. A visszatérésben, mielőtt utjának czélját elérte volna, utjának meddősége van mintegy symbolizálva. Tanácsos különben az utrakelőnek néhány fillért átadni oly czélból, hogy ez a pénzt a, legelső kéregetőnek adja oda, kivel találkozik.

Hátrálni t. i. háttal visszafelé menni nem szabad. Ez talán Jer. 7, 24-ben gyökeredzik ויהיו לפנים ולא לאחור hátulsókká lettek nem elsőkké.

A menyasszony ne jöjjön esküvő után ugyanazon uton haza, a melyen elindult, hanem kerülön. A rövid uton való hazatérés rosz ómen, hogy rövid időn önkénytelen visszajönne a szülői házba. „Nagyon könnyen haza talál." Alkalmasint ugyanarra a gondolatra vezethető vissza, hogy a templomba, vagy a tórához rövid uton menjünk és tőlük hosszabban távozzunk, jelezve, hogy vágyakozunk utánuk és nem szivesen válunk meg tőlük.

Ujév ünnepén sárgarépát szokás enni: mert sárgarépa németül = Mohre, vulgo, = mehren = szaporodni és evés előtt ezt mondják: יהי רצון שירבו זכיותינו = Legyen a te akaratod, hogy érdemeink megsokasodjanak. A ki nem ért németül, mindenesetre meg fogja érteni azt a másik szokást, hogy ugyanez ünnepen fejet is esznek — pl. csirkéét vagy ludét, — a mikor igy fohászkodnak: יהי רצון שנהי לראש ולא לזנב = Adja Isten, hogy fővé és ne farokká legyünk, azaz, hogy feljül és ne alul kerüljünk; valamint azt is, hogy a kenyeret mézbe — nem sóba, mint különben — mártják, aztán pedig mézbe mártott almát esznek, könyörögve יהי רצון שתחדש עלינו שנה טובה ומתוקה Adj Isten jó és édes esztendőt. Ujévtől egész sátoros ünnep utánig nem hosszukás alakra, mint rendesen, hanem kerekre fonják az ünnepi kalácsot, mivel bizonyára a sors forgandóságát akarják jelképezni, mely fölött ez időben annak Ura határoz.

Magyarkanizsa. *Dr. Rosenberg Ede.*

IRODALOM.

IRODALMI SZEMLE.

Guttman M. „Maftéach Hatalmud" már többször ismertetett müvéből a hetedik füzet az imént került ki sajtó alól *(Budapest* 1910). Az אדם—אנרונומוס czikkeket öleli fel (az utóbbi közepén marad) és 481—560 lapra terjed. Több tekintetben örvendetes haladás észlelhető és a jelen füzet tartalmánál fogva is igen érdekes, mert az emberről mindent összeállit, a mit róla a régiek mondtak. Minden czikk önálló monográfiát képezvén, érthető, hogy egy és ugyanazon helye a hagyománynak különböző összefüggésben többször kerül elő. A tér megtakaritás czéljából mégis helyesebb, ha ugyanabban a füzetben ugyanaz a szöveg nem közöltetik kétszer, hanem az illető pont alatt pusztán utalás történik az előbbi helyre. A jelen füzetben a 487. lap 20. pontja azonos az 501. lap 10. pontjával (8 sor), 498,16 = 499,2 (8 sor), 498,20 részben 503,22 (4 sor). Általánosságban ujból megjegyezzük, hogy a cenzura szavait, mint עבוים (509. lap, 6. sor; 515, 14.19; 517,15) és מומרים 516, 15), az eredeti szavakkal kell közölni (עיז משומד stb.). Itt soroljuk fel a felötlött kevés sajtóhibát a javitott szavak által: 487,16 מרודך, 490,19 כבן, 496,35 מאן, 513,3 שבועה, 548,13 בכל, 558,6 אותי.

A részletekre nézve röviden a következőket jegyezzük meg. 484. l. utolsó jegyzetében utalni lehetett volna még Maimuni levelére, melyben a bibliából idézett szavak jelzéséről nyilatkozik (bővebben a Maimuni mű második kötetében megjelenendő tanulmányunkban). — 485,19—20 sorban idézett j. Meg 74 a 51 helyéhez lásd Krauss, Byzantinische Zeitschrift II, 510 és Lehnwörter II, 3. — A

levél bevezető formuláinak felsorolásánál (486, 14. pont) hiányzik az, melyet Rabbi használt, midőn Antoninusnak irt (Genesis r. 75,5; Jalkut I. 130; Tanchuma B. Vajislach 5. v. ö. Krauss, Antoninus und Rabbi 44, 3. j.). — 490,2 sor. Ez a hely nemcsak a Jerusalmiban fordul elő, hanem Szifré Numeri 117 (38a fent) is, továbbá b. Kidd 10 b. — 528. Az ember termetéről lásd M. Zs. Sz. X, 369.633; XXV 368; XXVI, 37.130 — 553, 275. pont idézett talmudi helynek a közölt szöveg szerint nincs értelme. Uj és talán helyes magyarázatot adtunk „Masoretische Untersuchungen" 56. lap — Végül egy szövegmagyarázat. 498,8. sor idézi G. Szifré Deut. 306 (132a 15) következő helyét: כך דברי תורה יש נתן רבנים ויש בהן חכמים ויש בהן צדיקים ויש בהן חסידים. Feltünő a sorrendben, hogy בשרים, a mely inkább חכמים után צדיקים után vagy előtt volna helyén, nem pedig רבנים és חכמים között. A מדרש תנאים ed. Hoffmann 185 a hely igy hangzik: כך תורה יש בה בני אדם חכמים בני אדם נבונים בני אדם חסידים בני אדם צדיקים. Világos, hogy רבניך és נבונים csupán variáló olvasat és a két szöveg egyenlő, ha כשרים szót glossanak vesszük. A רבנים szó feltünő, tudtommal a tudósok gyüjtőneve mindig חכמים és igy a Midras Tannáim olvasata talán az eredeti, melyben a sorrend is sima. Lehet azonban a Szifré szövegét is igazolni, ha כשרים helyébe a ritkább és azért emendált שרים szót tesszük, amely a tudóst is jelenti Megilla 6a következő helyén (Guttman 508, 12 sor): אלו תיאטראות שבאדום שעתידין שרי יהודה ללמד בה תורה ברבים וקרקסיאות שעתידין שרי יהודה Itt שרי יהודה identifikálva van אלוף ביהודה-val (Zekh. 9,7). Ebből az látszik, hogy már a 3. században és bizonyára már előbb is אלוף, mint a gáonok idejében, az iskola előadóját jelentette. A patriarcha iskolájában három hivatalos főszemély volt: a patriarcha רבן, a tudós חכם és az előadó. Ez a harmadik lesz שר (vagy אלוף). A szóban forgó helyen ezek volnának nevezve: רבנים, שרים, חכמים, patriarkák, előadók, tudósok, mely utóbbiak alatt, mint mindenütt, az ordináltak értendők.

•

Dieterich A. az ismert párisi büvészpapyrus egyik részletében ráismert egy Mithraliturgiára. Ezt kritikai apparátussal ujból kiadta, leforditotta és magyarázta „Eine Mithrasliturgie erläutert" cz. iratában, a mely csakhamar második kiadást ért *(Leipzig-Berlin* 1910). Cumont F., a mitrakultusz legnagyobb ismerője, ebben a szövegben inkább zsidó nyomokat talált és csakugyan több részletben zsidó benyomást tesz, de a magikus szavakban héber szavak nem ismerhetők fel. Talán *„semesilam"* szóban rejlik *semes* (nap) és ólam (világ). Mindenesetre tanulságos, hogy ugyanazt a szöveget az egyik perzsa, a másik zsidónak tarthatja. A liturgia eleje: „Első eredete (genesis) eredetemnek, első ősoka (arché) ősokomnak, első szellem a szellemnek (pneuma) a bennem lévő szellemnek" stb. lehet zsidó is. Közvetlenül ezután az ember testéről az van mondva, hogy az isteni tüz, viz és föld vegyüléke. Az elemek eme ismert filozófiája behatolt a midrasba is és azt mutatja, hogy igen népszerű volt. Az agadisták nem voltak filozófiai irók, hanem a nép tanitói; a bölcsészet, melyet a palesztinai zsinagógákban prédikáltak, már nagyon el lehetett terjedve a diaspora hellén zsidóságában. Az 55. lapon szóba kerülő „mikrokosmos" a midrasban felette érdekes párhuzammal bir. A midrasban oly anthropocentrikus nézet is van, mely szerint a világ az ember mintájára van teremtve, tehát az ember a makrokosmos és a világ a mikrokosmos. A 190. lapon lekicsinyelt rabbinikus források az ember menybemeneteléről nem negligálandók. Pl. a „Négyen mentek be a paradicsomba" (Chagiga 14b) már azért is érdekes, mert azt mutatja, hogy a zsidóság fejei (nem vándor filozófusok és büvészek) foglalkoztak ezzel a mysztikus tannal. A zsidó gnosisban különben is igen jellegzetes szavak találhatók. — Az Isten és ember egyesülését a „nászszoba" kép fejezi ki (126). Erre bizonyára a prófétai képek és az Énekék Éneke voltak befolyással. — E pár megjegyzéssel csak rá akartunk utalni arra, hogy zsidó kutató számára itt is volna tér, nagyon hálás tér.

•

A „Religionswissenschaftliche Bibliothek" 2. száma *Günter H.* müve: „Die christliche Legende des Abendlandes" *(Heidelberg* 1910). Ismertetve van benne a legenda, vagyis a szentek életéről szóló elbeszélések. Az anyag beláthatatlan terjedelmü. G. azonban helyesen a motivumok

összeállitására és forrásaik kimutatására korlátozza a feladatot. A legenda a keresztény népek egyik nevelő eszköze: „Seit dem 13. Jahrhundert ist die Heiligengeschichte das „Lesebuch" mit Vorzug" (36). A 12. századig a szentek uralták a tért, ezután a Mária-legendák lépnek előtérbe (35). Zsidó szempontból ezek a tények azért fontosak, mert a keresztény népek psychéjét világitják meg és érthetővé teszik hiszékenységét a zsidókra vonatkozó rágalmakkal szemben. A gyülölet forrása nem volt pusztán a bête humain, mint az antisemitizmusban. A zsidó a legendákban különben is nagy szerepet játszik. Az indexben fel nem jegyzett helyeken is találkozunk zsidókkal pl. 20. lap.

De ettől eltekintve is felette tanulságos az, hogy a keresztény Nyugat a talmudból is számos legendát vett át. Ezt a kérdést G. nem kevesebb, mint 46 oldalon (70-116) tárgyalja. Csak az ujkorban égették el a talmudot (1553), a középkor szent dolgokat meritett belőle. Vizsgálódásaiból levonja a következtetéseket: „Hellenismus — Pythagorismus — Neuplatonismus — Talmud — christliches Mittelalter: soviel hat ihre Nebeneinanderstellung mit absoluter Sicherheit ergeben, dass die Legende in den grotesken Formen eines Nikolaus Peregrinus oder Keivinus oder der Marienlegende etwas spezifisches Christliches nicht ist" (117).

Néhány részlet. „Wir sehen die Kreuzzüge sich wiederspiegeln in der Einbeziehung griechiescher und orientalischer Lokalsagen. Die Volkserregungen der Kreuzzugszeit werfen ihren Wiederschein in zahlreichen Judengeschichten, welche den ohnmächtigen Hass des einstigen auserwählten Volkes gegen Maria und Christus deutlich machen sollen. Diese Feindseligkeit verhinderte aber nicht, dass eine Anzahl der anmutigsten Motive vom Talmud aus in die Marienlegende floss" (37). — Theophilus egy zsidó varázsló segitségével eladja magát az ördögnek (42).

Konon római grammatikus (Caesar korában) Διηγήσεις cz. müvének 38. fejezetében (Photius, Myriobiblon Cod. CLXXXVI: Migne, Patrol. graec. 103,545—589) a következőket beszéli: Egy milosi ember szökésben lévén, Szicziliában ismerősének átadta pénzét és midőn visszakövetelte,

el lett utasitva. Perre kerülvén a dolog, a beperelt azt állitotta, hogy már mindent visszaadott. A biró esküre itéli. A csaló kiváj egy botot és az aranyat beleönti. A biróság előtt az eskü letételekor a botot a milosi embernek adja, hogy tartsa és igy esküszik, hogy mindent visszaadott. A vádló haragjában eldobja a botot, ez eltörik és a hamis eskü napfényre kerül. A csaló felakasztja magát. (Günter idézi 61 l.). Az egész majdnem szóról szóra megegyezik azzal, amit a talmud Rába előtt lefolyt perről beszél és „Rába botja" קנא דרבא név alatt ismeretes (Sebuóth 29a 39b). A babylóniai verzió visszafizetett kölcsönről szól, de a pal. verzió (Leviticus rabba 6. fej.) visszatartott 100 denárról, tehát teljesen egyezik a görög forrással. Aramul közöltetik és bizonyára valamely aram gyüjteményből idéztetik.

•

Klauber E. Assyrisches Beamtentum nach Briefen aus der Sargonidenzeit *(Leipzig* 1910) cz. iratában felsorolja az eddig ismert asszyr hivatalnokokat, vagy tizet és megállapitani igyekszik ezeknek hatáskörét. A Rab-Mog, Rab-Sáké és a Turtán már a bibliából ismeretesek. A hatáskör már nem vehető ki tisztán, ugy látszik, hogy valamennyi egyuttal katonai teendőket is végzett, vagy legalább alkalmilag végezhetett. Az első részben érdekes képet találunk a királyról és az udvari szertartásról. Az audienczián megjelenő leborult, az Amarna levelek szerint 7-szer (14-15). Ehhez idézhette volna K. Genesis 33,3, mely szerint Jákob 7-szer borult le Ézsau előtt. „A király előtt (nem a királylyal) beszél" (15) kitételhez megjegyzendő, hogy Dánielben a királylyal való minden vonatkozásban az „előtt" formula szerepel és hogy a zsidó hagyományban, különösen az imában az Istenről szintén igy beszélnek, pl. יהי רצון מלפניך (épigy az aram formulában). A lakománál, pontosabban az ivásnál a királyné a király mellett ül (17). Idézendő Nehemiás 2,5: „a királyné mellette ül".

•

Bienenstock M. 250 lapos könyvet irt a zsidó elemről Heine H. müveiben (Das jüdische Element in H. Heines Werken, *Leipzig* 1910). Heine jámbor nevelésben részesült

és héber ismeretei voltak. Az iskolában a bibliát kedvvel tanulta. Ismeretei és nevelése folytán erősebben lüktetetett benne a zsidó érzés, mint öregebb kortársában, Börneben. A „Judenschmerz" költője volt épugy mint Byron, kinek héber melódiai hatással voltak reá. Mindez ismeretes volt, de rendszeresen és teljesen először B. mutatja fel. Elég nagy irodalmat használt fel, több mint 40 művet, melyeket irata végén felsorol. Kaufmann Dávid „Aus Heinrich Heines Ahnensaal" nincs közöttük, pedig a 2. és 3. fejezetnél jó szolgálatot tett volna. A Szemle valamely régibb évfolyamában kimutattuk, hogy a „Teleologie" cz. költemény egy részlete a talmudból ered. Bizonyára van Heine irataiban sok oly zsidó elem, melyet csak zsidó szakudós kutathatna ki. A B. által talált végeredményt azonban ez nem alterálná. B. kutatásai velejét a következő mondatba foglalja össze: „Wir glauben gezeigt zu haben, welche Rolle das jüdische Element in Heines literarischer Tätigkeit spielt, wie es sich in den mannigfachsten Formen ausspricht, wie es selbst dort, wo wir es kaum zu finden hofften, sein Gepräge hinterliess und wie es endlich in allen Anschauungen Heines mitgewirkt hat" (243).

Rosenblüth S. közrebocsájta a fürthi (Bajorország) „Auhave Tauroh" egyletben tartott előadásait a zsoltárokról (Psalm-Vorträge, *Frankfurt a. M. 1909.* Sänger u. Friedberg). Az előadások, összesen öt, zsoltárversek kapcsán világos és szép nyelven erkölcsi és vallási tanokat fejtegetnek, itt-ott a vallási szertartásokat is érintve. Gyakorlati erkölcs- és vallástan. Fürth régi konzervativ község és van valami jellemző a német konservativismusra már a tárgy megválasztásában, nem külömben az előadás formájában és abban, hogy a közönség jórészt hölgyekből állott, kik első helyen apostropháltatnak

Reitzenstein R. könyvvé kibővitett előadása: „Die hellenistischen Mysterienreligionen, ihre Grundgedanken und Wirkungen" (*Leipzig-Berlin* 1910) zsidó szempontból már azért is nem érdektelen, mert az ókori zsidóság többsége, vagy legalább a fele, hellenista területen élt. Saját szempontunkból néhány részletre illetve idézetre szoritkozunk.

„Osiris, Atis, Adonis emberek voltak, meghaltak és mint istenek támadtak fel. Ha egyesülünk velük, magunkba felvesszük vagy vonzzuk, saját halhatatlanságunk, sőt istenségünk sziklaszilárd biztosságával birunk." (7. lap. A szavakat szerző huzta alá.) — Az Isis Mystosa (pap) „az igát magára vette" és „ a szent hadi szolgálatra jelentkezett". (u. o.) Az első kitétel igen érdekes, a mennyiben megfelel a עול מלכות שמים-nak, a mely kifejezés tartalmilag sem bibliai. Az iga abból áll, hogy az Isispap a külsőségekben is gyakorolja a rituális szabványokat, melyek akkor Egyiptomban, a kultusz hazájában, a papra kötelezők voltak. — Az Isisnek volt evangéliuma *üdvüzenete*, éppígy más istenségeknek is (9.). „Evangelium" tényleg nem zsidó terminus, nincs héber vagy aram æquivalense (csupán forditása) és Sabbat 116b, hol aram részlet idéztetik belőle, cskugyan גליון-nek neveztetik. — Görög, magus, kaldeus és egyptomi csodatevők már időszámitásunk előtt járták be a római birodalmat, közsgeket alapitva és prófétakép tisztelve. .. A római nagy urak a filozófus mellett vagy helyett lelkészül keleti prófétát tartottak maguknak. Az életben próféta a tisztelt, goéta a megvető név számukra (2). Az őskereszténység a próféta fogalmat nem a zsidóságból vette, hol rég megszüntnek vallották, hanem a helleisnta világ orientális kultuszaiból. — „Schon Martial verspottet als in Rom allgemein bekannt eine Heilsbotschaft, die in dem Bekenntnis zu Hermes als dem dreieinigen Weltgott gipfelt: *Hermes omnia solus et ter unus*" (14). — A legtöbbet beszél R. Pál apostolról és azt mondja, hogy a hellentista mysteriumok döntő hatással voltak reá.

Cohn L. Philo neves kiadójának szerkesztésében „Schriften der Jüdisch-Hellenistischen Literatur" cz. gyüjteményben megjelennek a nevezett irodalom termékei német forditásban. Először a Philo iratai, melyekből most a második kötet került ki a sajtó alól (Die Werke Philos von Alexandria, zweiter Teil. *Breslau* 1910). Tartalma: Az egyes törvényekről (de specialibus legibus) I-IV, forditotta

Heinemann I.; Az erényekről, ford. a kiadó; Jutalom és büntetés, ford. ugyanaz. A fordítást felvilágositó jegyzetek kisérik, melyek jórészt talmudból vétettek. A német fordítás az ez irányu fontos tanulmányokat kétségtelenül elő fogja mozditani.

*

A berlini „Gesellschaft z F d W d I" által kiadott „Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums" cz. gyüjteményben megjelent *Krauss S.* „Talmudische Archälogie" cz. művének első kötete (*Leipzig 1910*). A vaskos kötet négy szakaszra oszlik: I. Lakás és házi eszközök (2-77). II. Táplálék és készitése (78-126). III. Ruházat és pipere (legszélesebb értelemben) (127-208). IV. A test ápolása (209-267). Azután következnek a jegyzetek 268-720. A szakaszok kellő számu pontokra (108) oszlanak, hogy a gazdag anyag áttekinthető legyen. Szerző felhasználta a klasszikus irodalmat is és támogatta őt nehéz feladatában — az első ilynemü mü a talmudról — *Löw I.*, kinek a kötet ajánlva van. Meg kell egyelőre elégednünk ezzel a jelentéssel; beható tanulmányozás után majd részletes ismertetést közlünk. Egyuttal örömünknek adunk kifejezést a fölött, hogy a nagyszabásu mü szerzője magyar ember és régi munkatársunk.

*

Lietzmann H. szerkeszt egy gyüjteményt, melynek czime: „Kleine Texte für theologische und philologische Vorlesungen und Übungen". Az eddig megjelent 59 darabban a mi érdeklődésünkre is számot tarthatnak a következő számok: Die *Didache*, mely zsidó eredetü katechismus pogányok megtéritésére (6. szám); Der Prophet Amos, Hebräisch und Griechisch (15/16); Antike Fluchtafeln (20); Die jüdisch-aramäischen Papyri von Assuan (22/23, ismertettük); Aramäische Urkunden zur Geschichte des Judentums im VI und V. Jahrhundert vor Chr. (32); Frühbizantinische Kirchenpoesie. Anonyme Hymnen des V. Jahrhunderts (52/53. Nem szolgál-e analógiákkal a pijjuthoz ?).

Örvendetes jelenség a két legujabb publikáczió, az 58. és 59. szám, melyek rabbinikus tartalmuak és annak a jelei, hogy a keresztény theologiai ifjuságban is felébredt

a régi zsidó irodalom iránti érdeklődés. Az elsőnek a czime: „Altjüdische liturgische Gebete. Ausgewählt und mit Bemerkungen herausgegeben von W. Staerk" (*Bonn* 1910). Az első szám tartalma a tefilla és reggeli, valamint esti benedikcziói, valamennyi vokalizálva, a szavak értelmét felvilágositó jegyzetekkel kisérve és orientáló bevezetéssel ellátva. A nyomás korrekt, csupán itt-ott pattant le valami a vokalisokból, továbbá a 4. l., 6. sorában eltévedt egy dáges; 8 fent עַרְבִית hiba. A Semóne Eszréből lenyomatik először a Schechter által a Genizában felfedezett és J. Q. R. 1898. évf., 654 publikált palesztinai (igen régi és felette érdekes) recenzió és azután a mai. A nyomásról az áll, a mi a benedikcziókról. Ezután következik a két talmudból a röviditett tefilla, a *Habinénu* szövege, továbbá szombati, ujévi, ünnepi muszaf, a habdála és a szombati ima (több sajtóhibával), Abinu Málkénu és a két kaddis (több sajtóhibával). Az egész megfelel czéljának.

Az 59. szám Berákhóth misnájának lenyomata Goldschmidt L. német talmudfordításának kiadásából, tehát az editio princepsből nyelvi magyarázatokkal és külön a tartalom összefoglalásával. A nyomás korrekt, csupán a következő helyeken vannak sajtóhibák: 5. l. utolsó előtti sor הנדבק (ק h. olv. ך); 6,13 -ֵּ (hiányzik dáges); 10,5 יברכון (ן = ך); 10,6 olv. הטַרוּף; 13,1 והשמש (מ-be kell dáges). Hibák a következők: 4,5. pont יָצִיא; 5,4 alulról: קוֹרֵא וטעה (olv. קָרָא,); 6,5. pont jegyzetében תְּפִלַּת לקברת שבת; 9,1 לִירֵד (olv. כִּירֵד); 11,3 alulról kiesett על; 13,2 alulról בְּבֵית אֶחָד (olv. בְּבַיִת). A görög kölcsönszók pontozásánál az éta következetesen czérevel adatik vissza, a hagyományos kiejtés és a régi görög kiejtés ellenére (pl. סִימֹן). — 5,2. pont 4. jegyzet נוהג übt man, helyesen: hat Geltung. — Az ismert ולא זכיתי שהאמר יציאת מצרים בלילות (I. 5) kitételben St. a זכיתי szót összefüggésbe hozza Szirach 50,21 זכות (Rechtfertigung) szavával és „recht haben mit etwas" értelemben veszi, hozzátévén: ha a szöveg rendben van. Levy I, 553b igy fogja fel: nem győzhettem le (az ellenkező véleményeket), hogy a יציאת מצרים mondassék éjjel is. Talán ki kell egésziteni לדרוש szót, mire a folytatás עד שדרשה בן זומא utal. E felfogás mellett szól az, hogy a többség (חכמ) a Ben

Zóma értelmezését sem fogadták el, tehát ő sem győzött és így Eleázar b. Azárja nem mondhatta: én nem *győztem*, de Ben Zóma *győzött*. — Hogy יברכוך שובים stb. (V,3) azért lett volna megtiltva, mert az evangelium szellemével rokon (10. lap), nem valószinü.

*

A „Stätten der Kultur" czimű városmonografiákat tartalmazó gyüjteményben a 12. kötet „Granada" leirását adja *Kühnel E.* tollából (*Leipzig* 1910). A történetet a legrégibb időben kezdi. A zsidók már az ó-korban laktak ezen a területen, a papság a góthok alatt valóságos pokolá tette számukra (10. lap). Nem voltak kiirthatók és az arabok felszabaditották őket. „In dem Orte Granada selbst war die hebräische Bevölkerung so kompakt, dass Ahmed ar Radhi noch zu Beginn des 10. Jahrhunderts von „Gharnatha algahud (der Juden) spricht und man wohl der Vemutung Raum geben kann, dass die Niederlassung sowohll wie ihr Name israelitischen Ursprungs gewesen sein möchten ... Wir haben es vielmehr höchstwahrscheinlich mit Juden zu tun, die nach der zweiten Einnahme Jerusalems durch Ptolomaeus Soter (um 320 v. Chr) nach Spanien versprengt wurden" (12). A mohamedánok nagyon türelmesek voltak, „de anyagi előnyök, melyeket az iszlám nyujtott, a legtöbb spanyolt arra birta, hogy régi vallását elhagyja ..., már azért is, hogy a külön adó alól szabaduljanak" (13). A zsidó történet ily áttéréseket nem ismer. Sámuel Hanágid és fia József szerepéről is beszél K. Ez a szerep nézetünk szerint összefüggésben van a zsidó lakosság jelentőségével. Később itt is behozták a zsidó jelt (27). A kultura „a Nyugat Damaszkuszában" legmagasabb virágzásra 1370 körül emelkedett (31). Rendkivül sok iró és könyv volt. A hires történészek Al-Chatib (32. lap, szerző forrása) kortársa Ibn Chaldun (109) itt éltek. Érthető, hogy a zsidók is nagy kulturával birtak. A zsidó történet általában csakis az általános történet fényénél érthető meg. Érdekes, hogy az egyik király neve Abulwalid volt és hogy a még most is élő Comptéjar grófi család a keresztény vallásra áttért Jachja arabs nemesek ivadékai. A zsidók közt szintén volt egy hires Jachja család.

A PROFÉTA ANYJA.

(Midras legenda Frankl L. A. után szabadon.)

Puha selyem a fekhelye,
De Fáráó nem alhat,
Vadul hullámzik kebele,
Sehol sem lel nyugalmat.

A mult éjjel azt álmodá:
Hogy közel már az óra,
Es Izráelhez eljövend
Bátor szabaditója.

Büvészeit kiküldte hát
A démonok honába,
Ők kérdezzék meg azokat,
Hogy mit jelent az álma?

A kéruboknak elmondta
A nagy Isten az égben:
„Egy szüz menyasszony ülte meg
Vidám nászát ma éppen.

És péntek este megfogan
Az ifju, boldog asszony,
Hogy tiszta méhe népemnek
Szabaditót sarjasszon!"

Az angyaloknak azután
Elmondják a kerubok,
És angyalszárnyon igy a hir
A démonokhoz jutott.

Menten a titkot ezek is
A büvészeknek mondják,
S a Fáráónak megsúgják
A kémkedő rabszolgák.

És esküt teszen Fáráó:
„Ozirisz ugy segitsen,
Én csuffá teszem jósszavát,
Hazug a zsidó Isten!"

És péntek estre meghivja
Nagy, fényes lakomára
A zsidó férfiakat mind
Királyi palotába.

Hal, hús, borok, íny ingere
Majd letöri az asztalt,
„Ki zsidó férfi: ott legyen."
Otthon egy sem maradhat.

Ujjonganak a rab szivek
A dus királyi kegynek,
Mámort hint rájuk mind e fény,
Dőzsölnek, isznak, esznek.

S mig ők kupát üritenek,
A nők otthon remegnek,
Nem alszanak; virrasztanak,
És úgy várják a reggelt.

Eljöttek mind a férfiak,
És Fáráót dicsérik,
Hisz halál int ha nem teszik,
S a fény, a mámor szédit.

Agyagkeverő rabkezek
Most aranytálba nyulnak,
Kristálykehelyt szoritanak
Vályogvető rabujjak.

Józan csak egy zsidó marad:
Az ágyasházнak őre!
Mereven áll — és nem tekint
Sem hátra, sem előre.

Oda rendelte a király
Szobája pitvarába,
De nem alhatik Fáráó,
Rémült, ijedt az álma.

És fölkiált: „Nem alszol-e?!
Minden kaput lezárass!"
És Ámram siet s visszajő:
„Uram! Királyom! nyughatsz!"

Virrasztva áll, őrséget tart,
És Ámrám arra gondol:
Nászéjje ez, arája most
Zokogva várja otthon,

Hajában még a mirtuság,
Nászfátyol födi arcát,
De éjszemének sugarát
Most könnyei takarják.

Ám fekhelyéről felszökik,
Egy titkos hang úgy hivja,
A holdas éjbe kioson,
Hogy bánatát kisirja.

Lopva suhan az éjen át.
A pálmák illatoznak,
Ezer virág ont balzsamot,
Szökökutak csobognak.

A szfinkszek, néma templomok
Oly hallgatagon állnak,
Iziszszobrok, kőoszlopok
Mind valamire várnak.

Az égen úszó felleget
Elönti csodás fényár,
Álomba jár — és már ott áll
A rácskapus kastélynál.

Fuvola, hárfa, cimbalom
Zeneg, peneg és harsog,
Ezüst serlegek csöngenek,
Pirosak mint az arcok.

A palotába most belép
Lábujjhegyen a hitves,
Az ittasoknál elsuhan,
És úgyet rá ki sem vet.

Nem sejti azt ott senkisem
A rabok tömegében:
Hogy mellettük a szabadság
Suhant egy nő képében.

Maguktól tárulnak fel im
Az ajtószárnyak halkan,
És lágyosonva ott terem
A királyi csarnokban:

Jochébed mostan odaért
Hol Ámrám áll őrséget,
Egy csillag száll az égen át
Fölzeng egy titkos ének.

Rémülve látja hitvesét
Az ágyasháznak őre,
Elsápad arca s tovafut
Minden vércsöpp belőle.

Majd túlvilági gyönyörök
Festik arcát biborba,
Hozzásimul szép hitvese,
Szemét, ajkát csókolja.

Két tüzláng omlik eggyüvé,
Két ifju szív úgy dobban,
Két szempár szédül eggyüvé,
Két ifju test mámorban.

És jajszó riad mindenütt,
Minden templomok tornyán,
A bűvészek uj csillagot
Látnak az egek ormán.

A Fáráó is ágyáról
Az őr után kiáltoz . . —
Gyorsan szökik az ifju nő . . .
Ámrám siet urához . . .

„Az éj csöndjét mi bontja meg?!
Mily vad rémült kiáltás?!"
„Oh Fáráó! az örök most
Váltják föl künn a vártát!"

Tovább alszik a Fáráó,
Nincs aggály a szivében.
Mert nem tudja, hogy mit jelent
Az uj csillag az égen.

Próféta anyja lett egy nő;
Ámrám boldog arája,
Akkor kezdett derengeni
Izráel éjszakája.

TÁRSADALOM.

JÁMBOR LEGENDÁK.

„Statisztika és autonómia" c. czikkünkben (januári füzet) szóvá tettük a hazai orthodoxia nagy többségéről évtizedek óta rendszeresen és sikeresen terjesztett mesét és a tények mérlegelése alapján odakonkludáltunk, hogy az orthodoxok száma a hazai zsidóságnak körülbelül 40 százalékát teheti. Nem kecsegtettük magunkat azzal a reménnyel, hogy ez a mese egyszerre el fog tünni, még kevésbbé azzal, hogy a mese terjesztőit el fogjuk hallgattatni. Az orthodoxok egyik vezetője meg is szólalt és előadta, hogy ő már 1900-ban az „Egyenlőség" adataiból bizonyitotta, hogy ők 650,000 vannak. A felhozott tényekre, jelesül arra, hogy 1900-ban a „neolog" fővároson kivül az egész országban mindössze sem igen lakott 650,000 zsidó, továbbá hogy a nagy városok nagy többsége nem orthodox, nem reagált. Ezek csekélységek. A hivatalos statisztika most készül és rövid időn belül vége szakad e kedves legendának.

Tovább hirdetik többségüket, a mint hirdetik azt is, hogy az iskolaalapot a „neológok" használják el. Ez is ama szent legendák közé tartozik, melyet az örökös hirdetés a köztudatba becsempészett. Most, hogy saját táborunkban is elhangzott, hogy az iskolaalapot „leginkább mi fogyasztjuk", ennek a legendának is szemébe kell néznünk. Az alap, mint ismeretes, ugy keletkezett, hogy Ő felsége 1850. szeptember 20-án kelt elhatározásával elrendelte, hogy a zsidókra kirótt hadisarcz elengedtessék, de helyette a zsidók kötelesek legalább egy millió forintot iskola és tanügyi czélra befizetni. A pesti bizottság kemény munka után összehozta az akkori viszo-

nyok között rengeteg összeget és 1855-ben megvolt az iskolaalap és ő felsége 1856 márcz. 29-én kelt legfelsőbb elhatározással rendelkezett felette. Erről az 1856 junius 14-iki helytartósági rendelet a pesti izr. hitközség elöljáróságát a következőkben értesiti.

„Junius 13-iki előterjesztésére ..... az egy millió forint izr. iskolaalapnak rendeltetése és hovaforditása ügyében .... tudtára adjuk, hogy Ő cs. kir. apostoli felsége ez évi márcz. 29-iki legfelsőbb elhatárzása folytán a fenti Egy millió összeg mint osztatlan alap kezelendő". Az alap czéljai:

a) Rabbiképző intézet (Rabbinats-Institut) létesitése, a melynek létesitése módozatai felett .... külön tárgyalások inditandók s ő felségének határozathozatal végett eléterjesztendők.

b) Mintafőiskolák létesitése azon alapelvvel, hogy minden közigazgatási kerületben (5 volt) egy izr. mintafőiskola létezzék.. Ezen mintafőiskolákon legfelsőbb utasitás szerint külön izr. tanitóképző tanfolyamok létesitendők mindenütt, ahol ez az izr. tanitójelöltek számára és az egyébb országos viszonyokra való tekintettel czélszerünek mutatkozik. Ezen felül szegény izr. népiskolák támogatása..., az alap jövedelméből oly mértékben, a mint azt az előbbi czélok létesitése megengedi, ne legyen kizárva.

c) Alapitványi helyek létesitése szegény izr. szülők vak - s süketnéma gyermekei számára.....

Az izr. iskolaalap rendeltetése itt világosan meg van határozva. Hármas czélja van, 1. Rabbiképző, 2. Tanitóképző, 3. Vakok és süketnémák alapitványai. A legfelsőbb elhatározás expressis verbis kimondja azt is, hogy „szegény izr. népiskolák támogatása az alap jövedelméből oly mértékben, a mint azt a Rabbiképző és Tanitóképző létesitése megengedi, nincs kizárva". Az iskolaalap kérdése a közölt kir. elhatározás szerint, melyhez még az 1873. évi május 6-án kelt legfelsőbb elhatározás járul, mely szerint ő felsége megengedi, hogy Budapesten egy „Országos Rabbiképző-intézet" az orsz. izr. iskolaalap költségén felállittassék, teljesen tisztázva van.

Az orthodox vezetők semmiféle kirohanása ő felsége elhatározását meg nem másithatja. Oszthatatlan, Rabbi- és Tanitóképző fentartására rendelt királyi alapitvány lévén, az orthodox vezetőknek kudarczot kellett vallaniok, midőn egyszer bécsi zsinagógának, máskor invalidusoknak akarták a nem az ő tulajdonukat képező iskolaalapot odaajándékozni. Az iskolaalap jövedelmének hovaforditása az alapitólevélben meg lévén állapitva, az orthodox vezetés tulajdonképen, ha már kifogásokkal áll elő, leginkább irodájának dotáczióját nehezményelhetné. De ezt nem tette soha.

Hamis állitás az is, hogy az orthodoxok nem élvezik az alapot, mert mint unos-untalan ismételgetik, a Rabbi- és Tanitóképző a „neológoké". Ez azonban merően ellenkezik a tényekkel: mindkét intézetben az orthodox eredetü növendékek vannak tulsulyban. A tanitóképző ezt statisztikailag megállapitotta és megállapitotta azt is, hogy az orth. községek tanitói tulnyomólag ez intézet növendékei közül kerültek ki. Az intézet tehát közös. A rabbiképző intézet, bármit mond az orth. sajtó, szintén közös; legtöbb növendéke, mint a születéshelyek mutatják, orthodox községekből kerültek ki. Az intézet soha nem vetett ügyet erre a szempontra, mert a kétféle zsidóságot el nem ismeri, de ez a tényen nem változtat, hogy növendékei jórészt orthodox nevet viselő községekből származnak. Akárhány orth. szülő jámborságból adja gyermekét az intézet főgimnáziumába, hol zsidó ismereteket szerez és szombatot tart. Akad olyan orth. szülő is, ki a második fiát a rabbiképzőbe adja, mert az első fiát a magyarul elvileg nem szónokló orth. rabbi nem mentette fel a szombati irás és rajz alól. A rabbiképzőbe fennállása óta kereken 700 tanuló járt, kik közül 100 lett rabbi, a többi 600 vallásos és hazafias kiképzése az egész magyar zsidóság közös ügye. Nem az a kérdés, mit mond az egyik vagy a másik hangos pártember, hanem az, mit cselekszik a magyar zsidóság? Ez pedig minden kétséget kizárólag a magáénak vallotta és vallja a szemináriumot — minden szép beszédnél szebben szól a tett. Ha a szemináriumba való bejutás négy gimnáziumi osztály héber és talmud ismeretekkel

való összekapcsolása folytán, mire az országban nincs rendszeres előképzés, nem volna oly nehéz, valóságos népvándorlás indulna meg éppen az orh. községekből és a jesivákból a rabbiképzőbe. A jesivákból nem ritkán a követ is megindító levelek érkeznek, a gimnázisták közt pedig már a pesti orth. község tanitójának fia is volt. Éppen orth. körök szolgáltatják azokat a növendékeket, kik nem is szándékoznak papok lenni, hanem csupán a gimnáziumot végig járni.

A szemináriumban nemcsak a négy gimnáziumi tanár, hanem a három theológia tanár is az alsóban tanit. A felső tanfolyamnak, tehát tisztán a theológusoknak, mindössze heti 22 órájuk van, vagyis másfél tanszék esik a sajátképi rabbiképzésre, melyet az orthodox községek ezidőszerint nem vesznek igénybe, de azért a theológusok nagy hányada itt is tőlük ered. A tulajdonképi rabbiképzés költségei alig rugnak többre, mint az az összeg, melyet az orthodoxia Talmúd Tórákra huz az iskolaalapból, melyet szintén sohasem kifogásolt, noha az alapitó levél a Talmud Tórákat a czélok közt nem emliti. Nem szeretnénk félreértetni. Mi az alap jövedelmeinek hovaforditását soha kritika tárgyává nem tettük és most sem teszszük, de azok, kiknek ez a kenyerük, de iure csak saját eljárásukat gáncsolhatnák. Az orthodox vezetés elve az, hogy rabbi gimnázium és egyetemi képzésben ne részesüljön, hanem az elmult századok módjára tisztán és kizárólag talmudot tanuljon német zsargonban, az iskolaalap elve pedig az, hogy a rabbiképzés a modern nemzeti és általános kultura alapjára fektettessék. Ha az orthodoxiának ez nem tetszik, habeat sibi, vegye továbbra is papoknak, mint a bócherek levelei panaszolják, kizárólag a rabbik fiait és vejeit, de ne akarja ezt az antiquált álláspontot a művelt zsidóságra oktrojálni.

A *punctum saliens* azonban, mint már kiemeltük, az, hogy az iskolaalap első czélja rabbiképző intézet fentartása, kifogás ellene éppen csak akkor volna emelhető, ha ezt a czélját nem teljesitené. De minthogy már benne vagyunk az orthodoxia mérlegének felállitásában, nem hallgathatjuk azt sem, hogy abból a körülbelül 50,000 korona

évi segélyből, mely a rabbiképző növendékeinek jut, az orthodox községekből eredő ifjak talán a nagyobbrészt — saját pártbelink szavával élve — „fogyasztják", noha az orthodoxok ehhez az összeghez egy fillérrel sem járulnak hozzá. A modern zsidók ezt az áldozatot szivesen hozzák, soha közülük senki sem gondolt arra, hogy milyen pártbeli szegény tanulót segitenek vele, ez a szempont előttünk nem létezett soha és ma sem létezik, de orthodox szempont szerint igy fest a valóság.

A modern zsidóság nagy alkotásai—orthodox alkotások egyáltalában nincsenek—mind a hazai összzsidóságnak szólnak. A közalapot, az ösztöndijegyletet, a Wechselmann-féle tanitói nyugdijpótlékot és vakok intézetét, a siketnéma intézetet és más egyebeket az orth. nevű zsidók mind igénybe veszik, noha ezekhez egy fillérrel hozzá nem járultak. Senki ezt tőlük rossz néven nem veszi, soha senki nem is emlitette, de az orthodox zsidó nép konkludens cseleményeiből levonjuk azt a belőle önként folyó következtetést, hogy a „neológok" az „orthodox" zsidóság szemében époly zsidók, mint ő maga. Nincs minden humor nélkül, hogy maga az orthodox hivatalos ujság „neolog" bankban keres előfizetőt. A kétszáz nem tudom hány rabbi közül, kik a neologókat a zsidóktól elszakadt felekezetnek nyilatkoztatták ki, akárhány könyvével neológot keres fel, holott ezt a Szent István Társulatnál nem próbálta meg és egyébként is keres neológnál—helyesen—támogatást, a mint hogy az orthodox templomépités czéljaira kibocsátott körleveleknél és személyes gyüjtéseknél sem feledkeztek meg az „idegen" felekezetről. Folytathatnánk még azokat az apró psychológiai jelenségeket, melyek mind arra vallanak, hogy a hazai orthodox nép nincs pártpolitikusai álláspontján a kétfelekezetiség tekintetében. Mértékadó pedig a nép, nem Jusszuf és Szkender. A hazai orthodox közönség konkludens cselekményeivel és következetes viselkedésével minden nap meghazudtolja hivatalosai állitásait. Ha a pesti zsidó Sztropkóra kerül, megérkezése napján már „orthodox", épugy mint a sztropkói zsidó neológ, ha Pestre kerül. Az orthodox hivatalos világ önmagát hazudtolja meg, midőn ezt elismeri, söt tudunk esetet, midőn az

orth. község tisztán területi alapon a kongresszusi községhez csatlakozni kivánó „neológot" akarata ellenére orthodox-á kényszeritette. A legnagyobb orth. község, a nagyváradi, midőn anyagi érdeke kivánta, a felekezeti egységgel argumentált, a pozsonyi hasonló esetben pláne azzal, hogy ő önmagában teljesen különálló felekezet, a mely az orthodox községekkel sem áll semmiféle kapcsolatban. Ily perverz' jelenségeket semmiféle felekezet nem produkál. Érthető, hogy a zsidó nép erre a dudára nem hallgat.

A dogmatikus különbséget a vak pártszenvedély találta ki és csak a vastag téjékozatlanság avatta kérdéssé. Mondják meg az orthodox vezetők, mit értenek dogma alatt és melyek az ő dogmáik ? Mely dogmák azok, a me lyeknek el nem fogadása a zsidó hivőt megfosztja zsidó voltától és mi módon állapitják meg a dogmák elfogadását vagy el nem fogadását ? Mielőtt dogmáikat nem formulázzák és ezekre hiveiket fel nem esketik, nincsenek dogmáik. A dogma szóra nincs héber kifejezés és nem zsidó szellem terméke. Az ősi zsidó álláspont az, hogy zsidó az, ki zsidónak születik (vagy az előirt formák közt a zsidó vallásra áttért). Mondják meg végre kertelés nélkül : mi által szünik meg a zsidó zsidónak lenni ? Mondják meg továbbá, miért zsidó a pozsonyi „orthodox", ki a boltját szombaton nyitva tartja, és miért nem zsidó a pesti „neológ", ki ugyanezt teszi ? Két rövid kérdés, melyre röviden felelhetnek és hivatkozhatnak a Sulchan Áruch megfelelő paragrafusaira.

A zsidóságot az utolsó két évtizedben ezer esztendő óta a legkinosabb csalódás érte: a halottnak vélt vallás- és fajgyülölet kikelt sirjából és időnként a középkort is megszégyenitő orgiákat ült. Felvilágosodás és humanizmus, az európai népek legkiválóbb szellemei és kemény kulturmunkájának nemes gyümölcsei, mintha egy fuvallatra porba hullottak volna. A zsidóság az általános emberszeretet rövid álmából keserü valóságra ébredt, fájdalmasan tapasztalva, hogy együttes erői sem elegendők arra, hogy hittestvérein a bestiális üldözés ütötte sebeket bekötözzék. Ebben a veszedelmes helyzetben a czivilizált zsidók közt elült minden belső vihar és nincs kétség, hogy a magyar

zsidóság zöme hasonlóan gondolkozik és hogy a testvéri együttérzés az ő szivében is hatalmasabban lüktet, annál inkább, mert hazánkban is felekezeti és társadalmi kudarczokat szenvedett el, melynek okozója részben a belső egyenetlenség. Felekezetünk helyzete ma, midőn az állam az uralkodó felekezeteket hathatós pártfogásába vette, százszorta kedvezőtlenebb, mint negyven év előtt, mely időszak viszálykodásaira néhány rövidlátó mint valami diadalra és nemes tettre hivatkozik. A testvérháboru ideje lejárt és a magyar zsidóság a testvéri béke mellett fog dönteni, ha megnyilatkozásra alkalma lesz. Ezt az alkalmat meg kell neki adni. Döntsön az egész magyar zsidóság, az egyetlen illetékes fórum, minden terrorizmustól mentes titkos szavazás utján, hogy egy vagy két zsidóságot ismer-e ? Mi nyugodtan nézünk a plebiscitum elé.

*

Ma tisztán ez az egy kérdés dominál. Minden egyéb, hogy pl. az orthodoxok ügyeiket a rabbikra bizzák, a kongresszus pedig a rabbit alkalmazottnak degradálta és hasonló dolgok, a főkérdésről elterelik a figyelmet. Az orthodoxok és kongresszisták saját külön szervezetükben teljesen önállóan rendezkedhetnek be, csupán az államhoz való viszonyban kell az egységnek megmaradnia. A szakadás helyét az „irányok" foglalják el. Mi az, a mi az ily tiszta és becsületes megegyezésnek utját állja ? A zsidó nép, melyet létében támad a modern gyülölet, bizonyára nem. A negyven éves viszály tanulságai nem a szakadás, hanem éppen a békés megegyezés alapja. Annyi balsors után mi bizunk a magyar zsidóság józanságában és testvéri hűségében.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Folyó év május 22-én lesz néhai *Lőw Lipót* századik születésnapjának évfordulója, a mely alkalomból junius havában Szegeden, egykori működése szinterén, országos jellegü emlékünnepély lesz és a kegyelet egyébkép is illő módon fog megnyilatkozni a magyar rabbikar e kiváló alakja iránt. Gyakorlati és tudományos tevékenységét, a mely

a magyar zsidóságra maradandó hatással volt, folyóiratunk jövő juliusi füzetében hivatott részről eredő külön tanulmány fogja méltatni. Midőn ezt jelezzük, egyszersmind hódolatunkat fejezzük ki a dicső férfiu emléke iránt.

*

A modern élet alakulatai itt bővebben nem fejtegetendő okokból a főiskolai tanuló ifjuság helyzetét egyre sulyosbitja, melynek enyhitésére már évekkel ezelőtt az egyetem és a műegyetem hallgatói számára külön mensa lett megalapitva. A zsidó hallgatóság azon része, a mely ezen mensát igénybe nem vehette, évek óta kisérletezett. Némi eredményt a „Zsidó Ifjak Egyesülete" életbe hivásával ez irányban is elért, de szűk anyagi viszonyai miatt sikerről szó sem lehetett. Tovább folyt tehát a próbálgatás több oldalról és különféle alakban, de eredmény nem mutatkozott. A hosszú idő óta vajudó ügyet az Országos Izraelita Magyar Közművelödési Egyesület dr. Hevesi Simon bátor kezdeményezése és vezetése folytán egy csapásra megoldotta. Az O M I K E mensa academicaja és könyvtára külön helyiséget kapott és a mensa márczius 1-én több mint 200 halgató számára megnyilt. A fejlesztés már is megkezdődött és őszre a vele szorosabb kapcsolatba hozott olvasó és szakkönyvtár is meg fog nyilni. Körülbelül 4000 kötet van már együtt, a mely szám közel jövőben még emelkedni fog. Az előmunkálatok folyamatban vannak és a katalógusok a könyvtártan legujabb és bevált módszere szerint készülőben vannak. A könyvek zöme a nagy közönség igényeit szolgálják és külső kiállitásra igen tetszetősek.

*

Az egyházak segélyezése most a következő képet mutatja. Egyházi segély kerek összegben 6 millió, kongrua 4 millió korona. A 10 milliót meghaladó összegből jut az izr. felekezetnek 120,000 korona államsegély és az izr. iskolaalapnak 50,000 korona rendes és 10,000 korona rendkivüli segély. A rabbik kongruája hasonló arányban áll, valamivel 20,000 korona felett. Nem érdektelen, hogy az 1848: XX. tc, 3-§ értelmében leendő segélyezése czimen az izr. hitfelekezet eddig támogatásban nem részesül és hogy a segély mennyiségére nézve az utolsó helyen áll, habár

lélekszámra van többszörösen kisebb felekezet is. A segélyek tiszta méltánylása csak a lélekszám aránya alapján volna lehetséges, azaz akkor, ha tudnánk, hogy egy-egy fejre az egyes felekezeteknél mily összeg jut az összes czimek alatt nyujtott államsegélyekből. Ilyen statisztikát nem láttunk sehol.

E helyen feljegyezhetjük azt is, hogy az állam a középiskolákban hittanári állásokat szervez. „Oly intézetek, hol 100 tanuló van egyazon valláson, fokozatosan rendes tanárt kapjanak", mint az indokolás mondja. Rendezett felekezetnél, hol a hitoktatás alapjául szolgáló papi diploma kiadása szabályozva van, az állami hitoktatásból bonyodalom alig állhat elő. Az illető egyház lelkesedhetik az állami hitoktatásért is. De jelenleg nem terjeszkedünk ki a kérdés elvi oldalára, csupán ezt jegyezzük meg, hogy a „fokozatos" abba a terminológiába tartozik, melylyel felekezetünk nem éppen kedvező tapasztalatot tett — az 1848: XX. t. c. „fokozatosan" hajtatik végre. Tiszta sor az volna, ha az állam az összes felekezetek számára előre megállapitott érvényes szabályok szerint járna el és nem függne a tetszéstől, hogy mely felekezet számára mikor és hol nevez ki az állam hittanárt. Általában csak annyit jegyezünk még meg, hogy Ausztria reakciónárius korszaka mellett is a zsidó középiskolai hitoktatást nagyobb állami gondozásban részesiti mint nálunk történik.

Ez az embryoban levő ügy épugy ad oculos fogja demonstrálni a szervezetlenség áldásait, mint az államsegélyek fent közölt statisztikája.

*

Az Orsz. Zsidó Patronage Egyesület *Székely Ferencz* és *dr. Hevesi Simon* tetterös vezetése alatt rövid fennállása alatt nagy haladást tett és óriási léptekkel közeledik végczélja felé. Számos fiók-egyesületet alkotott és több száz gyermeket már gondozásba vett. A legközelebbi sürgős teendő külön épület emelése, hogy egy „menhely" létesithető legyen. Ennek érdekében *Székely Ferencz* udvari tanácsos lelkes felhivást bocsátott ki, a mely visszhangra talált. Az adakozások folynak és remélhető, hogy teljes eredményre fognak vezetni.

ORTHODOX-NEOLOG.

Helyreigazitások a Hitközségi Szemle 1911 februári számában Pártközitől közzétett czikkéhez.

Régi ellenfelek vitapontjainak helyes megállapitása és pártatlan mérlegelése kétségkivül nehéz feladat, olykor megoldhatatlan. A tényezők és rugók között nem ritkán vannak olyanok is, melyek homályos háttérben rejtőznek, és nincsen kizárva, hogy épen azok a döntő erők. De ép oly kétségtelen másrészt, hogy közvetlen megfigyelésünk alá eső bevallott okok és megállapodott jelszavak is csak nagy elővigyázattal értékesithetők helyesen az objektiv igazság szempontjából. Az első elengedhetlen feltétel a pontos elemzés és a valóságnak megfelelő precziz definició. Lehetséges ugyan, hogy kutatásunk a szigoruan tudományos definiciók figyelembe vétele mellett nem fog majd a várt eredményre vezetni. Lehetséges, hogy erős világitásnál a jelszavak tartalomnélkülieknek bizonyulnak és a bevallott okok nem fedik majd a jelenségeket. De a kérdésre nézve ez is jelent valamelyes eredményt. ha mindjárt negativ értelemben is. Megtudjuk, hogy hol *nem* kell a megoldást keresnünk.

Pártközi érthetővé akarja tenni azt az ürt, mely az „orthodoxia" és „neologia" között tátong. A gyakorlati életből gyüjti az adatokat és oda konkludál, hogy tényleg kétféle zsidóság van, olyan, mely a zsidó vallás ősi törvényforásaival egyezik és olyan, mely, azokkal ellenkezik. Hogy minden félreértést kizárjon, közbeiktatja az „orthodoxok" és „neologok" közé a karaitákat mint olyan vallásközösséget, mely közelebb áll az „orthodoxok"-hoz, mint a szóban levő „neologia". Azt hiszem, ez elég jellemző.

Ilyen éles határvonásnál nem lesz talán fölösleges futólagos pillantást vetni magára a szakadás kiinduló pontjára is. Mert, hogy a hasonlatnál maradjunk, a karaizmus adva volt összes következményeivel keletkezésének első pillanatában. Az adatok is világosabban fognak beszélni, ha az első principium tisztán áll előttünk. Registrálnunk kell elsősorban, hogy a szakadás körülbelül 40 éves. Az igazi okoknak és a belső rugóknak legalább is 40 éveseknek kell lenniök. Ujabbkeletü észrevételek nem vezetnek igazi nyomra. Kezdem mindjárt a legnevezetesebb példával. Az a kör, mely a legszenvedélyesebb haraggal szórja nyilait

a rabbiképzőintézet ellen, már akkor adta gyülöletének tanujeleit, a mikor az intézet még nem is létezett. A kik kilépett és kicsapott diákok ajkairól felfedező hireket lesnek és a pártszenvedély szitására gyümölcsöztetik, azokról ne essék itt szó. De akik tárgyilagos magyarázatot keresnek, azok gondoljanak vissza arra a korra, a mikor a szemináriumnak még csak abstrakt fogalma volt meg, a mi voltaképen nem jelentett mást mint: a zsidó tudomány főiskolája.

Ez a példa különben is tipikus. Valóban a tudomány volt az, a mi ellen a gyanu irányult; és ez érthető is. Az akkori idők egyik legaktuálisabb kérdése volt az, hogy a zsidóság a teljes felszabadulás és az elszigetelt különállás megszünése után milyen viszonyba helyezkedjék a tudományhoz, vagy általánosabban a haladáshoz. A tudomány és müveltség csarnokai csak épen hogy megnyiltak számunkra és ezrek lelkét elnyomta az aggodalom, vajon a tiszta ész hideg fogalomboncolgatása nem hüti-e le azokat a forró érzéseket, melyek bennünket a valláshoz fűznek. Komoly volt a kérdés, hogy az elnyomás évszázadai alatt sajátságosan és történetileg érthető szük határok között kialakult zsidó életet szabad-e önként megnyitni a modern kultura tág kört nyujtó behatásának. Nem kell-e a vallást a haladásban rejlő ellentétektől és ütközőpontoktól félteni? Lehettek a kérdésnek többféle árnyalatai; tapadhattak hozzá itt-ott apróbb érdekek és személyes vonatkozások is, de az alapvonások félreismerhetlenül kidomborodnak a kor eseményeinek minden mozzanatából.

Ismerjük e nagy kérdés megoldását. Kettő is lett belőle. A magyar zsidóság egy része a haladás ellen foglalt állást. Statisztikát nem érintek: ez a mi szempontunkból e helyen fölösleges is. De hangsúlyozom, hogy a haladás mint elv nem uj a zsidóság életében. Megtalálható történetének legősibb fázisaiban mint ki nem kapcsolható hatalmas faktor. Nem vitatjuk az ellenpárt álláspontjának tiszteletreméltóságát és jóhiszeműségét, de maradandó életképessége abban a merev formában, melyet alapitói adtak neki, nagyon is kérdéses. Konstatálhatjuk most, 40 év lezajlása után, hogy a haladás gyümölcse, a modern zsidó tudomány az egész zsidóság közkincsévé vált. Titokban vagy nyiltan becsüli és használja az ellenség is. A zsidótudós munkáin épül és müvelődik a mai kor egész zsidósága pártárnyalatra való tekintet nélkül. A zsidó tudomány müvelői szoros és benső kapcsolatban állanak egymáshoz; eltünik előttük a távolság és a pártszempont. Hogy a zsidó papnak és a zsidóságnak mai kulturállása mellett zsidó tudományra szüksége van, azt ma már a ha

ladás ellenzői sem merik egészen elvitatni. A soraikban egyre szaporodó művelt, nem ritkán doktor-rabbik rácáfolnak a 40 év előtt hozott kemény határozatokra. Ez a megdönthetetlen tényállás nagy általánosságban.

De térjünk át a részletekre. P. átugrik az individuumokon és a községekben látja az ellentétes principiumok hordozóinak legkisebb egységeit. Felállitja a következő formulát: *Ha a hivek többségének hosszabb időre lekötött elve az ősi szertartásokhoz való feltétlen ragaszkodás, akkor a község orthodox. Ha pedig az élet igényeivel és a tudományos meggyőződéssel szemben engedékenységet tanusit, akkor neolog.* Itt vagy a definicióban van hiba, vagy a községekben. Tudomásom szerint minden zsidó hitközség mint olyan ragaszkodik az ősi szertartásokhoz. Forditva, az élet igényei mindenhol éreztetik hatásukat. A legrégibb időktől kezdve kénytelen volt a zsidóság az élet igényeivel mint fontos tényezővel számolni, olykor szigoruan megállapitott intézményekkel szemben is. A kérdés teljes megvilágitása terjedelmes könyvbe való, de egy példát itt is akarok idézni. Egy intézmény-csoportra utalok, melyre határozatilag kimondták, hogy eltérőleg más intézményektől, semmi körülmények között nem változtatható meg: בכל יכול לבטל בית דין דברי בית דין הברו חוץ משמונה עשר דבר שאפילו יבוא אליהו ובית דינו אין שומעין לו. És a Misna szerzője körülbelül 200 évvel később mégis változtatott rajta (A. Z. 36 a), mert ugy találta, hogy a zsidóságnak nagy része nem tartja meg. Azt mással mint a gyakorlati élet viszonyaival magyarázni nem lehet. A mi pedig a tudományos meggyőződést illeti, az nem a hitközségek jellegzetes vonása, hanem az egyének legsajátosabb és ellenőrizhetetlen mozzanata. Tudományos meggyőződése csak tudományosan képzett embernek lehet. A tudományosan képzett ember ma legalább épannyi valószinüséggel található Munkácson mint Csongrádon, holott előbbi „orthodox", utóbbi pedig „neolog" hitközség. Nem hallottam eddig, hogy „orthodox„ községek az orvos, ügyvéd, mérnök, tanár és más művelt urakat a hithüség szempontjából megexaminálták volna, mielőtt hitközségi tagokká avatták. Szóval az, a minek jellegzetesnek kellene lenni a 40 évvel ezelőtt felállitott programmnál fogva: a müveltség és annak hiánya, a naivság és a tudományos meggyőződés, megtalálható ugyan ma is, de nem a várt elhelyezkedésben, nem „orthodox" és nem „neolog" zászlóaljakra bontva, hanem szétszórva, minden kétfelekezeti dogmának ellentmondó össze-visszaságban. Nézzék meg az ország összes gimnáziumait és reáliskoláit, az egyetemek összes fakultásait, és egy futó pillantás meggyőz arról, hogy a pártok közt vont határfalak a tudomány birodalmának minden részében ledőltek. Ősz szakállu jámbor vidéki zsidó türelmetlenül várja haza fiát, kit nagy nélkülözések és áldozatok árán tanittat a fővárosban. Végre megérkezik. Apa és fiú boldog örömben ölelkeznek. Képzelhető-e nagyon is mindennapi, mindenhol sűrün észlelhető őszinte, fentartásnélküli, igaz szeretet konzervativ zsidó szülők és művelt gyermekeik közt — képzelhető-e ez a vallásfelekezeti egység szétrobbantásának vallomása mellett? Két vallásfelekezet szembekerülése, melynek távolsága egymástól azonfelül oly nagy, hogy közötte még a Karaizmus is elfér, gyógyithatatlan, mély sebeket ejt a családi életen és a legszomorubb trágédiák magvát hinti a legközelebb állók közé. A magyar zsidóságról pedig bátran mondhatjuk, hogy belső családi életét nem dulják fel az oly nagy élelmességel kolportált „orthodox" és „neolog" jelszavak. Baráti és társadalmi vonatkozásaira minden hatás nélkül maradnak.

P. dogmatikai különbségekről is beszél. Nem kell bővebben fejtegetnem, hogy a zsidóságnak dogmái nincsenek. Hiszen éppen ez a tény biztositja a zsidó szellemnek azt a szabad mozgást, melyről történetének minden fejezete tesz tanuságot. Maimonides talán az első, ki kodifikáló eszméjéhez hiven, ismeretének egész tartalmát igyekszik pontokba szedni és igy hitelveket is formuláz, de sem kortársai, sem utódai nem fogadják megdönthetetlen haláchák gyanánt. Még az aránylag legjobban elterjedt 13 hitágazata is csak liturgikus foglalata révén vált oly általánossá, a milyen. Albo József egy egész könyvet szentele hitelvek elleni polémiának és háromra redukálja azokat. Ezt különösen azért emlitem, mert P. különfelekezeti kritériumot lát a hittankönyvben, mely Maimuni 13 hitágazatáról azt mondja: „Ezen összefoglalások nem kötik meg a különböző korok vallásos gondolkodását, hanem annak csak alapot nyujtanak". Tudtommal az Ikkárim ennél többet mond és szabadabban nyilatkozik Maimonides dogmáival szemben. Tessék eldönteni, ki az „orthodox" és ki a „neolog". A bibliát illetőleg nem vall a rabbiképzőintézet sajátos dogmákat. Csak tanitja azt tudományos alapon. Az elterjedt hypothezisek ismertetésétől sem zárkózhatik el. Ezt a tárgy önként megkivánja, mert a nem zsidó részről bámulatosan kultivált bibliatudományok még zsidó körökben is igen nagy mértékben terjednek. Ez kétszeresen szükségessé teszi, hogy egy zsidó főiskola foglalkozzék e tudományokkal. Itt rendkivül fontos zsidó szempontok is érvényesülnek. A rabbiképzőintézet kétségtelenül több komolysággal foglalkozik a szentirással és nagyobb érdemeket szerez nemcsak belső tartalmának ismertetése, hanem tekintélyének

megóvása körül is, mint némely dogmanősök, kik Ibn Ezrát, sőt még a toszafistákat és más talmudtudósokat is megleckéztetnek. P. érzi, hogy Ibn Ezra nem illeszthető be a mai orhodoxiába és csak az menti meg a zsidóságnak, hogy nem volt akkor pártkérdés. Bátran állíthatja Maimonidest Ibn Ezra mellé, mert ahol tudományos meggyőződésről van szó, ott Maimonides ugyancsak sarkára áll és nem enged a logikából egy szemernyit sem. A ki világosan kimondja (More Neb. II. 25), hogy egy meg nem támadható, döntő bizonyíték alapján hajlandó elfogadni még a világ örökidőktől való lételének a theoriáját is és hajlandó abban az esetben a világteremtésről szóló bibliai fejezeteket allegorikusan kimagyarázni, az nem vállalhat „orthodox" programmot, de P-nek második alternativaját sem lehet ráhuzni, mert a Rámbám mégis csak Rámbám, az egész zsidóságnak ékes koronája—inkább a kétfelekezeti definiciót ejtjük el, mint a Rámbámt.

Végezetül a szembeötlő vallásgyakorlati eltéréseket kell szemügyre vennünk. Ez alkalommal csak az első pontra reflektálok, mint a mely a vallás nyilvános gyakorlatában foglal helyet és nem egyeseknek ellenőrizhetlen magánvonatkozásaiban jut érvényre. Megjegyzendő, hogy P. által felsorolt pontoknak részletes megvitatása nem a publicisztikára tartozó anyag, hanem a szakirodalomra bizandó. A nagy nyilvánosság nagy vonásokban akarja megismerni a kérdést. A részletpontok iránt érdeklődő pedig elég tájékozást talál a gazdag szakirodalomban. De szolgáljon például az első pont felemlítése.

Az első pont a vér kiszivása a körülmetélés folytán keletkezett sebből. A „neologok" hyginekus okokból nem szájjal, hanem sterilizált vattával szivatják fel a seb vérét. Nézzük, mit mond a zsidó törvény, a mellyel a „neolog" zsidóság állitólag ellentétbe helyezkedik. Először mit mond a talmud mint az egész zsidó törvény kutforrása. A misnah (Sabb. 113 a) megengedi szombaton a körülmetélésen kivül a rögtön szükségessé vált gyógykezelést is, többek között a mecicát, a seb vérének a kiszivását. (U. o. b) R. Papa megjegyzi erre, hogy az a mütő, a ki nem szivja ki a vért, elmozditandó mesterségétől, mert veszélybe ejti a gyermeket. Erre azt kérdezi a talmud: Hiszen ez magától értedődik? Ha megengedték, hogy szombaton végezzék, abból már világosan megállapitható, hogy elmulasztása életveszélyes, mert különben nem is engedték volna meg szombaton? Erre az a felelet, hogy a vér kiszivását, mint egybegyült folyadék eltávolitását is lehetett volna értelmezni, a mi szombaton egyáltalán nincs is megtiltva, tehát megengedéséből nem domborodnék ki igazi oka, t. i. a

fennforgó veszély jelentősége— (ha pedig veszély nem forogna fenn, akkor tényleg nem lehetne megtámadni azt a mütőt, a ki a kiszivást mellőzi — Rási) — Azért hangsulyozza r. Papa, hogy itt életveszély elháritásáról van szó, a miből aztán az következik, hogy a kiszivás elengedhetetlen óvóintézkedés. Eddig a talmud Rási magyarázatával. Maimonides a következőképen kodifikálja azt a szabályt a Misné Tóra hilch. Milah II. 2.- ban: אחיב מוצין את המילה עד שיצא הדם ממקומות רחוקים כדי שלא יבא לידי סכנה. Ezt másolja szószerint a Sulchan Árukh Jore Dea 264. 3 -ban. A talmud, a Rambam és a Sulchan Arukh egyértelműen egészségügyi óvóintézkedésnek tekintik a seb vérének a kiszivását. A kiszivás módjáról nem is nyilatkoznak részletesen. A haladó zsidóság igen helyesen jár el, ha ezt az álláspontot vallja magáénak és a mecicát annak veszi, a mi: egészségügyi intézkedésnek. Ha pedig egészségügyi intézkedésről van szó, akkor minden skrupulus nélkül lehet a modern orvostudományt is szóhoz juttatni és a kiszivást ugy eszközölni, a hogy még jobb. Azt hiszem, hogy ez az álláspont nemcsak menthető, de jobban felel meg a források által kitüzött czélnak és intenciónak, mint az „orth" vivmány.

Sőt, ha az egész zsidóságra nézve egyaránt mértékadó törvényforrás idevágó pontját lelkiismeretesen akarjuk alkalmazni a mi viszonyainkra, egyenes kötelességünk elkerülni mindent, a mi a סכנה-t növeli és az egészséget veszélyezteti. Hiszen maga a forrás seb kezelési részletnek és óvóintézkedésnek minősiti a mecicát. Tehát az *óvóintézkedés*-re helyezendő a suly. Ennek a szempontnak hódol is a zsidóság. Németországon a konzervativebbek is eltértek az eredeti formától. mely szerint a száj közvetlen érintkezésbe jutott a sebbel. A nyitott sebnek megóvása az inficiálástól ma már többé nem vitás kérdés, hanem megdönthetetlen tapasztalatokon alapuló életbevágó követelmény. Az inficiálók száma az egészségeseknek látszó emberek között is elég nagy arra, hogy a mai orvosok egybehangzó itéletét ne hagyjuk tekinteten kivül. Különben konstatálnom kell e helyen, épen e pontra vonatkozólag, hogy a későbbi halachikus irodalomban sem található törekvés arra, hogy az orvostudománnyal szembehelyezkedjék. Lipschütz Israel (1782-1860), kiváló komentátor és decizor érinti a kérdést a misnához irt תפארת ישראל cz. kommentárjában (Sabb. XIX, 2). Az orvosi részről tudomására jutott eltérő eljárás ellen elvben nem foglal állást, de nem véleményezi a maga részéről a régi gyakorlattól való eltérést azon okból, mert maguk az orvosok végeredményben helyeslik a mecicát és elismerik gyógyhatását. Ha tehát két egymástól eltérő gyakorlat közt kell válasz-

tani, akkor egyéb döntő körülmény hiján, előnyben részesiti a régi gyakorlatot. Lipschütz tehát helyt ad az orvosi véleménynek, csakhogy idejében még nem gondoltak az inficiálás eshetőségére, R. M. Schik (Resp. Jore dea 244.) szintén a 40-es években gyüjtött orvosi szakvéleményekre alapitja a mecicához való ragaszkodását. Az orvostudomány megdöntötte azóta a régi álláspontot és a סכנה fogalmát mindig a jelen viszonyaihoz kell alkalmazni.

A többi pontok fejtegetése, mint már emlitettem, e cikk körén kivül esik. Messze elágazó szakkérdések ezek, melyeket itt ki nem merithetünk. De nem is volna helyes ezekre kiterjeszkedni, mert nem jellemzők egyik pártra sem. A női hajviselet, a szakál eltávolitása stb. nem speciálisan „neolog" bélyeg. A gyakorlati életben elmosódott erre nézve minden határvonal. Hivatásos pártőrzők, kik ütköző csucspontok kiélezését életcélul tüzték ki maguknak, kénytelenségből vájkálnak magánviszonyokba és kutatnak sporádikus jelenségek után, mert nekik robbantó anyag kell, tüzláng és füstfelhő, hogy a közeledőt elriaszsza és a szemet elkápráztassa. De pártközi embernek nem kell hozzá a kanóczot meggyujtani és felülni egy szeparatisztikus propagandának, mely nem a zsidóság javaiért és érdekeiért, hanem a zsidó czim viselésének a monopoliumáért küzd. Itt nem az a kérdés, hogy ki mit tart vagy mit nem tart, hanem, ki hol van bekönyvelve, ki hová tartozik.

Budapest. *Dr. Guttmann Mihály.*

TUDOMÁNY.

TEITELBAUM MÓZES ELŐDJE — LORES PINKÁSZ— KESZTENBAUM MÁRTON APÓSA

(Egy eddig ismeretlen Homonnán és Sátoraljaujhelyben működött rabbi.)

A Magyar-Zsidó Szemle XXII.-ik évfolyamának 106-110-ik lapjain Dr. Friedlieber Ignácz közöl néhány adatot Zemplénmegye levéltárának indexeiből. Ezek között a következő sorok is vannak: „1808. 134. sz. Zsidó Rabbinusnak Ujhelyből való kimozditását és másnak béhozatalát tárgyazó irományok és az iránt költ meghatározás." A jegyzetben pedig igy szól a közlemény másolója: „Érdekes volna magát az actát megnézni, nem-e R. Mózes Teitelbaumról szól".—Ezen reám háramló nobile officiumnak[1]) eleget teszek és beszámolok, ezen „Rabbinus kimozditásáról". Mielőtt azonban ezt megtenném, köszönetet mondok Zemplénvármegye alispánja ő méltóságának Dokus Gyula császári és királyi kamarás úrnak azon igazi jóindulatáért, a melylyel engemet levéltári kutatásaim közben támogatni szives volt.

Az ügyre vonatkozó okmányok feltalálhatók Zemplénvármegye 1808-iki év Index — könyvében Zsidó szó alatt, a vármegyei határozat u. o. a 134-ik könyv 339-ik lapján van, az irományok pedig a 182-ik polczon a 361-ik szám alatt helyeztettek el.—

Lores Pinkász rabbi Galicziából valószinüleg Samoscz nevü városból származott át Magyarországba. Nincs kizárva, hogy rokonságban volt a מהרשל és a האר"י családjával. Felté-

[1]) A M. Zs. Szemle XXV. évf. 156. l-án Dr. Weisz Miksa szerint: „Egyáltalában hazai zsidóságunk belső történetére a XIX. század elején minden adat figyelmet érdemel, mely arra nézve némi fényt derit".

telezhetjük[1]), hogy זרע קדושים szent férfiak ivadéka volt és annál sajnálatosabb, hogy a történeti igazság el nem ferdithető parancsa alapján szégyenkezve kell bevallanunk, hogy Felsőmagyarországnak két akkoriban tekintélyes zsidó hitközsége méltatlanul bánt vele. Rossz indulatból ellene kovácsolt, soha be nem bizonyitott mende-monda alapján a szó legszorosabb értelmében véve kiüldözték őt hivatalából, ugy hogy aztán teljesen elveszett a nyoma.—

Lores Pinkász családneve többféle változatban fordul elő az okmányokban. Az általa sugalmazott, vagy megkeresésére irt iratokban Lores, Lories, Lauries, Lauriens név van bediktálva , mig a vármegye hivatalos közegei Pinkesz Lőrincz[2]) rabbinusnak nevezik őt. A Lőrincz név nem egyébb mint a Lauriens magyar hangzásu korrumpálása.—Lores, Lories, Lauries pedig igen nagy rokonságot mutat a Luria névvel, a melyet a מהרשל és a האר"י viselt.

Lores Pinkász még a XVIII.-ik század vége előtt nyerte el a homonnai rabbihivatalt. És ott működött még a XIX.-ik század első, talán még a második évében is. Azonban valamely hitközségi belviszály következtében, valószinűleg azon vádat kovácsolták ellene, hogy részeges, elhanyagolja tanulmányait. Legalább ezen rágalmakat olvashatjuk ki az alább szórul-szóra közlendő A. jelzéssel ellátott okmányból:

Mi alább irott Rabbinusok minekutánna az N. Mlgú Homonnai Uradalomtűl az Homonnai község Zsidósság és Pinkesz Lores Homonnai Rabinus közt téendő egyezésre és Decrétumnak (?) meg tsinallássa végett küldettünk volna, és azon egyességet is meg tettűnk volna, bizonyitjuk ezen levelünknek rendiben, hogy mi nékünk Pinkesz Lores Homonnai Rabbinus ellent semmi kifogásunk nintsen, és hogy ő egy betsületes, Isten félő, ugy nem külömben az Isteness Dolgokban szűnet nélkül szorgalmatos légyen vala, és most is vagyon, hogy utóbb mi nékünk ellene semmi hiba, és vagy az italban vagy az mi Religionkat illető dolgunkba semmi hibát nem találhattyuk ezeket mind saját alá irásunkal bizonyittyuk. Sigl: Bártfán 27 ed Augusztusban 1804. Abrahám Hersel Grosser Rabbiner in Aptó (?) Isaac Joób grosser Rabbiner in Sabolcher Comitat Markus Prossner (Drossner?) Rabiner in Molst (?) in Russland.

[1]) Lásd a továbbiakat. [2]) A Lőrincz név sürüen fordul elő mint családnév Zemplénben e korban (l. Zemplénmegyei zsidó családfők cz. dolgozatomat)

Vallásosságát, tisztességtudását, józanságát nem csak zsidó emberek bizonyitják, hanem még a homonnai, gróf Csáky István féle úradalmi felügyelő is, Maletinszky János. A Sátoraljaujhelyben 1808 május 9-ikéről keltezett D. okmány szerint elismeri Loriesz Pinkesz homonnai rabbiról, a ki ott több éven át viselte a rabbihivatalt „semper honestam et pacatam vitam gessisse quem ob certas *privatas*, inter eum, et nonnullos e prioribus Judaeos enatas Collisiones officium eius cessasse, eumque Habitationem suam S. A. Ujhelyinum transtulisse". Vele zsidók közötti ügyesbajos dolgokban hivatalosan eljárt és ezek folytán elég sürüen érintkeztek egymással, jellemét, a mely kifogástalan, jól ismeri és ellene semmi rosszat nem mondhat. — Bár ezen magánügyekből származó—máskülönben az okmányokból fel nem derithető—egyenetlenségeket az uradalom kivánságára közte és a homonnai hitközség közt a három rabbiból álló, Bártfán összeült béth-din kiegyenlitette és elsimitotta, Lores mégis jónak látta, hogy más állás után nézzen.

Ezen időben a sátoraljaújhelyi rabbi (talán Meisels Hirsch, lásd a Magyar-Zsidó Szemlében Richtmann czikkét, XXII. évf. 317l.) állását elhagyni kényszerült eddig még általam meg nem állapithatott okok folytán. Ezen alkalmat örömmel fogadhatta Lores. És midőn az újhelyi hitközség *hat* tagja a maguk és a többiek nevében ezen hivatallal megkinálta, Homonnáról Újhelybe költözött. Az erről szóló, csak másolatban meglevő K. okmány igy hangzik.

Copia. Mi alább irottak meg ismerjük, hogy mi Pinkesz Lores nevezetű Zsidót Homonnai Rabinust ide Ujhelybe Rabinussnak fel vettünk az irások pedig mink közt és ő vele közt ezután petsétünk alatt meg fog tsinálodni. Ujhely (?) bernek 15 ikibe 1804be. Laibl Ábraham von Dolyonka, Ábraham Haim Truner, Salamon Fridrich, Vov Jutkovits, Markus Perlstein, Nathan Strasser. Az többiek pedig mivel még az Rabinusok itten volt magokat alá irni nem akartak, de annak elmenetele utánn hogy magokat alá irni fogják hit alatt meg igértek. Datum ut Supra. Ezzel az Pinkesz Lores Homonnai Lakhellyet el hagyván, ide Ujhelybe lakni gyött.

Lores a sátoraljaújhelyi rabbi állásában derekasan viselkedett. Ezt a tényt bizonyitja a $\frac{409}{8823}$jelzéssel ellátott fő-

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

szolgabirói jelentés, amelynek szövegében ezen szavakat olvassuk:„ Kivel is tökéletesen meg elégedtek ők, vagy hat Esztendőkig, mig nem az véllek született nyughatattlanságnak lelke, ezen tsendességet megunván; Annak ki mozditása iránt..... a Ttes Ns vármegyéhez" folyamodtak.—„Ujhelybe három Esztendei Lakása ideje alatt valamely illetlenségbe nem tapasztaltatott."—„Kinek Ujhelyben való viselése ellen semmit ki nem tesznek."

Bár hiveinek tulszárnyaló zöme meg volt vele elégedve, akadt rágalmazó, a ki őt kenyerétől, tisztes állásától már Újhelyben léte harmadik évében meg akarta fosztani. Mivel azonban semmilyen vádat ellen felhozni az illető nem tudott, a következő bejelentést tette ellene: 1.) Lores nem viselhet Magyarországon rabbiállást, mert csak nem régen vándorolt be Galicziából és „gyökeres Zsidó is van, aki azon Tisztséget viselni alkalmatos", 2.) Ha Lorest a megye megtüri, akkor más lengyel zsidok is beözönlenek majd Zemplénbe, 3.)„ azon Személy pedig .... egy féle Nyelvet sem tud".—

Ezen bejelentés alapján a vármegye „méltoztatott Méltóságos Okolicsányi Okolicsányi János Ur Tettes Ns és Vzlő [1]) Boronkay Sigmond Úr által .... a Községnek élő Szóval commitálni, hogy emlitett személy .... vissza útasitasson." Lores látván a vármegye kedvezőtlen hangulatát maga ellen, könyörgésre vette a dolgot és a kereszténty urak kegyelme győzött rágalmazó hitsorsosa és hive könyörtelen feljelentésével szemben. Megengedték neki, hogy három évig „addig az ideig még az Ő az Községtől kapott Rabbinusi Levele tartani fog" hivatalában maradhat, hogy ez alatt uj állás után nézhessen.

Lores ezen idő alatt csendesen, nyugodtan élt, való színüleg tanulmányainak szentelve csupán magát, azt hivén, hogy panasz reá fel nem merülvén, a három év elteltével a vármegye mint magát tisztességesen viselő letelepülőt, mint sok más ilyent, meg fogja türni területén.[2]) Hiszen az J. okmány szerint: „mindenütt a Magyar Korona alatt Lengyel Országbul való Rabbinusok lennének".—

[1]) Tekintetes Nemes és Vitézlő. [2]) L. fentjelzett dolgozatomat.

Ezen reményteljes bizalmában azonban keservesen csalódott. Ujból igazzá váltak Ézsajás profétának (bár helytelenül forditott) szavai: megrontóid és tönkretevőid a saját kebeledből származnak (49, 17). A vármegyének más gondja volt, mint sem, hogy azzal törődött volna, hogy az újhelyi rabbinátust milyen származású férfiú birja. Sőt dicséretére kell megemlitenünk, hogy midőn a zavarok felmerültek, az adott körülmények között közegei sokszor jóindulatot tanusitottak Loresszel szemben, de majd látni fogjuk, hogy minden törekvései hiábavalóknak bizonyultak. Lores Pinkásznak egy valóságos diabolusa támadt Grünfeld Márkuszban,[1]) a ki az újhelyi akkori zsidó iskolának tanitója volt. Megjegyzendő, hogy ezen iskola nem lehetett a mai értelemben vett, városunkban még ma is untig elég szép számban lévő„ chéder ", ha nem az akkori viszonyoknak teljesen megfelelő rendszeres oktatást nyujtó intézet. Valószinüleg maradványa lehetett a II. József császár rendeletére 1785-ben keletkezett, Weil Sámuel községi rabbi helyi és Kazinczy Ferencz kassai tanulmányi kerületi felügyelete alatti egyetlen *három* osztálylyal biró magyarországi akkori zsidó iskolának.[2]) Grünfeld Marcusz az ezen ügyben a vármegyéhez benyujtott denunciálásaiban magát „Ujhelyi Közönséges Zsidó Nemzeti Oskolának Tanitója"-ként jegyzi, ellenfelei, a rabbi párthivei, pedig szintén igy nevezik „Ujhelyi Zsidóság Normalis Professorunk". Grünfeld Márkusz képzett ember lehetett, az irálya az akkori kivánalmaknak teljesen megfelelő, a kezeirása korrekt, néha elég czikornyás is, ha azon feltevésem igaz— és ugy hiszem, hogy nem tévedek—, hogy a Z. és a P. 1° okmányok a saját kézirásában maradtak meg. (A többieknek csak a másolatai vannak megőrizve, az eredetiek valószinüleg a főszolgabiróhoz átszármaztatván, nyomuk veszett.) — Grünfeld Márkuszt még ma is „Reb Mordché Professor" név alatt emlegetik hiveim. Loresnek sokat ártott, mert a vármegyénél bejáratos volt. Ő volt ugyanis a

[1]) A M. Zs. Szemle XXVI. évf. 130. l-án tett igéretemet is óhajtom részben ezen közleményemmel beváltani.

[2]) L. Mandl Bernát: A magyarországi zsidók tanügye II. József alatt. Imit Évkönyv 1901. 202. l.

zsidó ügyekben felmerülő dolgokban a hites tolmács. Az 1807-iki Index szerint: „Grinfeld Marcus Normalis Scholae Júdaeorum Professor ad genuinam scriptorúm judaicorum versionem adjuratum juxta Formulam adjacentem."[1])

Hogy mi volt a rabbi és a tanitó[2]) között a casus belli, azt megállapitani nem tudtam mindeddig. A tény azonban az, hogy Grünfeld gyülölete izzó, alattomos és jobb ügyre érdemes szivosságú volt. Valószinűleg az első feljelentést is már Grünfeld tette, de hogy a vármegyei határozat felől biztos tudomása volt, arról az 1806-ban beadott F. okmány tesz tanúságot.

A vármegyének ugyanis más dolga is volt, semhogy zsidó ügyekkel a saját jószántából törődnék. A Lores ellen hozott határozat valószinüleg nem foganatositttatott volna, ha Grünfeld erre a vármegye figyelmét fel nem hivja. Igy szól ugyanis az F. okmány:

Tekintetes Nemes Vármegye.

Már egy Négy és Fél Esztendőbül áló üdő el mult, hogy a S. A. Ujhelyi Zsidó Közönség három Tagoknak javaslására egy Lengyel Országi Zsidót Zamoscsai Várossából ide S. A. Ujhellybe Rabinus Fejében el hozni jónak lenni talált; Ugyan emlitett Zsidó Személynek el hozássa után, méltoztatott Méltoságos Okolicsányi Okolicsányi János Úr Tettes Ns és Vzlő Borosnkay Sigmond úr által inquirálni és a Községnek élő Szóval commitálni hogy emlitett Személy következendő okokra nézve vissza útasitasson.

1º Hogy a Magyarországi Zsidók közt is találtatott oly Személy a ki azon Tisztséget viselni alkalmatos.

2º Hogy a Nemes Megyének a Nézésse a nem kereskedő Lengyel Országi Zsidóknak bé jövetelét meg nehezebbiteni, ez által pedig azoknak bé jövetele szaporodik.

3º Szükséges néha a Ns Megyének a Rabin által valamit ki nyomozni, azon Személy pedig minek utánna egy féle Nyelvet sem tud, alkalmatlan arra. Nagy kérelem által marasztatte meg Ő Nagysága addig az ideig még az Ő az községtől kapott Rabbinusi Levele[3]) tartani fog. Minekutánna a Rabinusi Levélben foglalt idő majd el telik, ne hogy Ő Nagyságának

[1]) L. Dr. Friedlieber Ignácz, M. Zs. Szemle XXII. évf. 106. l.

[2]) Talán már ő is titkára volt a hitközségnek. Fiát, Günfeld Sámuelt, Reb Hézelt, 1831 február 13-án alkalmazza ezen minőségben az elöljáróság évi 50 forint fizetéssel (A régi hitközségi jegyzőkönyv szerint).

[3]) Kár, hogy ezen „Rabbinusi Levél" az okmányok között nincsen.

mint akkori első All- Ispánynak igazság szerint hozott Itélet tétele ki jádzattasson: alázatosan esedezem a Tettes Ns Vmegye előtt, méltoztasson, az Ujhélyi Zsidó község Elöljáróinak meg hagyni, hogy Titulált Nagyságának meg hagyott meg hagyása annak idejébe tartasson meg. A Tettes Ns Vmegyének alázatos méltatlan Szolgája. Grünfeld Marcus Ujhelyi közönséges Zsidó Nemzeti Oskolának Tanitója.

Hát irás. Nº 233/4337 Fel olvastatott sat. Melynek értelméhez képpest a panaszt tévő Fél Esedező Levelében ki tett dolognak el igazitása végett Vzlő Bernát János Fő Szolga Bíróhoz utasitatik. Költ S. A. Ujhelyben Szent Iván Havának[1]) 6ik Napján 1806.ik Esztben tartatott köz Gyülésben. —

A máskülönben érdemekkel is biró Grünfeld Márkusznak, Lores legkonokabb ellenségének ezen beadványa ékes bizonyitványa a rabbi jellemtisztaságának. Még az alattomos üldöző gyülölet sem tud ellene kompromittáló vádat felhozni. A felhozott okok egyike sem olyan, a mely a hivatala viselését lehetetlenné tenné. Az ellenében, hogy Lores galicziai származású, a védelem jogosan felhozza: „mindenütt a Magyar Korona alatt Lengyel Országbul való Rabbinusok lennének." Lores közvetlen utódja, az 1808 ban Újhelybe került Teitelbaum Mózes szintén Galicziában, Przemysl városban született.[2]) Azon kifogás, hogy „egy féle Nyelvet sem tud", csak úgy értelmezhető, hogy csak zsargonban beszél. Az akkori rabbik seholsem beszéltek máskép, mint a romlott német nyelven. Hiszen még rokonomról, az akkor Nikolsburgban müködő morva országos rabbiról Benét Mordechajról is mint különös dicséretet emliti fel az állásában őt megerősitő Dietrichstein herczeg, hogy ő, „auch ein im Deutschschreiben und Lesen kundiger Mann" és erre jogosan jegyzi meg jelenlegi utódja: „ein für jene Zeit nicht alltägliches Wissen im Kreise der Talmudbeflissenen."[3])

Várható volt, hogy ily semmis vádak eredményre nem vezetnek. A főszolgabiró semmiféle intézkedésnek szük-

[1]) Junius.

[2]) Lásd közleményemet az אוצר ישראל-ban (New-York 1911) V. köt. 21 l.

[3]) L. Dr. Lewin M.: Gedenkrede bei der Enthüllung eines neuen Grabsteines für . . Rabbi Mardechai Benet s. A. Wien 1908. 10. l.

ségét fenforogni nem látván, az ügygyel nem törődött. Nem úgy volt ez a zsidók között. Grünfeld tovább agitált a hivek között a pap ellen, olanynyira, hogy Lores az őszi ünnepeket már nem is tartotta czélszerünek Újhelyben tölteni, Ros-hasono napján Sárospatakon, jom-kipurkor pedig a szintén zemplénmegyei Regmecz községben funkczionált. Az ünnepek elmultával ujból visszajött Újhelybe.

Grünfeld Márkusz folytatta tovább aknamunkáját. Nem tudta bevárni a polgári év végét és 1806 deczember 15-ikén ez ügyben a főispánhoz fordul beadványával, és magát — a mai nyelvjárás szerint jogosan, de önszánta nélkül — „méltatlan" és „közönséges" jelzővel jegyezvén, kéri, hogy a rabbit eltávolitsák, mert csak 6 évvel ezelőtt jött Galicziából és a „Felséges Consilium" szerint neki itt lenni nem szabad. És erre Méltóságos Nagy Lonyay és Vasáros Naményi Lonyay Gábor Császári királyi Kamarás és Első All Ispány még aznap elrendeli, hogy a főszolgabiró jelentést tegyen az ügyről.—

Ezen G. okmány azért fontos, mert még nyoma sincsen azon vádaknak, a melyeket a roszindulat Lores elen felhozott az őszi ünnepek alatti, sárospataki és regmeczi működéséről, holott közben hónapok teltek el és ezen hallgatást is bizonyitékként kell tekintenünk ártatlansága mellett.

Két hónapig tartott, mig Bernátfalvi Bernát János főszolgabiró és Pilisi Pilisy megyei esküdt jelentik 1807 Böjt elő Hava[1]) 19-ikén, 1.), hogy a „Gyökeres Zsidók" között is van olyan, a ki méltó a rabbiság viselésére, 2.), ha a rabbi elmozdittatik, akkor a „bécsuszott Zsidók" félvén kiköltöznek, ujak pedig majd jönni nem merészkednek, 3.) mivel más egyébb nyelvet nem tud, nem tarthat majd törvényszéket, ezek alapján szükségesnek tartják, hogy Lorest állásából elmozditsák. Kilencz napra aztán a Megye ezt jóváhagyja és 28-ikán útasitja a főszolgabirót, hogy „uj rabbit szerezzen és kinevezzen".

Érthető consternatiót idézett elő a vármegye ezen határozata a hivek körében és a következő felfolyamodással éltek (J, okmány):

[1]) Február.

Nagy Méltóságú Gróf!
Kegyelmes Fő-Ispán Urunk!

Markus Grünfeld Ujhelyi Zsidóság Normális Professorunk ezen Tettes Megyéhez, az iránt tett Esedezését, hogy a mi Rabbinusunkat, a Megye, az eredeti Hellyére Lengyel Országba vissza útasitsa; mellyet is a folyó Esztendő Februarius 28 kán tartott Gyülésbe a Megye meg is erősitett. Kegyelmes Urunk! Nem kevés Fájdalmunkal esik és esett az nékünk, hogy *egy* Embernek panaszára olly nagy Fáradsággal és törődéssel szerzett, de egyszersmind példás Életű Rabinusunktól minden hirünk és akaratunk nélkül kelletik meg válnunk; mert mind az, hogy Ötett akkori Tettes All Ispány Urunk és mások közbe vetése által is Lengyel Országbul alig tudtuk meg nyerni, mind pedig az, hogy Ő Felsége által Lengyel Országnak Kegyelmesen kiadott Parantsolattya szerint a melly Zsidó magát illy Conditióra onnan ki veszi, soha többé oda nem mehet 's vissza be sem is fogadtatik, mivel már annak Hellyét és Numerusát más foglalta ell, hozzá járulván az is, hogy mindenütt a Magyar Korona alatt Lengyel Országbul való Rabbinusok lennének, 's e szerint Ő mind Lakását mind Élelme módját Örökre el vesztvén, koldulásra 's végső Bujdosó Számkivetésre menni kénytelenittetik, minek is következésképpen *egy* Embernek Vádja és panasza miatt illy Számos Sokaság méltattlanul büntettetni láttatunk. Ezokáért bizván Kegyelmes Fő Ispány Urunknak véle született igaz és irgalmas Nagy Lelküségéhez és határt nem esmérő Atyai Kegyességéhez, alázatossan remenykedünk, méltóztasson ezen példás Életű és Vallásunkhoz készült Rabbinusunknak közöttük lejendő további maradását it, a Tettes Megyénél, kinek Kormányzó Paisa tántorithatatlanul Kezébe vagyon eszközölni 's bennünket Kegyelmes Pártfogása alá vévén Kegyesen meg vigasztalni avagy tsak a Tettes Megye azon Végzését, mig Excelentiadnak igazságos Panaszunkat bővebben elő adnánk fel függeszteni: Mely Kegyességéért élünk halunk. A Nagy Mlgú Gróf Kegyelmes Fő Ispány Urunknak Leg méltatlanabb alázatos szegény Szolgái a Sátorallja Ujhelyi Zsidóság mind közönségesen.

Grünfeld Márkusz azonban ismerős lévén a vármegye hivatalos közegeivel, zsidó ügyekben hites tolmács volt, gondoskodott róla, hogy a meghozott végzés változatlanul megmaradjon. Az I. okmány külzetén ugyanis a következő sorok olvashatók: No $\frac{336}{6569}$. Felolvastatott az Ujhelyi Zsidóság satöbbi. Mellyre lévén már az végzés Járásbéli

Rabbinust (Lorest) már a Ttes Ns Vármegye rendelése szerint 1807-ik Esztendőbe kelletettet volna bé iktattnom", mindazonáltal még egyelőre nem akart erőszakkal intézkedni, azon reményben, hogy az ügyet maguk között simán minden hivatalos beavatkozás nélkül rendbe hozzák.

Azonban az 1807-iki év is elmult, sőt már az 1808-iki tavasz is és békés elintézésre a dolog nem került. Volt ugyan egy párt, amely egy „betsületes Rabbinusnak[1]) már Szót adott s fel biztatta", de egyezségre jutni a communitas nem tudott. Látván a főszolgabiró a folytonosan duló egyenetlenségeket és „meg esmérte, tsupán az ő nyughatattlan, és mindenkor másnak kárával, és betstelenségével öszvekötött boszszú álás kivánásával gerjedező indulattyokat Mellynek tellyesitésében midőn nem boldogulhatnának, akkor a Religiót szokták segitségül venni". Belátta azt is hogy „továbbá azon Homonnai Pinkesz Laurentz nevezetű Rabbinusnak erköltstelenségei" (t. i. részegsége) be nincsen bizonyitva, sőt „Ujhelybe .... Lakása ideje alatt valamely illetlenségbe tapasztaltatott volna nem állitották ..... az általok ezen Homonnai Rabbinus ellen tett ki fogásokat semminek egyébbnek, hanem tsupán a Zsidóság szokott nyughatattlansága születményinek lehet tartani, a mint is", — „Ide járulván az is, hogy a Rabbinusnak nem létte miatt való hátramaradásnak, a Civilis jurisdictioba is bé folyása légyen", jogosan mondja a főszolgabiró: „Nem ugrottam én szeme szöktibe Pinkesz Laurentz voltt Homonnai Rabbinus ebbéli hivatallya bé iktatásába."

Az eseményeket jól mérlegelve állapitotta meg Bernátfalvi Bernát János főszolgabiró, a zsidóság belső harczait megszüntetendő, Lores Pinkász rabbinak hivatalába való ujbóli beiktatását. És ez meg is történt csütörtökön 1808 május 5-ikén, amikor a főszolgabiró „tsupa hatalommal az volt Homonnai Rabint bé Iktatta." —

Mint a keserves munkával, nehéz fáradsággal tető alá juttatott épületre a villámcsapás olyan hatással volt

[1]) Még eddig nem tudtam megállapitani, hogy már ekkor tárgyaltake Teitelbaum Mózessel, a ki Lores utódja lett, vagy más valaki volt-e ez?

Fő Biró Vzlő Bernát Jánosnak ki adattva az Esedőzők kérése mind helytelen, semmi tekintetbe nem vétetik, „s vissza vettetik. Költ 1807 ik Esztendőben Szent György hava [1]) 20 ik Napján S. A. Ujhelyben folytatva tartatott különös Gyülésből.—

Ezen végzés alapján Bernátfalvi Bernát János főszolgabiró a következőkben rendelkezik: 1.) Lores Pinkász hat hónapig jelenlegi hivatalában marad, 2.) ezen idő alatt az újhelyi zsidó communitás — igy nevezték akkor a hitközséget — uj rabbit szerez magának saját kivánságának megfelelőleg, hogy Lores távozása után legyen rögtön valaki, a ki „törvényszékeket" tartson. 3.) ha ezen idő alatt a communitas nem gondoskodik rabbiról, akkor a vármegye rendelkezése szerint ő fog egy rabbit szerezni, kinevezni és beiktatni. —

Ezen főszolgabirói meghagyás érthető zavart okozott az újhelyi zsidók között. Mint minden ily esetben, úgy most is igen sokan voltak, a kik az ártatlan papot egyetlen egy ember magán bosszúja áldozatának tekintvén, pártjára keltek, bár igazságosak akarván lenni az ügy megitélésében, megjegyezzük, hogy távolról sem kitartóan sem lelkesen sem lelkiismeretesen. Grünfeldet jogosan megvádolták alattomosságáért és hogy nem tud semmi dehonesztálót a rabbi ellen. Hogy az ellene való odiumot enyhitse, jogczimet keresett az eljárásához és most kezdi hangoztatni, hogy Lores részeges és elhanyagolja tanulmányait, a melyről eddig beadványaiban soha említést sem tett.

Semper aliquid haeret, és egyszerre csak azon hir terjed el az újhelyi zsidók között, hogy Lores, midőn 1806-ban Regmeczen és Sárospatakon funkczionált, szintén részeg volt, holott „Ujhelyben való viselése ellen semmit ki nem tesznek".

A hivek azonban tudták, hogy ezen — a mint majd látni fogjuk — álhirek terjesztésében Grünfeld a hibás. Távolról sem siettették a dolguk elintézését és a félév eltelt anélkül, hogy egy másik rabbit alkalmaztak volna. És bár a főszolgabiró jelentése szerint „az Homonnai

[1]) Április.

Grünfeld Márkuszra a vármegye közegének ezen sok éves hitvány számításának lerombolása. Nem fordult egyet sem a nap szekerének rúdja, midőn a következő nagy hevenyében megszerkesztett beadványával alkalmatlankodott, személyesen jelentkezvén a vármegye alispánjánál.

8703. Tekintetes Nemes Vármegye!

Nints roszab és veszedelmesebb az Religioban mint olly Lelki Pásztor az melly köteleségének meg nem felelhet, hibákal tellyes, és az Halgatoinek akaratyok ellen adatatik; Ugyan azért rendelte Kegyelmesen Felséges Fejedelmünk, hogy az Zsidóság Isteni Szer-Tartásaiban senki által ne háborgatassék, sem pediglen Szokatlansagokal a Religio dolgában, ne terheltessék; De ezen Kegyelmess Rendelésnek mi Sikerét nem éreszhetyük, mert az follyó Holnapnak 5dik Napján Tettes Bernath János Fő-Szolgabiró Ur, ki vévén tsekélly Részét az Itten lakó Zsidóságnak, a többségnek meg egyezése és akarattya ellen, tsupa hatalommal az volt Homonnai Rabint bé Iktatta, és ellen mondásnak után is Nyakunkba verte Rabinnak, olly meghagyással, hogy senki ellenne ne merje magát szegezni, mi pediglen ezen erőszakos Uj Rabint hivatalyában meg nem szenvedhetyük, mert természete s viselete Vallásunkal és az Rabin Hivatallyával meg nem egyeznek, mert Ő feletébb Részegess, és a miat tsapatatott ki Hivatalyábul Homonárúl, mellyet mi Számtalan példákal, és Elő Tanukal meg bizonyitani készen vagyunk, ugy hogy Patakon Részegsége miatt az Isteni tiszteletett félbe hagyni kintelenitetett, Regmetzen pedig a mi leg nagyobb Ünnepünken a Tisz-Parantsolatott,[1]) melly mi nékünk legg nagyobb Szentség kevésbe mult hogy a földre nem ejtette, hasonló Részegsige miatt azon felüll a mit tudott volna is a Papság dolgában, azt Tisz Esztendőtül ota, ki csapva lévén Szolgálatyábul ezen heverése, és korhellysége miatt mind el felejtette, már pedig Városunkban a hol az Tettes Publicumnak is gyakran Szüksége van a Zsido Papra illy Hivatalt nem viselhett. Igaz hogy ketten vagy hárman az hellybéli Zsidóságbul ezen Szigéres és Botránkoztató Embert ajánlottak Tettes Fő-Szolgabiro Urnak Rabini hivatalra, de nem Lelkek Ósmérete meg győzésibül hanem rész szerint azért hogy Veje az Pelejti Árendás Zsidónak[2]) Gestenbaumnak, kinek tehetsége miatt, Vallasokba is készek voltak tsonkulást szenvedni, mint hogy azon Peletei Zsidónak Apjoka; rész szerint pedig azért hogy Vejének a Peleitei Zsidónak Adosai, ha Tettes Nemes Vármegye, Nmes Ungh Vármegyében az Sija Richtzeit, és Polyatsek Zsidók között az Templomban Ülő Székhelye iránt való végezés, az más Valáson levüktül által adatatott az Zsidó Községnek, az Felsüség rendelése mellettt, menyivel inkabb szüksiges az Papi Valasért nem eröltetve lenni, hanem azon Zsidó Communitásra bizni, a melly tartya, és fizeti; s a kinek Lelki Tanitására szükséges: Arra való nézve alázatossan esedezünk az Tettes Nemes Varmegyinek méltoztasson a mostani következő Sábasunk előtt mellyre parantsolta bé Iktatását Tettes Fő-Szolgabiró Ur, kegyessen meg válltoztattni, ebben is Religiong szabad Gyakorlását visza álitani, és nékünk meg engedni, hogy Pénzünkért, fizetésünkre, az Község a többség Votumjaihoz, szabván magát, olly Papot valaszthassunk melly alkalmatos is Tudoss is és példás Életü is. Melly kegyességét várván vagyunk

Az Tettes Nemes Vármegyinek
alazatos adó fizető Szolgai Az Ujhelyi Zsidósag

Ujhelly 6ik May 1808.

A külzeten: Az Tekintetes Nemes Zemplén Vármegyihez alazatos esedezése bent irtaknak. — Praesentaltatott 6a May 1808. — 8703. — Ugyancsak a külzeten alább az alispán saját kezeirása: Meghagyatik Nemzetes és Vitézlő Bernátfalvi Bernát János Fő Sz Biro Urnak mely szerint a lent irt panaszt az egész községet[1]) (maga eleiben hivatván) mentül elébb voltaképpen vizsgállya meg harmad nap alatt jelentést be adván, (a három nap lefolyásáig pedig a Rabbinus beiktatása fel fügesztetik.) Ujhelyben 6 Maj 1808. Tettes Ns Zempl. Vmegye El, Vice Ispány Lonyay Gábor.

Ezen kérvényt pénteken adta be Grünfeld, 7-ikén szombat volt, 8-ikán már Sárospatakot és Legenyét is bejárta Lores ördöge, hogy csunya tervéhez támaszt nyerjen kétesértékü okiratokban. Nem elégedett meg azzal, hogy a hivek által is történendő, szombati beiktatás elma-

[1]) A tórát.

[2]) Kesztenbaum Márton (Efraim). Végrendeletét, a mely akkori időkben hazánkban talán páratlanul álló, nemeslelkü, tanügybaráti és jótékony szivre vall, közöltem a M. Zs. Szemle XXVI. évf. 122—130 ll.-ain.

[1]) A zárójel közé tett szavak a margóra vannak irva, azonban szintén az alispán kezeirása, valószinüleg Grünfeld szóbeli információjára és folyodó kérelmére.

radásának mélyen sértő szégyenét zuditotta papjára; többet akart, a rabbit egyszer és minden korra lehetetlenné kivánta tenni. Legenyén a következő irást szerkesztette és iratta alá (P. 1% okmány):

Alább irtak presentium per Vigorem bizonyitjuk és Hitünkel is meg erősiteni kiszek vagyunk, hogy a mult 1806 dig Esztendőben Bün botsánat nap előtt egy nappal midőn mink Isteni tiszteletnek végett Regmetz nevű Helysigben öszve gyültünk volna, akkor az homonai Rabinus is mivelünk gyött predicalas végett ugyan akor predikátiónak idejében olly részek volt, mind Lott, [1]) mivel részeksige miatt, nem tudott a bál és jobb kéz közt kölömbségét fel talalni, és az laban alani. Akkoron az Szent irast is melly kezében lévén az Földre ejtete volna, ha az reaja vigyazok kezéből ki nem kaptak volna. Az Óv és be boritó Palast avagy Lepedő le estek rola, hogy pediglen le estek részeksége miatt nem tudott. Ugyan akor időben midőn Szokasunk szerint Firütni ment volna, részegen az Földre le esett és maga erejével Földről fel sem kelhetett az Sok Zsidóságnak Botrankozasra és Kaczagasra. Ezen okokbul nem méltó az Rabinusi hivatalra, tellyesigel nem is akarjuk Rabinnak, mert mas az Szemlélés, mas pediglen az hit, mellyinek nagyobb bizonságra adjunk magunkrul ezen Decleratio levelünket. Signat. Legénye az 8 May 1808. Azik Abrahamovits, Hers Izakovits, Mojzes Jozefovits, Raphael Izakovits, Lazar Herskovits, Beniamin Herskovits, Volf Izraelovits Mihályibul, Pinkesz Martkovits Mihályibul, Elias Hamovits, Pinkesz Samuel, Hers Lebovits. Izak Sámson. Én alább irt bizonyitom és ha Szükséges hitemel meg erősitem, hogy magam Regmetzen az Homonai Rabinnak melly részeg lévén az Szent Irast keziből ki kaptam máskint földre ejtete volna és hogy az Zsoltár Olvasás közt igen káromkodott. Sig ut Supra Sija Engel Mikohazy Zidó.

Sárospatakról pedig a következő tartalmú (P. 2%) okmány jelzi Lores állitólagos ittas voltát: Sáros Nagy Patak Várossában lakozó Zsidó Communitas bizonyitja, hogy a saújhlyeji communitas Elöljárói elébük jövén megkérdezték, hogy a Homonában volt Rabbinus 1806. szeptembe r 21-én miként viselkedett. Állitjuk, hogy az Ünnepnek Tisztességére Papolás végett hozzánk jövén megrészegedett és mint egy betyár viselkedett; másszor pedig sáros idő-

[1]) Papi dolgokban járatos ember irhatta. L. a Sulchan Áruchot, Jore Deá 1 sz. 8 p. שכור שדגיע לשכרותו של לוט A vád teljesen kompromittáló legyen, ez a czélzata a kitételnek.

ben megittasoddván elázott és magát bé Lutskolta és sározta, a mi nem hogy Rabbinushoz nem illő, hanem még betsületes ember társaságába sem való. Keltezve Sáros Nagy Patak 1808 május 8.— Kiadattatott a S. N. Pataki Zsidó Communitas Tagjai és Elöljárói által.— Pecsét: Spanyol veres viaszban קה׳ ערת ישורון קק פאטיק Sigil Judengeman P. [1]) A közepén Dávid pajzsa.—

Ez ellenében Lores (B. okmányban 1808 május 8-iki keltettel) Mayer Jakab pataki metsző által aláirt irással bizonyitja és ha kell hit alatt is vallja, hogy Pinkesz Lores Patakon elmult Esztendőben Rabbinus lévén magát becsületesen viselte és méltó bármely városban Rabbinus lenni.— C. alatt 1808 május 9-iki kelettel Hersko Nissen, Hersko Sachter kiskázméri, Sachno és Lafko mikóházi, Nachmann nagykázméri és Isser legényi zsidók bizonyitják, és ha a dolog ugy hozza magával le tett hitünk alatt is bizonyitjuk, hogy Pinkesz Lores Regmeczen volt Zsidó Uj Esztendönkön és ott nekünk predikatiot tévén vele megvoltunk elégedve, Hivatalyából meg dorgált és megintett és most azt mondják, hogy részeg lett volna és a tiz parancsolatot a földre ejtette volna, vagy mint mások mondják, hogy majd a földre ejtette volna, ezen állitás nem igaz és az nem betsületes ember, a ki ezt róla mondja.—

Másnap május 9-ikén szerzi meg Lores a 98-ik lapon kivonatban közölt D. okmányt, a melyben a homonnai uradalom bizonyitja tisztességes voltát, benyujtja ártatlanságát az ellene való hajszában megerősitendő az A, B, C, és D-vel jelzett, szintén tartalmilag közölt irásokat. Ez ellenében Grünfeld az egész hitközséget felzavarja rabbija ellen. A legényi és pataki levelek gyujtó hatással voltak a pap ellen. Mindenki elhitte, hogy Lores részegeskedő, holott Újhelyben hat év alatt senki sem látta ittasan. A rabbi ellen való agitálás annyira ment, hogy kedden május 10-én felkeresték panaszaikkal a főszolgabirót, megmutatták a Lorest kompromittáló irásokat. A főszolgabirót azonban igen bántotta, hogy annyit okvetetlenkednek vele és hogy annyi előzékenységét nemcsak hogy nem honorálják, hanem intézkedését megsemmisiteni óhajtják, óvatos sokáig tartóz-

[1]) Judengemeinde Patak.—

kodó eljárását figyelmen kivül hagyták. Igazságos, jóindulatú, úri, becsületes gondolkozására Loressel szemben az ellene felsőbb forumánál való vádaskodás volt a fizetés, a nála járó küldöttségnek „tsak azt válaszolta hogy most üdeje nintsen".— Sőt betekintvén az irásokba, sietősen meghagyja a hiveitől teljesen cserben hagyott és most már csak a főszolgabirótól védett, vérig üldözött rabbinak, hogy Sárospatakra menjen és more judaico a zsinagógában eskettesse meg azokat, akik őt állitólag részegen látták, vajon „hit alatt" merik-e vádjaikat fenntartani.

És tényleg saját bűnei következtében a pataki zsidóság mélyen sértő és megszégyenitő eseménynek volt a szemtanuja. A hitközség által hivatalosan kiadott tanusági levelet saját tagjai a zsinagogájukban megeskettettvén hamisnak mondják. A ki csak némileg ismeri az akkori zsidóság helyzetét, megérti, hogy mily zavart okozott és megbotránkozást a hitközségi életben a more judaico való, főszolgabirói meghagyásra történt ily eskütétel. Hangzik pedig az erről szóló (E.) okmány a következőképen:

Mi Privilegialt Sáros Nagy Patak Várossa Fő Birája Nemes Evva Pál és Hites Tanácsa tenore presentium recognoscalván attestaljuk, hogy Mi Pinkesz Lőrincz Zsidó Pap megkeresése, és kérésére következendő Tanú vallatást tettünk.

Kérdő Pont.

Tudjaé? Láttaé? a Tanú midőn Pinkesz Lőrincz Zsidó Pap múlt 1806 dik Esztendőben, az Zsidók Uj Esztendő Napján, és előtte való Napon Nagy Patakon a Czeremonia végben vitele végett jelen volt; ha tudja, letett hiti alatt vallya meg a Tanú, azon Uj Esztendei Innepben, vagy előtte való Napon, nevezett Pinkesz Lőrincz Zsidó Papot Láttaé részegsége miatt a Földön, vagy a Sárban Heverni

Első tanú Lázár Srajber Zsidó, N. Pataki lakos 40 Esztdős az Zsidó Czeremonia szerént a Sinagogában meg eskettetvén, azon hite alatt vallya e Tanú igaznak lenni, hogy nevezett Pinkesz Lőrincz Zsidó Pap, az mult 1806 dik Esztendőben esett Zsidók Uj esztendei Czeremoniájok végbe vitelén Patak Várossában jelen lévén, jóllehet e Tanú az Uj esztendei Czeremonianak és az Temetőn esni szokott Czeremoniának elkövetésére sem az Sinagogában sem pedig a Temetőn jelen nem vólt; mind azon

által a Tanú, a Csillagh Lévi Házában lévén akkor, midőn a Zsidók és a fent nevezett Pinkesz Lőrincz Zsidó Pap is Haza felé jöttek, s ugyan akkor a Tanú, a nevezett Zsidó Pappal Szóba eredvén, Hallotta a Tanú a nevezett Zsidó Paptól, hogy most az Patakon meghalálozott és it is temettetett Zsidó Rabbinust, ki vele bizonyos Törvényes dologba izetlenségbe jött volt egy alkalmatossággal, a Sirjára borulván Sirva megkövette: melly alkalmatossággal tapasztalásánál fogva tudja, s annal fogva Letett hiti alatt igaznak valya a Tanú, hogy a fent meg nevezett és inquiraltató Pinkesz Lőrincz Zsidó Pap ittas, annyival inkabb részeg nem vólt, s annál fogva, hogy részegsége miatt a Földön vagy Sárban hevert volna a Tanú sem nem látta, sem nem tudja, sőt senkitől nem hallotta.—

Második Tanú Csillagh Lévi Zsidó N. Pataki lakos 68. Esztdős; ezen Tanú a Zsidók Ceremoniája szerént a Sinagógában meghiteltetvén Hiti után igaznak vallya, hogy mult 1806 dik Esztendőben, az Zsidók Uj Esztendő Napján s előtte való Napon is a Czeremonia végben vitele végett az Inquiraltató Pinkesz Lőrincz Zsidó Pap Patakra jövén, e Tanúnál vólt Szálláson 's annálfogva Szemmel látott tapasztalás annálfogva bizonyossan tudja a Tanú s az előtt, s azóltais az nevezett Pinkesz Lőrincz Zsidó Pap, e Tanu házánál sokszor megfordulván 's szálva is lévén, hogy sem az fent irt Esztben megesett Zsidók Uj Esztdő Napján sem előtte, sem követett Napokon ittas vagy részeg nem vólt; sem pedig más üdőkben amidőn csak a Tanúnál nevezett Pinkesz Lőrincz Zsidó Rabbinus meg jelent, soha ittasnak, vagy részegnek nem tapasztalta, és nem látta.

Harmadik Tanú Tajts Herskó Zsidó Arendás 40 Esztdős ezen Tanú Zsidó módon a Sinagogában, megeskettetvén igaznak vallya, hogy 1806 dik Esztendőben esett Zsidók Uj esztendő Napja előtt való Napon a Tanú is reggel a többi Zsidókkal a Templomban lévén, az Inquiraltató Pinkesz Lőrincz Zsidó Rabbinust is ottan látta, kit hogy ittas vagy részeg lett légyen e Tanú nem tapasztalta, azt sem látta a Tanú, hogy a fent irt Rabbinus részegsége miatt a Földön vagy a Sárban hevert volna; mivel a Templómból a Tanú ki jövén, egyenesen a Szállására sietett.

Negyedik Tanú Berskó Feldmesszer Zsidó N. Pataki lakos 26 Esztendős, Zsidó Szokás szerént a Sinagogában meghiteltetvén igaznak vallya e Tanú, hogy mult 1806 dik Esztben a Zsidók Uj Esztendeje előtt való Napon az Inquiráltató Pinkesz Lőrincz Zsidó Rabbinus az Czeremonian jelen lévén, a Tanú is a több Zsidókkal a Sinagogában

jelen vólt; hogy az Inquiraltató Zsidó Rabbinus ittas vagy részeg lett vólna nem tapasztalta, és nem is látta; azt mind azon által az jelen vólt Zsidóktól hallotta e Tanu, hogy az fent irt Rabbinus Részeg lett volna.

Ötödik Tanu Vólh Herskó Zsidó Árendás 31. Esztedős Letett hiti után igaznak vallya e Tanu, hogy a mult 1806 dik Esztendőben jóllehet e Tanu Trauczonfalván[1]) mint kortsmáros lakozott, mind azon által a Czeremoniára Patakra bé jövén, azon Napon és alkalmatossággal a midőn az Inquiraltató Pinkesz Lőrincz Zsidó Rabbinus az Sinagogában az Czeremoniat folytatta e Tanu is jelen vólt, és azon alkalmatossággal hogy a fent irt, és Inquiraltató Pinkesz Lőrincz Zsidó Rabbinus részeg vagy ittas vólt vólna e Tanú nem tapasztalta, mivel tsak magára, és kötelességére vólt e Tanúnak inkább gondja. —

Hatodik Tanú Fridd Samuel Zsidó 40 Esztdős Zsidó Szokás szerént megeskettetvén Letett hiti után vallya e Tanú, hogy mult 1806dik Esztben az Inquiraltató Pinkesz Lőrincz Zsidó Rabbinus a Zsidók Uj Esztendeje Napjaiban Patakon lévén, hogy az nevezett és Inquiraltató Zsidó Rabbinus ittas, vagy részeg lett légyen nem tapasztalta, és nem is látta e Tanú.

Melly általunk ekképen véghez vitt Tanúi vallatásnak nagyobb bizonyságára ki adtuk Városunk Folyó Petsétjével megerősittetett Testimonalis Levelünket Sáros Nagy Patakon die 12-May 808.

Ki adattatott
P. H. Balázs István Város
Hites Notariussa által.—

Ezen okmány ékes tanuság a mellett, hogy Lorest ártatlanul vádolták részegséggel. Hat vele érinkezett tanú közül egy sem látta őt ittasan. Egyetlen egy tanú tud csak annyit vallani ellene, hogy hallotta, hogy mások részegen látták volna. Azonban ily mende-monda alapján embert hivatalától megfosztani nem lehet.

Mig Lores Patakon járt ártatlanságát bebizonyitandó, azalatt ellenségei házról-házra bejárták hiveit, agitáltak ellene felmutatván az őt rágalmazó okmányokat. Sikerült is nekik oly ellenségessé tenni irányában a hangulatot, hogy másnap pénteken, május 13-ikán egy 82 személyből álló küldöttség jelent meg az éppen ülésező vármegye előtt oly beadvánnyal, a mely Lores elmozditását sürgősen kérelmezi és azon-

[1]) Jelenlegi neve Herczegkut.

kivül még a rabbi egyetlen igazságos, jóindulatú védőjét, a főszolgabirót is bevádolják. Az erről szóló Z. okmány igy hangzik:

Tekintetes Nemes Vármegye!

Valamint mi ezen folyó Holnapnak Ötödikén egyedül a Méltóságos Királyi és Császári Tanátsossának és ezen Ttes Nes Vgye érdemes Első All-Ispánynak Ttes Lonyai Lonyay Gábor eő Nagyságának kivántuk be Nyujtani esedezésünket és jelentésünket mi végett mi az Homonnai volt Rabinust Magunk közzé be venni nem kivánnyuk megmutatta azt már elegendő képpen a tsak hamarjában kezünkbe szerzett rosz Viseletéről szolló bizonság tévő Levelünk, Mellyet a S. N. Pataki egész részünk béli Kőzség Saját Kezei all irásival ugy a Legényi, Mihályi és Mikóházi 14. Személyek rolla hiteles bizonságot tésznek. Ugy az Homonnaik sokban telt míg magoktul el igazithassak s tőle ment lehessenek ezen volt Rabinus Mai Napig is együt s másut kóborol, de Korhelysága miá sehol állandó helyet Magának nem kaphat: eő Nagysága Méltóságos Consiliarus Urunk esedezésünket..... Méltoztatott Ttes Bernáth János Fő Sz Biro Urhoz, hogy azt három Napok alatt Invesztigálná, de tsak abban marad, Mi ujjolag 10a Majus Ttes Fő Sz Biro Urnak ugyan szándékunkat alázatos Kérésünkel és azon már fent emlitett Rabinussul szolló bizonság tévő Levéllel, melyre is Ttes Fő Sz Biró Ur tsak azt válaszolta hogy most üdeje nintsen. Ttes Nes Vgye! Mi egyedül attól félünk, hogy szükséges sürgető dolgunk addig fog halasztódni mig a Ttes Nes Vgye szélyel oszlik, és netalantán még oly Szerentsétlenség kövessen, a mellyen már meg történt s nints kihez tudunk folyamodni. Azokáért kéntelenittettünk ujjabban a Ttes Nes egész Megyei publikumhoz folyamodnunk, hogy valamint mi helyben lakó 82 személyek, és a mi Törvényünk nem engedi azt, hogy az illyetén Rabinust bé fogadhassuk, mivel a Nagy Korhelysága nem engedi, nem különben s még az soha ez világosan nem hallatatott s történt, hogy valamely Felséges Fejedelmünktől Nes Vgyéknek vagyis a Földes Uraságtul, hogy a mi vallásunk közzé valamely rosz viseletű Pap, Tanító vagy akár mely Szükségünkre való Személy a Kösség akarattya ellen erővel bé hellyheztessen a szolgálatba, mely iránt is Lábaihoz le borulván esedezünk, hogy bennünket az illy meg eshető Szerentséglenségtűl megoltalmazni Méltoztasson s inkább ezen esetben Önnön a Ttes Nes Vgye is légyen eszköz abban, hogy mi magunk között Pénzünkért egy igaz, s betsületes embert leg nagyob Szükségünkre tarthassunk s rövid Üdő

alat bé is hozhassuk; mert ha még most is a Ttes Nes Vgye Kegyes Szemeit reánk nem fordittya és má sok sok Alkalmatlanságunk meg továbra fog halasztatni, mi azon betsületes Rabinust el fogjuk szalasztani s más helyre fog menni, a melynek már Szótt adtunk, s felbiztattuk; Esedezünk végre az iránt fő képpen, hogy Méltoztasson a Ttes Nes Vgye ezen már rég üdötűl fogvást Igaz s. egyenes Szándékunkat Magunknak egészen által adni s. engedni, mert bizonyos az a Ttes Nes Vgye előtt is, hogy valamely dolog erővel esik meg, az igen kevés üdeig tartandó, mely esedezésünknek Kegyes Válaszát mentül előb elvárván, és az Nagy Kegyességért élni és halni kivánunk, s. vagyunk a Ttes Nes Vgyének

Alázatos Szegény Adó fizető
Szolgái a Zsidóságnak 82. Személlyei.

A külzeten: Presentaltatott 13 May 1808.— Az tekintetes Nemes Zemplén Vgyéhez Nyujtó esedező Levele a bent irottaknak.

Ezen monstre-deputatio nagy hatással lehetett az ülésező megyei urakra. Hiszen feltételezhető, hogy ily nagy zsidó küldöttség a vármegye szine előtt nagy ritkán jelent meg. Önkéntelenül is azon benyomást gyakorolhatta ezen felvonulás, hogy jogaikban mélyen megsértve jöttek ily egyhangú tömörüléssel panaszaikat előadva. Sajnos, hogy a leggaládabb dolog is néha a teljes igazság álarczát tudja felvenni és a jogosultság benyomását kelteni. Ezen hatás alatt kötelességévé teszi a vármegye a főszolgabirónak, hogy rögtön tegyen az ügyről teljesen informáló jelentést. Bernátfalvi Bernát János még aznap elkészül vele. A jelentés sok helyütt igen erélyes, azonban a tényeknek megfelelően sokszor igazságos. Kiérzik belőle a jóbb izlésű ember méltó felháborodása az ártatlanul meghurczolt és saját hívei által üldözött rabbi érdekében. És ha a jelentés itt-ott a zsidók elleni megitélésében el is veti a sulykot, de azért kénytelenek vagyunk fájdalmas érzéssel bevallani, hogy ők maguk szolgáltak okot reá. Az ártatlan ember védelmében elhangzott vád ellenfeleivel szemben nagyon is exkuzálható. A jelentés szórul-szóra leközölve itt következik:

Az 8703 ik Szám alatt ide vissza rekesztett Újhelyi Zsidóság azon Panaszára, Mely szerént a Rabbinusnak erővel nyakokban való vettetését panaszollyak, ki küldeté-

semnek értelméhez képest azon Zsidó Községet magam elejibe álitván, ebbeli panaszoknak vizsgálását eképpen végeztem. Nevezetesen

Mindgyárt Instantziajoknak elejin tulajdon magok meg esmérése szerént meg hazuttoltattak azon ki tételbe; mintha én az Rabbinust oly hatalommal és meg hagyással, vetettem volna nyakokba, hogy senki magát ellene szegezni ne merészellyen holott pedig, minekutánna hat Holnapoknak el folyása alat szoros meg hagyásomat nem gondolván, az vélek született Egyenetlenség miatt Rabbinust nem álitottak volna, tsupán Felsőségem helybe hagyásáig tettem meg az Homonnai Rabbinust mostan, a kit már a Ttes Ns Vármegye rendelése szerént 1807 ik Esztendőbe kelletett volna bé iktattnom.

Továbbá, azon Homonnai Pinkesz Laurientz nevezetű Rabbinusnak erköltstelenségei ki bizonyitássára, hogy ezen Rabbinusi hivatallyába bé ne iktattatthasson (melyre nem tsak az Újhelyi Zsidó Község. hanem az egész Járásbeli Zsidóknak vagyon szüksége) ide az 1sö és 2dik Szám alatt bé iktatott Tanúbizonyság Leveleket keressék ki (,de azt, hogy Ujheybe három Esztendei Lakása ideje alatt valamely illetlenségbe tapasztaltatott volna nem álitották, annyival is inkább nem bizonyitották:) Mellyekk az A. B. C. D. és E. betű alatt vesztett Tanúbizonyság Levelek által, annyira meg tzáfoltattnak, 's meg hamisittatnak, hogy az általok ezen Homonnai Rabbinus ellen tet ki fogásokat semminek egyébbnek, hanem tsupán a Zsidóság szokott nyughatatlansága születményinek lehet tartani, a mint is.

Tzéllyoknak könnyebben lehető el érésére bé hozzák annak utánna esedező Levelekben a Ttes Ns Ung Vármegyében Sija Richtzaig és Polátsek nevezetű Zsidók között történtt Templom béli dolgoknak a Felsőség által lett el intézését, mely ámbár ehez nem alkalmazható, de igazságokhoz nem bizván, tsupán tsak ijjesztésképpen hozták bé, mely onnan világossan ki tettszik, mivel ezen mostani vizsgálás alkalmatosságával azt merészlették álitani, mintha azon állapotért, az akkori Vice Ispány Úr Hivatallyából ki tétetett volna, holott pedig közönségesen tudódik, hogy ez nyilvánságos hazugság; valamint más részrül igaz az hogy Polátsek Zidó akkori maga viseletéért meg büntettettvén, azon büntetés rajta is maradott.[1])

Az Ujhelyi Zsidó község nyughatattlansága ki bizonyitássára ide járul még az is, hogy az voltt Rabbinust

[1])Ezen incidens mibenléte talán Ungvármegye levéltárából megállapitható. Bizonyára valamely templomi botrányról van szó, melyben az egyik fél hivatalos személy volt.

közönséges akarattal Gallitziábúl el hozván, amidőn meg érkezésével, hivatallyába kelletett volna bé iktattni, oly hasonlás esett köztök, hogy azt az akkori Vice Ispány Úr Magistratualisi hatalmával illendő határába szoritotta bé,bé iktattván azon Rabbinust, Rabbinusi hivatallyába.

Kivel is tökéletessen meg élégedtek ők, vagy hat Esztendőkig, mig nem az véllek született nyughatattlanságnak lelke, ezen tsendességet meg unván; Annak ki mozditása iránt, az F. betű alatt a Ttes Ns Vármegyéhez folyamodván; ugyan azt a G. betű alatt erőssen sürgették volna.

Melyre én a H. betű alatt való vizsgálást megtévén annak ki mozditása az $\frac{102}{6218}$ Szám alatt ki tett hátirás szerint a Ttes Ns Vármegye által meg határoztatott és másnak ki nevezése nékem meg hagyatott.

Hogy nyughatattlanságokat tovább vigyék, az más kérésekre, 's kivánságokra el mozditott Rabbinus iránt, hogy ujobban hivatallyába viszsza tétessen az I. betű alatt folyamodtak, de az $\frac{336}{6569}$ Szám alatt be tett hát irás ereje mellett azon helytelen kivánságuktúl a Ttes Ns Vármegye által ujobban elvettettek.

Fel lehet gondolni mennyi bajom, 's nyughatattlanságom volt nékem különössen evvel, mennyi hasznos üdőtül, 's foglalatosságtul fogtak el különössen addig, mig mindezek a Ttes Ns Vármegye elejibe nem mentek, 's nem vitettek.

Valójába a ki a Zsidóság természetét sokáig nem esmérte, tsupán ezekből az ő nyughatattlan, és mindenkor másnak kárával, és betstelenségével öszvekötött bosszú álás kivánásával gerjedező indulattyokat bőven tapogathattya Mellynek tellyesitésében midőn nem boldogulhatnának, akkor a Religiót szokták ségitségül venni, és már akkor 'a Civilis jurisdictiót fogattni, 's annak praescribálni szándékoznak, sőtt ebbe semmi féllyebb való Birót esmerni nem akarnak; Melly abból is világossan ki tettszik, hogy mostani Instantiájokban is nem egyébre tzéloznak, hanem hogy az én, jól lehet a Ttes Ns Vármegye Parantsolattyán épült rendelésemet semmivé tehessék.

Hogy pedig ezen, máskép is természeti tulajdonságából nyughatattlan Zsidó Társaság Fő felvigyázat nélkül meg nem álhat, a mindennapi köz tapasztalás bizonyittya.

Méltóságos Elsö All Ispány Úr!

Nem ugrottam én szeme szöktibe Pinkesz Laurentz volt Homonnai Rabbinus ebbélli hivatallya bé iktatásába.

De minek utánna az H. betű alatt való Ttes Ns Vármegye rendelése ez iránt engemet meghatalmazott.

Minekutánna a voltt Rabbinusnak el mozditásával magok őtet nevezték volna ki nékem, sőtt a K. betű alatt őtet meg is hivták volna.

Ide járulván az is, hogy a Rabbinusnak nem létte miatt való hátramaradásnak, a Civilis jurisdictióba is be folyása légyen; ugy tartom, hogy 'a midőn e szerint minek utánna ők hat Holnapok el folyása alatt, ebbe semmi mozdulást nem tettek, Pinkesz Laurentzet Felsőségem helybe hagyásáig Rabbinusi hivatalra ki neveztem, avval semmit nem vétettem; sőtt azt vélem, hogy nem vétek avval is, hogy ha azon Pinkesz Laurentznek, kinek Ujhelyben való viselése ellen semmit ki nem tesznek, azon Rabbinusi hivatallyába ha tsak addig is lejendő bé iktatása iránt adom alázatos vélekedésemet meg az ellene kitett, és tsak távolyról ki bizonyitani kivánt régi praetextualt hibák ki bizonyittattnak, vagy pedig nálánál alkalmatossabb találtattna. Ne hogy más esetre, ezen ártattlan, és az Ujhelyi Zsidő Község rágalmazásának tárgyúl ki tétetett, voltt Homonnai Rabbinus, élelmétül, és betsületétül mingyárt egyszerre megfosztattván, ez által ezen nyughatattlan, és szerfelett el hatalmazott Zsidó Communitásnak, a többszöri ily forma tsavargó torzonkodásra út, és mód nyittattni ne láttzasson.

Költt Ujhelyben Májusnak 13-ik napján 1808 ik Esztben.

Bernátfalvi Bernát János

T. Ns Zemplén Vár. Fő Sz. Birája.

Másnap, a nyugalom szent szombat napján, május 14-ikén olvasták fel a megyei gyűlésen a főszolgabiró ezen jelentését. És bár a főszolgabiró teljes elégtételt nyujtott az ártatlanul vádolt, üldözött, becsületében mélyen sértett rabbinak, bár maga a vármegye is belátta, hogy a pap „jelentett erköltsétlensége" bebizonyitva nincsen, sőt az „Irományok tsak ugyan ellenkező képpen látzatnak erőséteni", mindazonáltal ellenkező határozatot hozott. Akkor ugyanis a zsidó az önkény ide-oda dobott játéklabdája volt mindenkinek. A vármegye nem azt nézte hogy mi a jogos és az igazságos, hanem azt, hogy mely eljárása okoz majd neki kevesebb alkalmatlanságot. Attól tartott, hogyha Lorest állásában ujból megerősiti, a zsidóság intézkédése megváltoztatása miatt esetleg megint kérelemmel fordul hozzá. Az ügy végleges megszüntetésére a legkényelmesebb módszer a rabbi eltolonczolása. A vármegye főczélja az volt, hogy a zsidók minél kevesebbet

alkalmatlankodjanak. És ez ki is rí a következőképen szóló jegyzőkönyvéből:

Nr. $\frac{409}{8823}$ Vzlő Bernáth János Fő Sz Biró bé mutatja az Ujhelyi Rabbinyi iránt az első All = Ispány rendeléséhez képest véghez vitt vizsgállást, és környülallasok tudositását.

Melynek és az ahoz tsatolt erősitő Iratokk fel olvasasokbul első tekintettel is kilatzatván a Sidóságnak egyenetlensége és két részre lett szakadása be nem ereszkedvén a Megye ez úttal abban, vallyon ki bizonyosodott-é az volt Homonnai Rabbinainak Pinkesz Lörintznek az 1ö és 2ik Számok alatt jelentett erkültsétlensége mellyet az A. B. C. D. és E. betük alatt ide Zárt Irományok tsak ugyan ellenkező képpen látzatnak erőséteni: Minthogy mind azon által az K. betü alatt ide rekesztett meg Hivásbul is világos lenne, hogy az annyiszor mondott Rabinust tsak egynehányan kivánták a többiek pedig akkoron is alá irni nem akartak annal fogva tehát az Jelentést tévő, Járásbéli Fő Szolga Bironak a Gyülés előtt lett meg esmérése szerént is de külömben is az Z. betü alatt ujjonnan bé adott Esedező Levél értelméhez képest is semi képen nem lévén a Többség ezen Rabinusnak el fogadására meg határoztatott hogy ezen anyiszor mondott Rabbin el eresztettvén, a Járásbéli Fő Sz Biró olly Rendeléseket tégyen, melly szerint az meg irtt Zsidóság a Parantsolat vételétől számlalván10 Holnapnak elforgása alatt maganak alkalmatos Rabbinust válaszon, elsősége lévén minden esetre az Külföldiek előtt az Országban lakozókk vagy itten jó időtül fogva le telepedtekk. — 1808ik Esztendőben Pünkösd Hava 14. Napján S. A. Ujhelyben tartatott különös Gyülésből.

Másnap lag-boaumer volt és az újhelyi zsidóság örömnek nézhetett eléje. Megszabadult papjától, vigan választhatott ujból akarata szerinti rabbit. Arról azonban feljegyzésünk nincsen, hogy a kárörvendők milyen lelkiismereti furdalások közepette látták koldusbotra jutva, megszégyenitve elbujdosni hat éven át volt lelki pásztorukat, akiről ők maguk sohasem tapasztaltak semmiféle illetlenséget.

Lores Pinkásznak nyoma veszett. Többet róla nem tudok. Nagyon lekötelezne nek a Magyar-Zsidó Szemle tudós olvasói, ha róla, élete eddigi és további lefolyásáról engem értesiteni kegyesek volnának. Lores közvetlen utódja Teitelbaum Mózes volt. [1])

S. A. Ujhely. *Dr. Goldberger Izidor.*

A HÁZASSÁG FELBONTÁSA AZ UJ TESTAMENTOMBAN.

Jézus hivatkozván Deut. 24, 1-3 verseire azt mondja hogy szerinte csakis erkölcsi vétsége miatt szabad feleségtől elválni (λόγος πορνείας), különben a férj azt okozza, hogy felesége uj férjével házasságot tör (Máté 5, 31. 32). Ugyanott 19, 3-10 részletesebben nyilatkozik. Gen. 2, 24-re hivatkozik, mely szerint férj és feleség egy test; amit Isten összekötött, azt ember ne válassza el. Mózes csakis szivetek keménysége miatt engedte meg az elválást, de azelőtt nem volt igy. Én pedig azt mondom, ki feleségét, ha csak nem erkölcsi vétség miatt (πορνεία), elbocsátja és más feleséget vesz, akkor házasságtörő és aki az elvált nőt elveszi, az is házasságtörő.

Lényegében ugyanez olvasható Márkus 10, 2-12 és Lukács 16, 18 szintén ugyanezt referálja *egy* mondatban.[2]) A különbség Máté első nyilatkozata és a többi közt az, hogy az első szerint csak az asszony követi el a házasságtörést, ha még egyszer férjhez megy, mig a többi szerint a férj is. Világos, hogy Máté első nyilatkozata a polygamia álláspontja, a többi pedig a monogamiáé, a mely szerint a férfi is csupán egy feleséget vehet. Ha tehát meg nem engedett okból bocsátja el feleségét és ujra megházasodik, házasságtörő, mert első házassága érvényben van. Az első álláspont a közönséges régi zsidó álláspont, melyet a sammaiták képviselnek (Gittin 90a), a második talán

[1]) Itt az alkalom annak megemlitésére, hogy Sátoraljaujhely városa 1908-ban azon utczát, ahol Teitelbaum Mózes mauzoleuma áll (a feliratát közöltem a M. Zs. Sz. XXIII. évf. 360—361 l.-án) és a hová évente január 28-ikán a jahrzeit napján (l. czikkemet Imit Évkönyv 1908. 251-256. l.-on) a hivei elzarándokolnak, „Zarándok-utczának" nevezte el a nagy rabbi tiszteletére. — Még egy utcza kapott városunkban zsidó ember — Dr. Schön Vilmos, tekintélyes orvos után (1822—1905) nevet, — Schön Vilmos utcza. —

[2]) Lásd a szövegeket a Függelékben.

népies zsidó felfogás volt. Bizonyos azonban, hogy Jézus a mózesi törvényt a sammaiták szerint magyarázta és a nő erkölcstelensége miatt a házasságot felbonthatónak tartotta. Midőn Jézus azt mondja, hogy az a férj, ki feleségét nem erkölcstelenség elkövetése miatt bocsátja el, azt okozza, hogy az asszony uj férjével házassátgörést követ el, azt az álláspontot foglalja el, hogy a meg nem engedett okból történt elválás érvénytelen. Ez volt bizonyára a sammaiták által képviselt nézet. A talmud ugyan azt mondja az idézett helyen, hogy a válólevél akkor is érvényes, ha semmis okból adatott, de ez nem igen felel meg a régi felfogásnak. A tétel: „Az ember ne üzze el feleségét ha csak nem erkölcstelenség miatt", nem pusztán erkölcsi, hanem törvényes tétel és igy az az értelme, hogy más okból történt elválás érvénytelen. A sammaiták és hilleliták vitája csakis ily felfogás mellett ad helyes értelmet. Ha megtörtént esetben feltétlenül érvényes a válás, nincs a törvénynek gyakorlati értéke. Még bizonyitani is lehet hogy a sammaiták a válólevelet érvénytelennek tartották, ha nem erkölcsi vétség miatt adatott.

A két iskola ugyanis a fölött is vitatkozik, hogy szabad-e régi válólevelet használni ? A sammaiták szerint szabad, a hilleliták szerint nem szabad (Gittin 79b). Régi válólevél az, mondja a misna, melynek megirása és átadása közt a férj feleségével mások jelenléte nélkül együtt volt. A palesztinai talmud ezt a vitát az előbbivel összefüggésben állónak tartja. Ha csakis erkölcsi vétség miatt szabad elválni, nem kell attól tartani, hogy a férj közeledett feleségéhez, tehát szabad a már kész válólevelet az együttlét után is használni; ha azonban más okból is szabad elválni, akkor tartani kell attól, hogy a férj közeledett feleségéhez, tehát nem szabad a régi válólevelet használni. Ha a sammaiták utólag (בדיעבד) minden válólevél érvényességét elismerik, akkor nem állithatják, hogy minden régi válólevél használható. Hiszen a férj előkészithetett válólevelet a feleség erkölcsi vétsége nélkül is, a mely esetben a házasfelek együttléte közeledést okozhatott. Ebből tehát az látszik, hogy a sammaiták utólag sem ismertek el ily válást. A harmadik ebbe a körbe eső vita arról szól, hogy

kell-e uj válólevél, ha a férj a feleséggel a válás után egy szállóban hált meg. A sammaiták szerint nem kell, a hilleliták szerint kell (u. o. 81a). Világos, hogy a sammaiták itt is saját elméletük konzekvencziáját vonják le: Nem kell attól tartani, hogy a férj erkölcsi vétség miatt elbocsátott, helyesebben előzött feleségéhez közeledett. Ebből is az következik, hogy a nem erkölcsi vétség okából adott válólevél érvénytelen, mert különben különbséget kellett volna tenni a válólevelek közt.

Ebből azt látjuk, hogy Jézus a sammaita nézetet, a mely a régi és a gyakorlatban követett volt, vallotta. A Jézus nyilatkozatából visszakövetkeztethetünk a sammaita nézetre, a mely a misnában nem jelentkezik teljes világossággal és a talmud interpretáczióját, hogy megtörtént esetben minden válás érvényes, legalább megengedi. Ez a kérdés Jézus korában aktuális kérdés volt, mert a Sammai és Hillel iskolái ép az ő korában virágoztak. Jézushoz egy mindenkit foglalkoztató napi kérdést intéztek, amint hogy az a kérdés, hogy melyik a főtörvény ? szintén aktuális kérdés volt, a mennyiben először Hillél mondta ki, hogy a főtörvény a felebaráti szeretet. Sammai ezt a nézetet bizonyára nem vallotta, különben nem űzte volna el a pogányt, ki „az egész tórát egy lábon állva akarta megtanulni" (Sabb. 31a).

A templom fennállása idején Jeruzsálemben kétségtelenül csakis hivatalos testület bonthatott fel házasságot. A sammaiták pedig más válóokot, mint az asszony erkölcsi vétségét, el nem ismertek, elő nem fordulhatott tehát más okból való házasságfelbontás és nem forgott fenn annak az esetnek a lehetősége, hogy valaki más okból vált el. Érthető ebből, hogy erre az esetre nem provideáltak. A hilleliták ebben a kérdésben is ujitók voltak. De ezt csak mellékesen.

Teljesen bizonyos előttem, hogy Jézus Máté 5, 31. 32. a sammaita vagyis a régi zsidó köznézetnek ad kifejezést. Erre pedig éppen az uj hillelita álláspont miatt volt szükség. Hogy Jézus ezt az uj nézetet ismerte, következik abból, hogy hangsulyozza, hogy más mint erkölcsi okból való válás érvénytelen. Ezt pedig szabatosan fe-

jezi ki azzal, hogy nemcsak az ilyen nő, hanem uj férje is házasságot tör. Máté 19,3-10 nagyjában megegyezik 5, 31. 32-vel. Ott már egyenesen ugy vetik fel a kérdést: Szabad-e a férjnek minden okból feleségét elküldeni? Talmudi nyelven szólva, azt kérdezik Jézustól: Helyesli-e a hilleliták álláspontját? Az Akibáé, mely szerint nem is kell ok, elég, ha szebbet talált, akkor még egyáltalában nem jött tekintetbe. Mellékesen megjegyezve, Akiba nem mondta, hogy ezt tegye az ember, vagy hogy ez szép cselekedet, hanem csak azt, hogy a törvény ezt megengedi. Egyuttal számolt a szerelmes ember gyengeségével — maga is szerelemből nősült — mit annál inkább tehetett, mert akkor minden nő kapott uj férjet. A biblia is azt az állapotot tükrözteti, mondván: „Válólevelet ad neki és ő kimegy (férje házából) és elmegy és más férfi felesége lesz" (Mózes V. 24, 2). Jézus korában az Akiba-féle nézet azonban még nem jutott törvényes formulához, hanem csak a hillelita iskoláé, a mely a régi (sammaita) állást már erősen ostromolta. Jézus hivatkozása Mózes I. 2, 24-re szintén található zsidó forrásban (Midrás r. e helyhez). Uj a Máté későbbi helyén csupán az, hogy a férj, ki feleségét nem erkölcsi vétsége miatt küldte el, házassagot tör, ha uj feleséget vesz. Ez nem genuin zsidó felfogás. Márkus és Lukács szintén ez utóbbi felfogást képviselik.

Pál azonban tisztán zsidó nézetet vall. Korint. I. 7, 10 köv. azt mondja: A nő nem válhat el férjétől. Ha ezt teszi, maradjon férj nélkül, vagy béküljön ki férjével. A férj se küldje el feleségét. U. o. 39: Az asszony, mig férje él, a törvényhez kötve van; ha a férj meghalt, szabad, férjhez mehet bárkihez, de csak az Urban (kereszténnyhez). Róm. 7, 2 köv. ugyanezt mondja, megtoldva azzal, hogy férje életében a nő házasságtörést követ el, ha máshoz megy férjhez. A tóra és a talmud szerint nő válást nem eszközölhet. Pál tehát a korrekt rabbinikus álláspontón áll. Ezen nyilatkozatára kétségtelenül azért volt szükség, mert a római jog szerint a repudiumot a nő is eszközölhette. Pál, ki a „törvény" ellen harczolt, ebben a pontban a zsidó törvényt fentartotta. Erkölcsi vétségről nem szólt, mert arról az esetről szól, midőn a nő elhagyja férjét,

nem pedig arról, midőn a férj ad neki válólevelet. A mózesi törvény ellenére azt mondja, hogy a férj se váljon el. De lehet, hogy ez csak a sammaita álláspont, vagyis ugy értendő, hogy erkölcsi vétség nélkül ne bocsássa el a feleségét. Nem mondja azt, hogy az elvált férj nem vehet uj feleséget, ami nem lényegtelen, ha a férj uj házasság által házasságtörést követ el. Máté második állaspontja szerint, melyen Márkus és Lukács is áll, Pál nem tehetett volna különbséget férfi és nő közt. Világosan hangsulyozza, hogy a nő a *Törvény* által kötve van, mig férje él. A Törvény alatt pedig, mint az összefüggés mutatja, a mózesi törvényt értette. Rómaiak 7, 2 összehasonlító képben szól az asszonynak a törvény által férjhez való kötöttségéről és előzőleg azt mondja, hogy „oly emberekhez szól, kik a Törvényből valamit értenek", vagyis a köznézetet reprodukálja. A keresztény községek általában ezt a nézetet vallották, mert Pál akkor még nem volt Rómában, midőn ezt a levelet irta és a férjes nő kötöttségéről való törvényt, mint közismertet használja fel hasonlatában. Az elvált férjről itt nincs is szó. Korinthusok I. 7. fejezete egészen a házasság kérdésének van szentelve. Először Pál arra a hozzá intézett kérdésre felel, hogy megházasodjék-e az ember? Azután szól a házaspárokról és arról, hogy a hivő házasfél megtarthatja-e hitetlen párját. Külön emliti azt az esetet, ha a férj hitetlen és a másikat, ha a nő hitetlen. Beszél ezután a szüzekről és egyebek közt azt mondja: „Ha nővel vagy összekötve, ne keresd a felbontást; ha nőtlen vagy, ne keress feleséget; de ha megházasodol, sem követsz el bűnt. A szüz nő sem követ el bűnt, ha férjhez megy" (27-28). A nőtlenség dicsérete után végül kijelenti: „jól cselekszik az, ki szüzét nőül veszi, de még jobban az, ki ezt nem teszi" (38). Ezután következik a férjes nőről való nyilatkozat: „A feleség kötve van, mig férje él; ha meghal, férjhez mehet ahhoz, a kihez akar, de csak az Urban. Üdvösebb azonban, ha igy marad, n é z e t e m s z e r i n t — de gondolom, hogy bennem Isten szelleme is van".

Pál a házasságról nagy részletességgel nyilatkozott, a férfiről és nőről egyaránt, de végül csak az elvált nőről szólt, nem pedig az elvált férjről is, a miből világos,

hogy az elvált férj megházasodhatik elvált neje életében is. Ezt pedig nem valami uj saját nézetkép, hanem törvénykép állitotta. Ez abból is következik, mert a közvetlenül ezután következő tanácsot: „az elvált nő férje halála után is maradjon ugy, ahogy volt", világosan saját nézetének mondja.

Ebből megállapithatjuk, hogy Pál a zsidó házassági törvényt vallotta és hirdette, a mennyiben a házasság felbontását megengedte és a nőt kötöttnek nyilvánitotta, de nem a férjet. Arról az esetről, hogy ha a férj bocsátja el feleségét, azaz válólevelet ad neki, nem szól. Kérdés, hogy miért? Nézetem szerint azért, mert házassági törvényénél első sorban a pogányokat tartotta szem előtt. Ugyanabban a fejezetben azt mondja (17 és 24), hogy mindenki maradjon abban az állapotban, melyben elhivatott, ki körülmetélt, ne titkolja, ki pogány, ne metéltesse körül magát, a rabszolga maradjon rabszolga, ha fel is szabadithatná magát. A zsidó-kereszténynek kétségtelenül a válólevél használatát is megengedte. A hitetlen házasféllel való együttélést megengedi; ha a hitetlen el akar válni, azt is megengedi (12-16). Hogy az asszony ily esetben ujra férjhez mehet-e? arról Pál nem szól. Talán erre is vonatkozik az, hogy a nő ne menjen ujból férjhez, de a szöveg azt a benyomást teszi, hogy ebben az esetben az elvált házasfél teljesen szabad, mert Pál azzal fejezi be az engedélyt: „Fivér és nővér (azaz a keresztény hittestvér) nincsenek ilyenekhez kötve". A pogány féllel való házasságban élés tekintetében Pál a zsidó törvénytől eltért. Zsidó felfogásból eredt a kérdés: szabad-e pogánnyal házasságban maradni? Pál, a pogányapostol, következetes volt, midőn ezt megengedte. Először a nők tértek az uj hitre és a vegyes házasság szabályozására égető szükség volt. Pál a házasságnak elvi ellensége volt: „Azt kivánnám, hogy minden ember olyan volna, mint én..... ha (férfiak és nők) nem tartózkodhatnak, házasodjanak" (8-9). Ha a házasságot felbonthatatlannak tartotta volna, erről világosan kellett volna nyilatkoznia.

Nem akarjuk Pál szavait préselni, de talán még a következő helyből is lehet következtetni, hogy nem tartotta

tilosnak, ha a férj elvált neje életében ujból megházasodott. Az idézett helyen ugyanis azt mondja még: „A férfiaknak pedig, kiknek nincs feleségük, és az özvegyeknek azt mondom: „jó nekik" ha igy maradnak, mint én is; de ha nem tartózkodhatnak, hát házasodjanak." Figyelemre méltó, hogy a férfit nem nevezi özvegynek, hanem olyannak, kinek nincs felesége (ἄγαμος). De nem vetünk erre sulyt, e nélkül is, ugy hisszük, elég bizonyiték van arra, hogy Pál a házasságot nem tartotta felbonthatatlannak.

Ott A. „Die Auslegung der neutestamentlichen Texte über die Ehescheidung in der ältesten Zeit" (Münster i-Westf. 1910) czimű iratában azt mondja, hogy Pál nem ismer válást (5. és 12. lap). Ha ez állana, akkor Pál nemcsak a feleség, hanem a férj kötöttségéről is beszélt volna. A döntő helyen (39) γυνή szót használja, nem pedig γεγαμηκοτες-t, mint a 10. versben.

Az itt röviden megbeszélt uj testamentomi szövegeknek óriási irodalmuk van, melyről Ott az emlitett monográfiában beszámol. A kérdés ősidők óta mai napig foglalkoztatta a keresztény exegétákat, kánonjogászokat és dogmatikusokat.

Már a Hermas pásztora (145 körül) a házasságtörő nőről azt mondja: „A férj bocsássa el és maradjon egyedül. Ha azonban az elbocsátás után más nőt vesz feleségül, ő is házasságtörő lesz" (4. parancsolat, idézve 9.) A megokolás az, mert a bünös megtérhet, ilyenkor meg kell neki bocsátani és vissza kell venni. Férfi és nő közt nincs e szabályokra nézve semmi különbség. Mindez ellenkezik a zsidó törvénnyel, mely szerint házasságtörő nővel a férjnek tovább élni egyáltalában nem szabad; a férjre a házasságtörés házassági tekintetben ily irányu törvényes következményekkel nem jár; elválás után megházasodhatik (házasság előtt is, ha nincs magántermészetű kikötés). Justinus emliti, mint a 13. l. idézetéből látom, először „az ágy és asztal közösség" kitételt. Athenagoras athéni keresztény filozófus (mh. 182) azt vallja, hogy vagy egyáltalában nem kell megházasodni, vagy pedig csak egyszer. „A második házasság szépen pálastolt házasságtörés", a házasfél halála után is (14). Theophilus, antiochiai püspök

(mh. 185 körül) az örökös monogamia és a házasság felbonthatatlanságának hive. Tatian (mh. 175 körül), a gnostikus enkratita szekta alapitója, a házasságot általában az ördög művének tekintette. Diatessaron cz. evangelium harmoniája szerint a férj ujra megházasodhatik, ha feleségét elbocsátotta, akár ha ok nélkül tette is. A különbség csak az: ha házasságtörés miatt bocsátotta el feleségét, akkor semmi bün nem terheli; ha nem ez okból, akkor bünös abban, hogy felesége házásságtörést követ el (19-20).

Ez tisztára sammaita álláspont, a mely szerint csak házasságtörés miatt szabad a nőt elküldeni. Ha a férj e nélkül teszi, akkor a válólevél érvénytelen, a ki tehát az ilyen nőt elveszi, házasságot tör. Ha azonban a férj házasságtörés miatt bocsátotta el, akkor sem az elvált nő, sem az uj férj nem követ el házasságtörést, mert a válás érvényes volt. Ha a nő válik el férjétől, akkor természetesen a nő is, uj férje is házasságtörők, mert a nő nem bocsáthatja el férjét, a talmud nyelvén: nem adhat gettet, mert a pentateuchus (V. 24, 1-3) csak a férjnek adja ezt a jogot. Igy értem én a Diatessaron idevágó szövegét, a mely lényeges részeiben igy hangzik:

9a. Dico vobis: Quicumqu dimiserit uxorem suam sine fornicatione, et aliam duxerit, exponit eam adulterio.... 11 Et ait illis: Quicumque dimiserit uxorem suam, et aliam duxerit exponit eam adulterio. 12. Et si mulier dimiserit virum suum et alteri nupserit, moechatur, et qui dimissam duxerit, moechatur."

Tatian összeszerkesztett evangeliumát kétségtelenül értette és igy felfogásának alapjául az idézett szöveg mint egység veendő. Mit mond ez a szöveg? Először azt, hogy a férj, ki feleségét elbocsátja, sohasem követ el házasságtörést, akár ártatlan, akár bünös volt a felesége. Az ok világos: a férj több feleséget is elvehet. Az asszonyt kiteszi a házasságtörésnek, ha az házasságtörés nélkül lett elbocsátva (9a). Igy értendő a 11. vers is, habár ebben hiányzik a „sine fornicatione", mert különben ellenmondana az előző kijelentésnek. Kérdés már most: miért teszi

ki a nőt házasságtörésnek, ha nem fornicatio miatt küldte el, és nem teszi ki házasságtörésnek, ha fornicatio miatt küldte el? Világos, hogy azért, mert az első esetben a válás érvényes, a második esetben pedig nem érvényes. Ugyanezt vallja a sammaita iskola. Hogy ez volt a régi és a népies felfogás, mutatja az assyr eredetü és a Keleten élő Tatian. Mikor a hilleliták a hivatalos zsidóság köréből a régi felfogást már kiküszöbölték, tovább élt a részben zsidókból alakult keresztény világban. Ha a nő vált el férjétől, mit a római jog elismert, akkor a házasság de iure fennáll. Ha tehát ilyen elvált asszony ujból férjhez megy, ő is, uj férje is házasságot tör (12). Ez ugyanaz az eset, mint ha ma a törvényszék felbontja a válást, és az asszony *get* (válólevél) nélkül ujból férjhez megy. Tatian tehát teljesen a sammaita nézetet vallja. Azt nem mondja, hogy az elvált nő semmiféle esetben sem köthet uj házasságot, hogy tehát a nőre nézve a házasság minden körülmények közt felbonthatatlan, csak azt mondja, hogy az ártatlanul elbocsátott nő házassága továbbra is fennáll, mert az ilyen válás érvénytelen. Tatiant, a Keleten született és ott élt egyházatyát tanuul hivhatjuk fel az evangeliumi szövegekre adott magyarázatunk mellett. *Ott* a Diatessaron szövegét félreérti, midőn azt állitja, hogy e szerint:

Ihr gegenüber wird die strikte Unauflöslichkeit der Ehe festgehalten. Sie kann nach Mark 10, 12. in keinem Falle den Mann entlassen und einen andern heiraten, ohne Ehebrecherin zu werden; und wenn sie selbst von ihrem Manne entlassen eine neue Verbindung eingeht, so ist das Ehebruch. Diese ganz unchristliche Rechtsungleichheit zwischen Mann und Weib hat sicherlich ihre Quelle in den heidnisch-orientalischen Anschauungen..... das verheiratete Weib aber wird immer Ehebrecherin, wenn es sich einem andern Manne hingibt" (20. lap).

Ott nem veszi észre, hogy a biblia szerint is a válást csakis a férj eszközölheti. Arról az esetről, ha a nő elhagyja férjét, Mózes törvénye nem intézkedett. Bizonyára azért, mert ilyen eset nem fordult elő, holott a megszökött rabszolgáról az rendeltetik, hogy ne szolgáltassék

ki urának. De a férj Tatian szerint is elbocsáthatja feleségét és a feleség ebben az esetben ujból férjhez mehet.

Tertullian (mh 220 vagy 240 után) szintén a házasság felbontása mellett nyilatkozik. Ezt Ott 21-30 jól bizonyitja mások felfogása ellen. Tertullian feleségéhez irt levélben, a mely olyan végrendeletféle, azt mondja, hogy asszonyok válás vagy a férj halála által nyujtott alkalmat az önmegtartóztatásra nem használják fel, sőt ujból nem keresztényhez is férjhez mennek (23). Egy későbbi iratában (Adversus Marcionem IV. 34) ellenfelével szemben, ki kifogásolta azt, hogy Jézus Mózes ellenében a válást megtiltotta, azt mondja, hogy ez nem áll. A vita tárgya Lukács 16, 18, a mely igy hangzik: „Ki feleségét elbocsátja és mást vesz el, házasságot tör, és a ki a férjtől elváltat elveszi, házasságot tör". Ehhez Tertullian azt mondja, hogy csak az követ el házasságtörést, ki feleségét azért bocsátotta el, mert mást akar elvenni, tehát meg nem engedett okból, és épezért az, ki ilyen elvált asszonyt elvesz, szintén házasságtörést követ el. „Fennáll a házasság, a mely nem szabályszerűen lett feloldva; ha pedig a házasság fennáll, ujból házasodni házasságtörés..... Mózes és Krisztus mindketten egy okból engedik meg a válást: ha a nőben valami szeméremetlen dolog találtatik" [1]).

Az uj Tertuliannál az, hogy az el nem ismert okból felbontott házasság továbbra is érvényben marad, továbbá az, hogy a más nő elvétele céljából történt elbocsátást emliti. Ez egyenesen Akiba felfogása ellen irányul. Hogy T. helyesen magyarázta-e Lukács szóban forgó szövegét, nézete megismerése szempontjából mellékes. T. ugyanazon a helyen azt is mondja, hogy a házasságtörő nővel nem szabad tovább élni, amint már Hermas Korinthusok I. 6, 15 szavait felfogta[1]). Ez szintén tiszta zsidó nézet. Megállapithatjuk, hogy Tertullian talmudi nézetet vall a következő pontokban: 1. Illegális okból történt válás érvénytelen. 2. Más nő elvétele czéljából történt válás érvénytelen. 3. Házasságtörő nővel nem szabad többé közlekedni. Csupán egy pontban tér el a talmudtól, abban t. i. hogy a feleségét jogtalanul elbocsátó férj uj feleség vétele által házasságtörést követ el. Ennek oka az, hogy T. a monogamia álláspontján áll, mig a talmud a polygamia álláspontján van. Érdekes továbbá az is, hogy Tertulian később az elvált nőnek semmikép sem engedte meg a házasságot, de csak keresztény nőnél. Pogány nő azonban másodszor is férjhez mehet, ha a keresztény hitre tért, mert tulajdonképi házasság csupán a megtérés után létezik. A részletektől eltekintve, a nézet maga, a pogány házasság el nem ismerése, egyezik a talmud nézetével[2]).

Origenes görög rhetor módjára sokat beszél, de nem elég világosan. Annyi biztos, hogy Mózes 24, 1 דבר ערוה-t hillelita exegézis szerint minden csunya dologra magyarázta, mig az uj test. πορνεία-t házasságtörésnek vette és ily módon Mózes és Jézus törvénye közt eltérést statuált. Továbbá a házasságtörésen kivül történt elbocsátást érvénytelennek tartja és ha az asszony ujból férjhez megy, házasságot tör (Ott 41-42 idézete alapján).

Basilius (mh. 379) görög egyházatya a következőket mondja: 1. A nő, a mely férjét elhagyja, házasságtörő; de az elhagyott férj és uj felesége nem az. *Ha azonban a férj bocsátotta el a feleségét, akkor ő is, uj felesége is házasságtörő, mert előbbi feleségét házasságtörővé teszi.* 2. Ha házas ember hajadon nővel vétkezik, feleségével tovább élhet. 3. A házasságtörő nőt a férj nem fogadhatja vissza, a nő házasságtörő férjét visszafogadhatja. „Erre sem könnyű megadni az okot, de ez az uralkodó szokás". (56) Az

1) dico enim illum condicionaliter nunc fecisse diuortii prohibitionem, si ideo quis dimittat uxorem, ut aliam ducat: qui dimiserit inquit, uxorem et aliam duxerit, adulterium commisit, et qui a marito dimissam duxerit aeque adulter est. manet enim matrimonium quod non rite diremptum est, manente [autem] matrimonio nubere adulterium est. ita si condicionaliter prohibuit dimittere uxorem, non in totum prohibuerit, et quod non prohibuit in totum, permissit alias, ubi causa cessat, ob quam prohibuit ..... habet itaque et Christum adsertorem iustitia diuortii iam hinc confirmatur ab illo Moyses ex eodem titulo perhibens repudium, quo et Christus: si inuentum fuerit in muliere negotium impudicum (idézve 26).

1) Ott 27. 1. jegyzet.

2) אין אישות לנכרי

huzott pontot kivéve, a szabályok a talmudi joggal egyeznek.

A keleti egyházatyák, általában a görög-keleti egyház a zsidó törvényekhez általában inkább ragaszkodott, mint a nyugat-római vagyis a pápai egyház. Ez áll a házassági jogról is, de a későbbi fejlődés részletei bennünket már nem érdekelnek. Tény az, hogy az uj testamentom a házasság felbonthatatlanságát genuin, tehát egyedül helyes exegézis szerint nem statuálta. Egészben véve, a népies zsidó házassági jogot vallja, csupán a kivülről jövő monogamia fogalma gyakorolt reá befolyást némely tekintetben.

A monogamia a fogalom fokozott értelmében nemcsak az elvált, hanem az özvegy asszonyra is kiterjedt. Mint láttuk, némelyek azt kivánták, hogy nő semmi körülmények között ne kössön másodszor házasságot. Hogy a zsidók között is akadtak ennek a felfogásnak hivei, következik a misnából (Kiddusin 1, 1), hol külön ki van emelve az, hogy a nő válólevele vagy férje halála által szabaddá lesz. De még inkább abból az erőfeszitésből, melyet a talmud [1]) tesz, hogy bebizonyitsa azt, hogy az elvált és özvegy nő a volt férj kötelékéből kiszabadult. Ebből látszik, hogy ez nem volt magától értetődő dolog.

A palesztinaiak a pogány házasságát elismerték, de csak a consumált házasságot, nem az eljegyzést. Az elválásra nézve eltérő véleményt találunk: az egyik nézet szerint egyáltalában nincs, a másik nézet szerint együttesen eszközölhetik [2]). A vita Mózes I. 2, 24 verséhez fűződik, tehát ahhoz a vershez, melyet Jézus is idézett. A talmud terminusával „Noé fiai" törvényéről van szó. Midőn tehát Jézus azt mondja: „Szivetek keménysége miatt engedte meg nektek Mózes a válást, de azelőtt nem volt igy", ahhoz a nézethez csatlakozik, a mely szerint a „Noé fiai„-nál nem volt válás. Ebből látjuk, hogy a vita, melyben harmadik századbeli tekintélyek szerepelnek, milyen

[1]) V. ö. 13b és j. Kidd. 58d 23 alulról.
[2]) Beresith rabba 18, 5; j. Kidd 58c fent.

régi. Feltehetjük, hogy Jézus a régi köznézetet fejezi ki, midőn azt mondja: ezelőtt nem volt igy. Jézust általában a zsidó népies gondolkozás tolmácsának tekinthetjük. A néppel soha sincs ellentétben, csak a farizeusokkal, kik alatt az ujtestamentomban rendszerint az irástudók, még inkább hiveik értendők. Az amórák vitatkoznak ugyan, de minden bizonnyal a régi nézet az volt, hogy csakis zsidó válhat el, mert csak Mózes engedte meg a válást, az ő törvénye pedig csupán zsidónak szól. A „kemény szivüség" hangsulyozása mint az engedély oka arra vall, hogy Jézus érzelmileg a válás ellen volt. Ebből érthető, hogy a a kereszténység, a mely az ótestamentomi törvényt abrogáltnak tekintette, a vallásalapitó érzelmei szerint a házasság felbonthatatlanságát statuálta. De az uj testamentom még Mózes törvénye alapján a házasságot felbonthatónak tartotta.

* * *

FUGGELÉK.

Az ujtestamentomnak a házasság felbontásáról szóló helyei.

Máté 5, 31. 32.

31.) Megmondatott pedig: Aki feleségétől elválik, adjon neki válólevelet.

32.) Én pedig azt mondom nektek: Aki feleségét elbocsátja — hacsak nem házzasságtörés miatt — az őt (az asszonyt) házasságtörővé teszi, aki pedig elvált nőt vesz el, az házasságot tör.

Máté 19, 3—10

3.) Akkor hozzájöttek a farizeusok, megkisértették őt és igy szóltak hozzá: Szabad-e embernek elbocsátani feleségét bármely ok miatt?

4.) Ő pedig felelt nekik: Nem olvastátok-e, hogy aki

az embert kezdetben alkotta, az férfi és nővé alkotta őket.

5.) És szólt: Azért hagyja el a férfi atyját és anyját, ragaszkodjék feleségéhez és legyenek egy testté.

6.) Ugy, hogy nem kettő többé, hanem egy test. Amit tehát Isten egybekötött, azt ember el ne válassza.

7.) Akkor igy szóltak ők: Miért hagyta tehát meg Mózes válólevelet adni és őt elbocsátani.

8.) Felelt nekik: Mózes szivetek keménységéért engedte meg nektek, hogy elbocsássátok feleségeiteket, eleitől fogva azonban nem igy volt.

9.) Én azonban azt mondom nektek, ha valaki elbocsátja feleségét, — hacsak nem házasságtörés miatt — és mást vesz el, az házasságot tör és aki elváltat vesz nőül, az is házasságot tör.

10.) Akkor igy szóltak tanitványai: Ha igy van az ember dolga az asszonnyal, akkor nem jó megházasodni.

Márk 10, 2—12

2. A farizeusok pedig hozzáléptek és megkérdezték tőle, ha szabad-e férfinek elbocsátani feleségét — és megkisértették őt.

3.) Ő pedig felelt nekik: Mit parancsolt nektek Mózes?

4.) Ők feleltek: Mózes megengedte válólevelet irn és elválni.

5.) Jézus viszont igy szólt hozzájuk: Szivetek keménységéért irta nektek Mózes ezt a parancsát.

6.) De a teremtés kezdete óta férfi és nővé teremtette őket Isten.

7.) Ezért hagyja el az ember atyját és anyját és ragaszkodjék feleségéhez.

8.) És egy testté lesz a kettő, ugy hogy nem kettő többé hanem egy test.

9.) Amit tehát Isten egybefüzött, azt az ember el ne válassza.

10.) Otthon ugyanezt kérdezték tanitványai

11.) Ő pedig igy szólt hozzájuk: Ha valaki elválik feleségétől és mást vesz nőül, az házasságot tör.

12.) Ha pedig a nő vál el férjétől és máshoz megy férjhez, akkor házasságot tör.

Lukács 16, 18.

18.) Ha valaki elbocsátja nejét és mást vesz el, az házasságot tör, aki férjétől elvált nőt vesz el, az házasságot tör.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

LAPSZÉLJEGYZETEK.

AZRIÉL B. JÓZSEF

Mordechai ed. Riva Hag. Kid. 1008. (562.) sz. alatt Azriél b. Józsefnek egy érdekes tartalmu responsuma olvasható. A lotharingiai herczeg azt követeli a zsidóktól, hogy a falvaiban vazallusai alatt lakó zsidókat az ő fenhatósága alá hozzák, különben elűzi őket. A döntvény első sorait ideiktatom:

על דבר הדוכוס מלותייר אשר דרש מאת היהודים שיתעסקו באותם היהודים הדרים בכפרים שלו תחת שרים קטנים וישובו תחתיו וכו'

A szöveg eltérő változatban *Kolon József* resp. 2 sz.-ban הדרים בפייזו; *Silté Gibbórim:* Mord. Baba b. II. f. שדרים בפיין; *Beszámim Rós* 159. על דבר הדוכוס אשר דרש מן היהודים שבמענצא וכו' ידרים בפיזו. A párizsi rabbiszeminárium Mordechai-kéziratában (irója Elchanan b. Jómtób ha-Kóhen, 1403): בפיין שלו.

Gross, Gallia p. 298. nem érti a פייז, פייזו szót, különben nem emendálná a Mordechai szerint: בפרים. Négy hely igazolja az olvasatot, tehát nem alapul tévedésen. Csakhogy nem héber, hanem franczia szó az—*pais.* Jelentése: permission, territoire. L. Fr. Godefroy, Lexique de l'ancien fran-

çais 1901, 368. Ez azonban csekélység. Nagyobb tévedés, hogy a Mordechaiban hibásan aláírt név, Azriél b. József lebeg szeme előtt és egy ily nevü tudóst nem tud chronologice elhelyezni. Azért a zsidók Lotharingiából szándékolt kiüzetését 1176—1205 közé teszi. Ugy látszik, követi Kohn Sámuel feltevését, hogy Azriél b. József azonos a R. Tám korában élt Azriéllel és hogy Lotharingiában lakott. (Mardochai b. Hillel 101. old.) Kohn különbséget tesz Azriél b. Jechiél és A. b. József között. Előbbit a párizsi R. Jechiél fiának gondolja, utóbbit a tizenkettedik századba helyezi. A Silté Gibbórim megadja ugyan az utmutatást, hogy a név gyanus, de ezt confusiónak tartja Kohn. Helytelenül. Az aláírás עזריה בי"ה ר' יחיאל (בן החסיד = בי"ה) némi változással megfelel a ténynek. A párizsi Mordechai-kéziratban következetesen A. b. Jechiél van aláírva a Hag. Kiddusinban előforduló responsumoknál és nincs semmi okunk, abban kételkedni, hogy kiadásaink, melyek általában megbizhatlanok — csak ugy hemzseg bennük a sok névtorzitás — ez alkalommal is tévutra vezetnek. Azriél b. József nem létezett. Szó sem lehet arról, hogy R. Tam kortársa lett volna, mert ez Azriél b. Náthán volt, a mint ez más helyen kitünik. (Müller, Tes. Chachmé Czorfat 15. sz., Machz. Vitry 367 sz.) Kétséges továbbá az is, hogy Lotharingiából lett volna, mert bár a responsum a loth. herczegről szól, ez még nem bizonyit semmit. Más országban történt esetek gyakran kerülnek neves tudósok elé. Annál kevésbbé bizonyit ez a kitétel Azriél hazája mellett, mert Azriél, a jámbor Jechiél fiáról — és csak erről van szó — többet tudunk. Előfordul a neve mint német tudósé a rothenburgi Méir b. Báruch egyik responsumában (Berlini kiadás 319o. v. ö. חמשה קונטרסים 96b, glossa), amelyet Speier, Worms és Mainz tudósai intéztek hozzá, Chajjim b. Izsák Ór Zárua is említi egyik döntvényében (91. sz.) Ásér b. Jechiéllel kapcsolatban, aki másutt is érintkezésben áll vele (Zichrón Jehuda 48b, 50b). A rothenburgi mestert vallja tanitójának. Néhány eddig ismeretlen döntése megvan a párizsi Mordechai-kézirat végén. A XIII. század végén élt. Elesik tehát Gross feltevése és mindaz, amit róla Freimann J., a Machkim előszavában

VII. old. irt.

Atyja, Jechiél ha-Chászid semmiesetre sem *Jechiél b. József Sir Vives*, Juda Sir Leon utódja. Bármily tetszetős is az a gondolat, hogy Mordechai-kiadásainkban kieshetett az apa neve és eredetileg A. b. Jechiél b. József állhatott. Erre nem kell gondolnunk már azért sem, mert a Mordechaiban igen gyakori a röviditett név hibás feloldása. Igy lett pl. Baba batra 769. Jeb. 84. רשב"ם—Simeon b. Mózes, Erubin III. fej. végén Jechiél b. Józsefből ר' יוסי בר יוסי.— A Kohn, Mardochai b. Hillel IX. fej. felsorolt tudósok jegyzékéből nem egyet kell, mint egy iráshiba retortájában készült homunculust törölnünk. Pl. *Chiszdai a. Regensburg* (104 old.) nem más, mint *Mózes b. Chiszdai Taku* (v. ö: 142o. Sebuot 1062. OZ. I. 85b.) vagy *Joseph Aschkenasi der Fromme* p. 135, aki minden bizonnyal Juda hachászid, már azért is, mert regensburgi tudósok mellett említtetik.

ÁRON DE BEAUGENCY.

R. Tám döntvényeiben ed. Rosenthal 77 sz. (= Széfer Hajásár p. 83c) előfordul a következő homályos értelmü kitétel: והרב ר' שמואל ותלמידו של אהרן לבי נירנין הרב ר' קרשבן Mit jelent אהרן לבי נירנין? Rosenthal nem tudja. Sejtem, hogy a szó a Beaugency helynév corruptelája. Áron de Beaugency-ról l. Gallia 116 o.

ארץ יון

Pótlás a M. Zs. Szemle XXVII. 228 old.-hoz.

Zunz, Zur Geschichte 566 o. pótlólag megjegyzi, hogy Méir b. Mózes Jáván-nak kérdéseire felel a speieri Szimcha b. Sámuel. Nevezett Méir tanitója Czidkija b. Abrahámnak, aki valószinüleg Speierben járt és müvében, a Sibbolé ha-Leketben gyakran idézi Szimchát. Ha tehát Czidkija tanitója a ferrarai Méir b. Mózes *Jáván*-nak neveztetik, ez is a mellett szól, hogy az alatt Olaszország értendő.

דברני

A Minchat Kenáot 47 sz. levelében 103 o. az aláirások közt találunk egy מרדכי כהן בר שלמה הכהן דברני nevüt. Mi ez דברני? Valószinüleg בדרש (Béziers) corruptiója, mint u. o. 89o. דברש Gallia 96.

MÓZES ÓR ZÁRUA.

Kaufmann Dávid, Gesammelte Schriften, Frankfurt a. M. 1908 I. 940: „Moses Or Sarua hielt die Bäume und Vögel, die er als kleiner Knabe in der Synagoge zu Meissen an den Wänden gesehen sich erinnerte, nachmals in seinem gereiften Alter für unerlaubt." Ki ez a Moses Or Sarua? A bécsi R. Izsák apja, de ez sohasem viselte az Ór Zárua nevet, mely családnévvé csak a mű révén lett. Így anachronismus. Bold. Kaufmann professzort a Hag. Aséri (Abóda Zára 43b-hez) tévesztette meg: ובשהיה אבא מרי נער היו מציירין וכו׳. Tudvalevő dolog, hogy a Hag. Aséri Ór Zárua idézetei nem a nagy, hanem a kis Ór Záruából valók. Utóbbi Chajjim műve, aki apjáról, Izsákról mondja el az említett megjegyzést. Nem Mózes, hanem Izsák b. Mózes látta a meisseni zsinagóga falképeit.

Budapest. *Dr. Wellesz Gyula.*

EGY HOMÁLYOS PESZIKTAHELYRŐL.

A homályos mondás így szól: קריה נאמנה קרתא חדתא קרתא מרכבתא. ר׳ פנחס בש״ר אושעיא אמר ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות היו בירושלים וכל אחד ואחד יש בה בית ספר ובית תלמוד, בית ספר למקרא ובית תלמוד למשנה[1])

Kettős nehézséggel kellett megbirkóznunk:

I. Meg kell állapitani a két jelző חדתא és מרכבתא szövegét és értelmét, tekintet nélkül arra, hogyan kapcsolódik bele a magyarázó szó az eredeti textusba.

II. Meg kell lesni az irót vagy szónokot az ő műhelyében és felderiteni az utat és módot, a melyen ehhez a sokat vitatott magyarázathoz eljutott.

I.

Elsőnek már Schorr foglalkozott evvel a mondással[2]). Csakhogy ő itt is az ő kedvenc, de oly kevéssé helytálló metódusát követi, melyet aztán számtalan esetben nemcsak agádai, hanem még halákai tételekre is bőven ráalkalmaz.

[1]) Peszikta d'rK. Buber 121b.

[2]) Hechaluz

Ez a módszer abban a merész föltevésben csucsosodik ki, hogy a magyarázó a citált bibliai szöveget nem a *héber* szó *héber* jelentése, hanem a vele jól-rosszul összecsendülő, hasonló hangzású *görög* szó görög nyelvben való értelme szerint fejti ki. A legünnepeltebb és legzsidóbb tannák és amórák legoriginálisabb midrásjait erre a kaptafára huzza. Mózest és a prófétákat görögül szólaltatja meg. A hang Jafet hangja, csak a betü Jákob betüje. Ezeket a betüket aztán hol szétszedi, hol összerakja, hol meg felcsere-beréli, hogy azt mondják el, amit velök elmondatni kedve tartja.

Igy bánik el a jezsájási נאמנה szóval is. Ketté szeli és mindenik darabjában megtalálja a חדתא és מרכבתא jelzőknek megfelelő görög hangzásu kifejezést. Tehát: נאמנה = נא + מנה vagyis נא = νέος = חדתא = uj + מנה = μύειν = מרכבתא = nevelni. חדתא és מרכבתא tehát neki is, mint később Bachernek, „ujat" és „nevelést jelent, avval a különbséggel csak, hogy Schorr a nevelés fogalmát nem a héber אמן-ból hanem a görög μυέω-ból származtatja.

Ugyan ezen a nyomon halad Wellesz is[1]). Ő is görög eredetre vezeti vissza a midras magyarázatát. Ő szintén ketté vágja a נאמנה szót, נא + מנה, נא = νέο + מנה = ὁμόνοια és מרכבתא helyett a Jalkuttal מרכבתא-t olvas. Tehát: קרתא חדתא קרתא מרכבתא „Uj város, *egységes* város". De miért és milyen tekintetben mondja az irásmagyarázó az ősrégi Jeruzsálemet *uj* városnak? Állitólag 70 neve volt Jeruzsálemnek[2]), de alig hiszem, hogy קרתא חדתא köztük lett volna. És מרכבתא sem jelenthet egységest. ארכב és הרכיב, a mint Bacher már kifejtette, az állattenyésztés és kertészet szakkifejezése. Hozzáteszem, hogy a terminus épen az összetett alanyok *különböző* voltát akarja kiemelni. Tetejében még az is feltünő, hogy a midrás ezeket a magyarázatokat aramul mondja el, holott épen a ὁμόνοια az a szó, melyet az agadisták oly sürün alkalmaznak[3]), igaz hogy mindég az emberek egyértelmüségének és nem a város egységének a jelzésére.

[1]) M. Zs. Szemle XXVII, 357.

[2]) Bam. r. 14,12.

[3]) הומוניא és אומוניא l. Krauss, Lehnwörter II, 21. 223.

Bacher el is veti ezt a magyarázatot.[1]) Az értelmezés módszerét sem vállalja. A נאמנה szót nem darabolja fel, hanem meghagyja a maga egészében és épségében. Más egyszerűbb, természetesebb eljáráshoz folyamodik. Mégis hogy mind a két jelzőt, a מרבבתא-t és a הדתא-t is a szövegszó jelentésében megtalálja, נאמנה-t majd héber majd görög szónak veszi, de a magyarázat sulya kifejezetten a szó héber jelentésén nyugszik. E szerint a névtelen magyarázó נאמנה-ban egyszer az אמן Nifalját látja, mely igetőnek cselekvő és szenvedő participiuma האמונים אומנת אומן „nevelést" jelent. A héber אמן-ige ezen jelentésének megfelel az aram רבי és annak derivatumai: תורבניא תורבניתא מרבניא מרבניתא és תרבות. Már pedig ha קריה נאמנה „nevelt város", akkor az aramul csak קרתא מְרַבְּיְתָא lehet. מרבבתא-t tehát ki kell igazitani מְרַבְּיְתָא-ra.

De mi okon és milyen értelemben mondhatni Jeruzsálemet „nevelt városnak" ? Erre felelne r. Pinchasz mondása : 480 zsinagóga volt Jeruzsálemben és mindegyikben egy alsó iskola a biblia- és egy felső iskola a misna-tanitás számára. „Már pedig egy város, melyben annyi iskola gondoskodik a serdülő nemzedék oktatásáról és neveléséről (?), méltán nevezhető „nevelt" városnak".

A névtelen agadista azonban itt még nem állt meg. Nem éri be annyival, hogy קריה נאמנה csak „nevelt várost" jelentsen. Többet szeretne kicsiszolni. Megteszi hát *neémána*-t görög szónak νεουμένη, és igy sikerült kiszoritania belőle a másik, de a szöveg sorrendjében első helyen álló jelzőt a „megujitottat". Jeruzsálem már most nemcsak „nevelt város", hanem a kiesett מ visszahelyezése után קרתא מחדתא „megujitott város". Megujitottnak pedig nem falai, épületei, intézményei miatt mondható, hanem azért mert iskolába járó uj nemzedékkel *szellemileg* egyre megujhodik. A kettős magyarázat ennél fogva csak egynek mondható. Mivel hogy „nevelt város", épen azért „megujitott város".

Már most eltekintve attól, hogy sok iskolája miatt Jeruzsálemet nem *„nevelt"*, hanem inkább *„nevelő"* városnak kellett volna mondani, félretéve azt, hogy אמן és רבי

[1]) M. Zs. Szemle XXVIII, 34.

nevelést jelent ugyan, de mindég a סדנא dolgát, vagyis a nevelés azon részét, mely ápolásból, gondozásból, kisérésből felügyeletből áll[1]) és sohasem azt, mely tanitásban, ismeretek közlésében a hagyományos tan átadásában áll, holott a בית ספר és בית תלמוד tisztán és kizárólag tanitásra és tanulásra szolgált ; nem nézve azt sem, hogy r. Pinchasz mondása Jeruzsálem sok iskolájáról, ahol ezen kivül még előfordul[2]), sehol sincs kapcsolatban Jezsájás versével ; s nem vetve sulyt arra sem, hogy az iskolába járó uj nemzedékek által szellemileg egyre megujhodó város olyan modern gondolat, a milyent a régi agadistától alig várhatni, mondom, ha ezeket az ellenvetéseket és még több más meg sem emlitett kifogást figyelmen kivül is hagynám : idegenkedem elhinni, hogy az iskola vagy zsinagóga darsánja idegen nyelvekben nagyrészt járatlan hallgatósága előtt a biblia textusát ugy magyarázta és ugy alkalmazta volna, mintha az görög hangzásu görög jelentésü szavakból állana[3]).

Bacher אסס = ἄψες és מורא = μωρία szavakra hivatkozik. Van ennél sokkal több. Zunz[4]) összeállitotta, Brüll[5]) megmagyarázta őket. De nem szabad figyelmen kivül hagyni, hogy valahányszor a magyarázó evvel az exegetikai fogással élni akar, mintegy a maga mentségére vagy igazolására világosan ki is teszi לשון יוני הוא, לשון אלכסנטי. Ha pedig nem a görögből, hanem más idegen nyelvből vette a szóképet, akkor is megnevezi a helyet, tájat nemzetet לשון מצרי הוא, לשון כנענ, לשון סורסי הוא, תמן צווחין, תמן קריין, בערביא קורין בדאמרי פרסאי, a hol azt a szót ebben az értelemben használják. Ámde ha forrását világosan és határozottan meg nem nevezi, nincs jogunk föltenni, hogy exegezisét egy hasonló hangzásu idegen szóra épitette rá. Elvégre minden szónoknak, előadónak az a célja, hogy hallgatói megértsék. Ám hogyan szupponálhatta darsán, hogy az idegen

[1]) Ezért Br r. 1,1. סדנא : ואהיה אצלו אמן.

[2]) l. Buber 44. és 45. jegyzetét.

[3]) Közvetitő álláspontot foglal el ebben a kérdésben Krauss S. Lehnwörter I,XXIX.

[4]) Gottesd. Vorträge 327 a, b, c.

[5]) Fremdsprachl. Redensarten.

nyelvekben nagyrészt mégis csak járatlan tömeg, minden külön figyelmeztetés nélkül, önmagától majd rájön arra, hogy ő a biblia héber igéjét most a görögben vagy más nyelvben való hangzása és jelentése szerint értelmezi.

Ebbeli nézetemet Bacher rector urral levélben is közöltem. Válaszában, szerényen és kedvesen mint mindég, ellenvetésem devalválására és a saját maga állításának igazolására a következő frappans példára hivatkozik[1]):

שהשליכו דברי חוזים לארץ : גיא חזיון [2]) Bacher ur véleménye szerint az agadista a גיא szónál a görög γῆ-re gondolt és ezt a gondolatot szőtte hallgatagon bele magyarázatába. Azért mondja דברי חוזים = חזיון, hogy a látnokok szavait גיא = γῆ = לארץ a földhöz vágták. A felfogás szellemes, de nem meggyőző. A darsán nem a גיא = γῆ asszonanciájára alapozta magyarázatát, hanem arra, hogy גיא mint a הר ellentéte lapályt, alacsonyságot jelent. Erkölcsi átvitt értelemben a magas az értékes és méltóságos, az alacsony a hitvány és becstelen. השלך לארץ-cel nem גיא-t akarta szószerint lefordítani, hanem a megvetést és kicsinylést kifejezni, melylyel Jeruzsálem prófétái igéjével bánt. Önként kínálkozott neki a sürün előforduló frázis[3]: ledobni a földre. לארץ השלכה, אל ארץ השלכתיך, ותשלך אמת ארצה, השלך משמים ארץ.

Sokkalta csekélyebb a bizonyító ereje annak a példának, melyre Brüll támaszkodik[3]). A mondás így szól[4]: ויקרא מהו גם? שאף לאשתו קרא ועשתה כן . . . גם פרעה). Ezt a magyarázatot Brüll véleménye szerint csak akkor lehet megérteni, ha föltesszük, hogy az agadista görög nyelvtudásának hatása alatt γάμος-ra gondolt, de vajjon mire gondolhatott az agadista mondásának befejező részében, mely így szól: ויעשו גם חרטומי מצרים . . מהו גם?אפילו התינוקות של ד' וה' שנים קרא ועשו[5]) Bizonyára semmi másra mint arra, a mire már elébb is gondolt, hogy a misna szókincséből teljesen kiveszett kötőszó גם épugy mint

[1]) Az egész kontroverziát Bacher ur fölszólítására adom közre. רצונו של אדם זהו כבודו. A גיא magyarázat közléséért utólagosan kérem szives elnézését.

[2]) Éka r. prooemium 14.

[3]) Fremdsprachl. Redensarten 13.

[4]) Sm r. 9,6. Tanchuma Buber וארא 12.

[5]) l. Tanch. u. o. 3. ויקרא גם פרעה קרא לנערים ולתנוקות

társai az עם, את, אף tágító, bővítő értelemmel לרבוי bir.[1]) A kitágított körbe bevonta az asszonyt és a gyermekeket, mondván, hogy még ezek is képesek voltak Mózes csodatételeit utánozni.

Ezen kis kerülő után visszatérhetünk témánkhoz. Megállapítottuk, hogy נאצנה-t nem vehették görög szónak és hogy קרתא חדתא nem jelent „uj" vagy „megujhodott" és קרתא מרכבתא vagy מרכבתא v. מרביתא nem jelent „egységes" vagy „nevelt várost". A dolog nyitját másutt kell keresnünk.

Az egész szólam forditott sorrendben még egyszer található Éka Rabbatiban. A 24. proömium ugyanis sorra tárgyalja Jezsájás 22. fejezetét az első verstől a 12-ig. A tárgyalás részint aramra való forditásból, részint önálló fejtegetésekből áll. A 2. verset így adja vissza a midrás: עיר הומיה : קרתא מרכבתא. קריה עליזה : קרתא חדיתא. Első tekintetre világos, hogy מרכבתא nem más mint מיה-nak, חדיתא nem egyéb, mint עליזה-nak szószerinti targumja. S minthogy עליזה örvendőt, vigságot jelent, következésképen a הדי tőből származott חדיתא is azt jelenti. קרתא חדיתא tehát: *vig város*. Hasonlóképen forditja a targum משושי-קריה-t (Jer. 49,24.) is: כרכא חדאה. Ugyan ez áll a מרכבתא szóról is, mely הומיה-nak a megfelelelő forditása. S minthogy המה המון הומיה a hullámzó nagy néptömeget és annak morajlását jelenti, szükségszerüen következik, hogy רבא, רבי, רבב tőből ered מרכבתא-קרתא alatt sem lehet mást, mint nagy népü, רבתי עם, sokadalmas várost érteni. A szót nem kell és nem szabad korrigálni. Ertelme világos. Az Áruk is מרכבתא-t olvasott[2]). A darsán azonban nemcsak állít, hanem bizonyít is. Hogy némi fogalmat nyujtson Jeruzsálem nagyságáról és lakóinak temérdek sokaságáról r. Pinchasz mondását citálja. Mekkora lehetett a város lakossága, 480 alsó és felső iskolára volt szüksége[3]), hogy fiai és ifjai oktatásáról

[1]) גם שניהם לרבות את הוולד Arakin 7a
גם לרבות שנוייהן Temura 30b.
גם רבוי Ber. r. 19,5.

[2]) S. v. המיה B. K. 81a דכי קיימא ביני עשבים מירכבא helyett מירכבא olvasandó. V. ö. Aruk s. v. רך.

[3]) A Babli Ketubót 105a 394-et említ. V. ö. Tanch. קרח 12, ahol 80-ra redukálják.

gondoskodhassék! Szakasztott ilyen módon bizonyitják másutt Bettár nagyságát is. ד' מאות בתי כנסיות היו בביתר ובכל אחד ד' מאות מלמדי תינוקות, ולכל מלמד ד' מאות תינוקות[1])

Most már csak az a kérdés, hogyan került ez a frázis ide és milyen kapcsolatban áll אמנה: קריה-val? Megvallom, erre nem merek határozott feleletet adni. Talán nem is vonatkozik קריה נאמנה-ra, hanem רבתי עם-ra, a mivel a megelőző fejtegetés záródik. Talán úgy fogja fel és magyarázza a נאמנה szót, mint a hogy R. Hosaja az אמון-t magyarázza: ר ב ת א ואית דאמר א מ ו ן כמה דתימא התישבי מנא אמון ומתרגמינן ר ב ת א האת טבא מאלכסנדריא[2]) ahol רבתא nem nevelést, hanem μεγάλη Αλεξανδρία nagyot jelent, vagy tán kimaradt a bizonyitó vers és a homályos Peszikta helynek egészében igy kell szólani: קריה נאמנה המד־א עיר הומיה קריה עליזה (דמתרגמינן) קרתא חדייתא קרתא מרכבתא? A jelzők helyét pedig azért cserélte fel, hogy מרכבתא-t megszakitás nélkül r. Pinchasznak a sok jeruzsálemi iskoláról szóló hagyományával kapcsolja össze? Nem merem eldönteni. De a homályos mondás értelme világos, örvendező város, sokadalmas város. Bacher szavaival végzem: „ומיניה ומיני תסתיים שמעתא"

Pécs. *Dr. Perls Ármin.*

[1]) Gittin 58a. Jer. Taanit 4,8. Éká r. 2,2. 3,51. 500-ról beszél. Hasonló képen illusztrálják Alexandria nagyságát Szukká 51b. Más példával bizonyitja Jeruzsálem nagyságát Eka r. 1,1. רבתי עם -ra. Ugyanevvel Róma nagyságát Peszach 118b. — Szifré II, 52. ובנו ב' כרכין ברומי helyett ב' כוכין-t kell olvasni. V. ö. Jer. A. Z. 1,2.

[2]) Ber. r. 1,2.

IRODALOM.

HÉBER ENCYCLOPEDIA.

(Eisenstein J. D.: אוצר ישראל
אנציקלופידיא לכל מקצועות תורת ישראל, ספרותו
ודברי ימיו בעשרה כרכים. חלק רביעי. דאג — הגן
נויארק. עת"ר. IV. 320. 4°. Ára 15 korona).

A héber Encyclopedia első három kötetéről megjelenésükkor egyenként már megemlékeztünk és ujból örömünknek adunk kifejezést, hogy ez a mű, a mely a zsidó tudomány összes ágainak ismeretét régi körökbe is elviszi, serényen halad előre, ugy hogy teljes megjelenése most már minden kétségen felül áll. Belsőleg is javul, több a munkatárs és korrektebb a nyomás a nem héber szavakban. A jelen kötetbe 75-en dolgoztak, nyolczan Magyarországból, közöttük három munkatársunk: Bacher, Guttmann, és dr. Goldberger Izidor (S. A. Ujhely). Örvendetes hogy a magyar orthodoxia is állitott munkásokat, megczáfolva a tudománytól való iszonyodásáról nem alaptalanul elterjedt hirét. Az uj előfizetők közt szintén szép számban vannak magyarok, nem kevesebb, mint 20. A mű, tekintve terjedelmét, (320 kéthasábos quartoldal) és szép kiállitását, elég olcsó és ujból melegen ajánljuk olvasóinknak. Azoknak is jó szolgálatot tesz, kik az angol Encyclopediát birják, mert egyrészt némely pontokban kiegésziti, másrészt a rabbinikus czikkekben az idézeteket eredetiben adja.

A jelen kötet, a mely a דאג és הגן közé eső czikkeket öleli fel, vagy 200 életrajzot ad, közöttük 30 a talmud korából. Az országokra és városokra vonatkozó czikkek száma 57, közöttük olyanok, melyek zsidóságáról köreinkben mit sem tudnak: Dagesztán, Jamaica, Derbent, Dél-Afrika, Chorasan és mások. A történelem körébe tar-

toznak a bibliai személyekről szóló czikkek is, melyeknek száma 37, továbbá a zsidóság multjában jó vagy rosz szerepet vivő nem zsidó személyiségek, kik 7-en vannak ebben a kötetben, közöttük Hammurabi és Homeros, kiknek alkotásai a zsidó irodalom szempontjából jelentősek. A történelem mellett a legnagyobb tér a halákhának és agádának jut, hozzáértve a szokásokat is, majdnem 100 czikk. A realiák és az irodalomtörténet is szép számmal vannak képviselve, nem különben a filozófia és a folklore. Tiz kép (többnyire arczkép) is disziti a kötetet. Külön ki kell emelnünk a következő mesteri czikkeket: Haja gaon (Harkavy), Chajug (Bacher), Chivi al-Balchi (Posnanski). Sok tanulságos van a Hammurabi czikkben is, mely több szerzőtől ered. Szép czikk a „Chevra Kadisa" is (Schwarz), melynél csupán azt kell megjegyeznünk, hogy magyar szerző ismerhette volna folyóiratunk 1888. évfolyamát, melyben a Chevra eredetéről több czikk lett közölve. Nem érdektelen a „chéder" czikk sem (249), miután nálunk még aktuális.

Az olvasott részletekben a következő hibák tűntek fel. 3b Danzig czikk végén: jelenleg dr. Porges N. a rabbi Összetévesztette Danzigot Leipziggel. Előbbi helyen dr. Rosenberg a rabbi: — 8b: A Krónika két részre oszlik. Ez nem zsidó felosztás, hanem a Vulgatából került a héber bibliába. Debarim és Vajikra alatt a fejezetbeosztás szintén mint genuin zsidó felosztás szerepel. A Krónika czikkben legalább meg kellett volna emliteni, hogy Ezra-Nehemia eredetileg hozzátartozott. A bibliográfia általában gyenge. Pl. 188b hiányzik Leo Modena (Velencze); u. o. fenn Krüger törlendő (szerző nem tudja, hogy ez az Institutum Judaicum kiadványa). 40 tinta alatt hiányzik Löw L., Graphische Requisiten és Blau, Althebräisches Buchwesen, a két monográfia. 205a fent szintén hiányzik „Leo Modena levelei". Weisz István Sámuel czikk alatt (197b) azt olvassuk, hogy a nevezett, ki magyar „somré hadath" rabbi fia és az 1881-ben elhalt Weisz József egri rabbi unokája, Newyorkban szabad zsidó egyházat alapitott és a mult évben Londonban az alakuló reform község papi állásának elnyerése czéljából prédikált. Ugyanazon az oldalon az ismert *Wise J.* volt cincinatii rabbi életrajzában a következőt olvassuk: „Hitt a szent iratok valódiságában a hagyomány értelmében, mit ma sok orhodox szemináriumból kikerült rabbi sem hisz". Chorin Ferenczről azt mondja (241b lent), hogy 1871-ben képviselővé választatott. Azóta a világ megállt. 206a fent: Romanium helyett olv. Romanin. 26a mint szerző ב מ van aláirva. Talán sajtóhiba ב מ helyett, a mi a szerkesztőséget jelenti. 27b 1518 hely. olv. 1618. A sajtóhibákat mellőzzük. A kiadó irja a legtöbb czikket, a mi nem volna baj, ha mindenhez értene. Ezt a legjobb akarat mellett sem mondhatjuk és azért a mű érdekében kivánatos, hogy uj munkatársakat keressen. Az ötödik kötet értesülésünk szerint sajtó alatt van. A kiadó czime: *J. D. Eisenstein* 165 East Broadway New-York. Kivánatos, hogy a mű egyenesen nála rendeltessék még.

* * *

Mióta ezt irtuk, az V. kötet is kikerült a sajtó alól, a mely מאבאק-לוג közt fekvő czikkeket öleli fel. Mindjárt az első czikk a dohányról igen érdekes példa arra, hogy a zsidó vallástörvény uj jelenséggel szemben mindjárt állást foglal. Chajim Benvenisti (17. század) Ab 9-ére megtiltotta a dohányzást. Kiemeljük a következőket: *Tavusz* perzsa tórafordítás (Bacher), *Tevila*, *Tiberiás*, *Tóbia ben Mózes* karaita (Posnanski), *Teitelbaum Mózes* (Goldberger Izidor), *Telegráf és Telefon* (érdekes adatokkal a zsidó irodalomból), *Jad* (kéz), *Jahaduth* (zsidóság, nagy czikk), *Judganiták* (Posnanski), *Juchaszin*, *Joszippon*, *József Luczki* (Posnanski, kitől majdnem valamennyi karaita czikk ered), *Jeruzsálem* (többek által irt kimerítő czikk), *Jézus*, *Kebód Haberijóth* (Guttmann), *Kuthim* (szamaritánusok, Weisz Jakab szemináriumi hallgató), *Kronológia*, *Kesáfim* (büvészet, Blau), *Kethab* (irás, Blau), *Kethuba*.

Ebbe a kötetbe sok magyar szerző dolgozott. Számos halakhai czikk Goldberger Izidor jeles munkatársunktól ered, mit megelégedéssel konstatálunk. Végül megjegyezzük, hogy a nemhéber szavak korrekturája még mindig sok kivánni valót hagy hátra.

IRODALMI SZEMLE

Drews bölcsész Berlinben és más helyeken előadást tartott, melyben Jézus létezését tagadta. Ugy tudjuk, hogy a kritika ily állitást már régebben is koczkáztatott. De azért az uj felfogás nagy mozgolódást idézett elő és egész légió „Hat Jesus gelebt?" cz. irat jelent meg a folyó (1910) évben. Ezek közül e helyen megemlithetjük a 91 éves *Chwolson D.* rövid vázlatát: „Über die Frage ob Jesus gelebt hat" *(Leipzig* 1910). Az ismert szerző, ki kitérése daczára a zsidó nép jogait és irodalmát minden időben bátran és nem siker nélkül védte, jelen iratában is főkép a zsidó forrásokból bizonyitja, hogy Jézus történelmi személy. Josephus ismert helyét Jézusról szintén authentikusnak tartja, a melyben csupán a mondatok végei interpoláltattak. Ch. azon a nézeten van, hogy a zsidó nép nem volt Jézus ellensége, erre nem is volt oka, mert Jézus ugyanazt vallotta, a mit a farizeusok. Halálát az uralkodó szadduceus papság és nemesség, valamint a római procurator (Pilátus) kivánták és hajtották végre. Miért is kivánta volna a zsidó nép ennek az egyszerü embernek a halálát, kit zsinagógáiban szónokoltatott és ki neki nem vétett? Nehéz 1900 éves falsumot kiküszöbölni, különösen ha gyülölet az alapja és czélja.

*

Peters N. a folyóiratunkban részletesen ismertetett aram papyrusokkal foglalkozik következő iratában: „Die jüdische Gemeinde von Elephantine-Syene und ihr Tempel im 5. Jahrhundert vor Christi Geburt" *(Freiburg i. B.* 1910). Kereken 100 dolgozat jelent már meg erről a nevezetes leletről, melyeknek nagyobb felét ismeri és dolgozza fel Peters 57 oldalon. Helyesen utal ő is, mint mások arra, hogy a papyrusok a biblia, valamint a hellenista irodalomnak a kritikusok által kétségbe vont, sőt számos esetben tagadott értesitéseit megerősitette. Kissé tulzott jelentőséget tulajdonit ez okmányoknak a bibliai szövegkritika szempontjából, a mennyiben t. i. röviditések és a sorok közé irt betük találtatnak benne. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy a hivatásos szóferek ugyanazon

könyv lemásolására nagyobb jártasságot szereztek, mint a helység jegyzője a váltakozó okmányokra, továbbá azt sem szabad elfelejteni, hogy a szent könyveket nagyobb gonddal készitették, mint az okmányokat. Mellesleg megjegyezhetjük, hogy a sorok közé való betoldás a bibliánál és az okmányoknál a talmudban is emlittetik. Több megjegyzése azonos azokkal, melyeket mi is tettünk folyóiratunkban, némely másoknál eltérő véleményen vagyunk. De ezekre most nem terjeszkedhetünk ki. Csupán azt emlitjük még ez alkalommal, hogy Sachau kezei közt vannak még Elephantineből származó aram elbeszélések (Achikar s más), Clermont-Ganneau pedig több aram ostrakon birtokában van. Mindezek publikálását nagy érdeklődéssel várják.

*

Markon W. (Wilna) מספרתנו העתיקה czimmel három értekezést bocsát közre: 1. A targum Onkelosz fejlődése történetéről. 2. A Tanna debé Elijáhu keletkezéséről. 3. A zsinagógákról a talmud korában. *(Wilna* 1910. német czimmel is). A babylóniai talmud adatát (Meg. 3a) Onkeloszról históriai értékünek veszi (nem összetévesztévesztésnek az Akylas görög fordításával) és azon nézeten van, hogy Onkelosz mindenütt, hol R. Akiba döntött, szerinte fordit, hol pedig ez nem történt, R. Eliezer szerint (5. lap). Erre a thézisre 28 bizonyitékot hoz. A Tanna debé Elijáhu 470 körül szerkesztetett (42. lap) és a szadduczeusok ellen irányul. Hogy ezek ebben a korban már nem voltak oly számban, hogy ellenük külön irattal kellett volna sikra szállani, arra szerző nem gondol. Az utolsó fejezeteket az esszeusok irták (46). A zsinagógákról közli Bacher és Epstein levelét. Utóbbi azon nézeten van, hogy a talmudból nem bizonyitható az, a mit Rasi több helyen magyarázatul felvesz, hogy a zsinagógák a városon kivül voltak. Igaza van, Rasi magyarázata nem helyes, de azért mégis voltak zsinagógák a folyók partjain, a mint folyóiratunk 1893. évfolyamában bizonyitottuk (Markon idézi Bacher levele nyomán). Azóta az ásatások napfényre hozták, hogy Egyptomban tényleg voltak zsinagógák a folyók mellett és nincs többé helye az irott emlékek értelme fölött való vitatkozásnak.

AZ IMIT. 1911. ÉVKÖNYVÉNEK TARTALMA.

	Oldal
Dr. Blau Lajos: Bacher Vilmos	7
Dr. Goldschmied Lipót: Régi rovás	33
Dr. Kohlbach Bertalan: Zsidó Muzeum	51
Dr. Kecskeméti Lipót: Deutero-Ezsaiás prófétai egyénisége	59
Feleki Sándor: Libanoni cédrusok (költemény)	99
Dr. Guttmann Mihály: Bloch Mózes	101
Dr. Heller Bernát: Legendák a bukott angyalokról	111
Dr. Flesch Ármin: A halál zsidó szempontból	122
Dr. Ziegler Ignácz: Ezekiél próféta	142
Dr. Sebestyén Károly: Byron héber melódiai	162
Dr. Fabó Bertalan: Goldmark Károlyról	189
Dr. Schweiger Lázár: Lazarus Móricz	195
Dr. Heves Kornél: Vita (költemény)	216
Dr. Steinherz Jakab: Schiller mint bibliamagyarázó	219
Balla Ignác: Michelangeló Ráchele	234
Dr. Eisler Mátyás: Ezra	244
Dr. Patai József: Mai héber költőkből	258
Dr. Weisz Miksa: Minhag tob	266
Dr. Stein Lajos: A fajprobléma és a zsidóság	276
Radó Antal: Emlékezések egy zsidó tanitóról	307
Mezey Sándor: Keleti szimfonia (költ.)	314
Lenkei Henrik: Petőfi zsidó hirnökei	322
Dr. Krausz Sámuel: Kutschera báró a kazárokról	329
Dr. Bacher Vilmos: A hagyomány bölcsei	340

LEVÉL A SZÁMUZETÉSBŐL.

— Testvéremnek Cionba —
— Bialik. —

Gabonás ősi réten szántva-vetve
Ki volna, testvér, még mint te oly boldog?
Lásd, én itt fagyba járok, idegenbe
És kóbor ebként szerteszét bolyongok.
Hajszolva, űzve, morzsákat keresve,
Ember és Isten egyképp számkivet —.
Emlékszel-e, midőn sok borus este
Együtt ettük a keserü füvet? . . .

Oh én még most is bolygok, mint a nyáj! —
Letépik gyapjaim, vágják husomat,
Az üldözők ostorcsapása fáj
S legelő enyhe sehol sem fogad.
Nem biz tos még, lehet-e éhes gyomrom,
Még nem tudják, vajj' ember vagyok-e,
A lélegzésem rossz tüdőmbe fojtom,
S arcomon pirul koldus szégyene.

De te, oh boldog, tág mezőkön járva,
Körüled napfény, árnyék, levegő,
Ha munkád nehéz, Isten áldására
Feszíti izmod kétszeres erő.
Nem vetsz bogáncsot, nem fáradsz hiába,
Kezed munkája gyümölcsöt arat,
És éjjel? lobog reményednek lángja
És világitva vet rád sugarat.

„Vetést, az igaz, meddőn nem fecsél" —
Ám én hiába fecsérlem erőm,
Vetésem polyva, elviszi a szél,
Isten meddővé átkozá mezőm.
Bolyongok szerte árnyékokkal küzdve,
Épitek légben, süppedt homokon.
Szomszédaim — szálka vagyok szemükbe,
Bus éltemet teherként hordozom.

Hajdan rajongva tűrtem szenvedésem,
„Azt sujtja Isten, kit nagyon szeret",
Nyakam a késnek, szent halálra készen,
Kinyujtám könnyes zsoltár közepett...
De most, oh eltünt ifju hitem régen,
Már nincs bizalmam, halott a remény,
Már únom, únom hazug fölkentségem,
Elhagyja Isten is azt, ki szegény.

Nincs cél. Nincsen „dicsőség Istennek" sem.
Elköltözött rég tőlem Isten árnya,
Nem örködik szent képe már felettem,
Könyörgök, sirok s tudom, mind hiába.
Könyörgök, s lelkem fázik, didereg,
Sóhajtó szivem szégyennel tele.
Sirok és tudom, könyem lepereg.
Mint ég csője ólmos földre le.

Öreg regéktől elzsibbadt a kin,
Mesék és álmok bumat enyhitették.
De szél elvitte mesém, álmaim,
S szivemben tátong rettentő üresség.
„Hajtsd meg fejed. Kedves legyen a járom!"
Miért? Minek? Miért az áldozat? —
Adjátok vissza földem, szabadságom,
Hadd épitsem fel a szent romokat!

Szivemben ősnép forró vére lángol,
Hadd törhessen ki erőm szabadulva!
Megifjuhodnék rétek illatától,
Hajlott gerincem pálmaként kinyulna,
A Kármel nevelt hajdan és a Sáron,
Dus emlőjéből tejjel itatott.
Csapongtam szerte bércen, rónaságon,
És üditettek édes illatok.

Libánon ormáról, mirrhás hegyekrül,
Istennek magvát elhintém szerte,
És csengett-zengett a világon keresztül,

Ha ezüst hárfám dalát énekelte...
Hol vagy, megváltás? Hol vagy tavaszom?
A napfény reám mért nem mosolyog?
Tél, fagy... És várhatom-e, várhatom,
Hogy nekem itt még tavaszodni fog?

Nincs itt remény, testvér. Betelt a végzet,
Nincs csodatevő égi kegyelem.
Sas karmai közt galamb mit remélhet? —
S most szemeim keletre emelem.
Még nem tudom, álmom valóra kél-e,
De lelkem immár szabadult madár...
Ez minden vágyam, reményim reménye,
Napom és holdam, miknek fénye vár...

Ez aranycsillagom, tűzoszlopom ez,
Mely világit nagy utam éjjelén.
A hang, mely lágyan vigaszt permetez
És halkan sugja, örök a remény.
És látom már a bérces messze tájon
Rügyek fakadnak mindenben, mi él —
Csak dolgozz, testvér, én remélni vágyom,
Boldog, ki vágyik, boldog, ki remél.

Budapest. *Patai József.*

A CIÓN CIKLUSBÓL.

(Jehuda Halévi).

Merengőn áttekintém
Hebronnak szentelt sirját,
Hol könnyeik az ősök
Szent hamvak fölött sirták..
Boldog lennék, ha járnék
Mezitláb berkeidben,
Nem érezném a követ én
Hőségben és hidegben...
Fejem diszét lemetszném
Hogy gyászoljak te érted,
Eltünt, elpusztult immár
Kérubszárnyas szentélyed.
Étel-ital hogy izlenék,
És jól hogyan is esnék,
Ha oroszlánom testét
Kutyák széjjel tépdesték.
A napsugár szemem előtt
Kedves mikép lehetne?
Ha kányatépett préda
Én szent sasomnak teste?!
Gilboá tájról mind a nyáj
Bolyongva szerte széledt,
Fogságba ment — de nem feled
El soha Ción téged!
Remegve tartja bus fiad
Ruhád selyemszegélyét,
És pálmafád gallyához
Fűzi most szent reményét...
Nagy nemzedékek hirneve
Eltünik örök éjbe,
De Ción! a te nevedet
Az Isten irta égre.
Isten választá lakhelyül
A földedet magának,
Oh boldog az, ki lakhatik
Majd megpihenve nálad.
Boldog ki majdan örülhet
Az ujra föltünt napnak,
És megéri: hogy vége lesz
A könnynek és sóhajnak.
Üdv lészen majd a jutalom,
És nem siratunk álmot,
Ha visszatér majd egykoron
Elszállott ifjuságod.
De honnan vegyek szárnyat,
Hogy tehozzád repüljek,
Hogy hegyeiden majdan
Szivrepesve örüljek.
Hogy fölébed boruljak,
És rögödet csókoljam,
Hisz minden porszemecskéd
Oly kedves, drága ottan.

VÁGYÓDAS.

(Jehuda Halévi).

A nagy világon nincs szebb hely tenálad
Nagy messzeségből vágyódom utánad.
Hév szerelemnek lángja lobban bennem,
Ha vágyaimnak szárnya ragad engem;
S ha rágondolok egykori pompádra,
A templom egykor fényes csarnokára,
Amelyből romnál nem maradt más hátra,
Teérted sirok csöndes éjszakákba.
Bár sasszárnyakon röpülhetnék hozzád,
Bár ajkaim bársonyporod csókolnák,
Bár borulhatnék rögeid fölébe,
Szent omladékid nyugtató ölébe,
Úgy vágyom feléd, koronátlan földem,
Hogy napjaimat szent körödben töltsem,
Hogy ott élhetnék, hol a balzsam áradt,
Hol uj erőt nyert, aki harcban fáradt, —
S bár ott, hol egykor nárdus ömlött szerte,
Most kigyók csúsznak utjain sziszegve:
Bár ajkaimat porodra szoritva,
Örömben égve, örömben sikitva,
Ha igy lehetnék édes közeledbe,
A földön nálam boldogabb nem lenne...

PÉSZACHIDŐ.

(Morris Rosenfeld).

I.

A csalogány a völgy ölén
Nótáit zengi ujra,
S virágos hárs a karjait
Repesve égnek nyujtja.

*

A csodás titkot keresi:
Mely ott remeg a légben,
A mámort, amely ott lebeg
A földön és az égen.

*

Titokzatos, halk zengzetek
Suhannak bérc és völgy felett
Az Isten irta őket:
A patakmenti ibolyát,
A tüzbenégő violát,
Az erdei fenyőket.

A pásztorlány kihajtja már
Kicsiny nyáját a rétre,
És odafönn a légbe'
Tavaszi fölleg permetez
Könnyharmatot a földre,
A pázsitos göröngyre,
S mint tündérálom könnye:
A május édes gyöngye.

*

S az erdők poétája is:
A vadgalamb most búgja,
S a lomboknak megsúgja
Szerelmes, édes álmát —
S a pásztorlány úgy lépdel
A százvirágos réten,
Mint eleven imádság,
Szivében boldog ábránd,

A harmatos gyepágyon,
Lelkében ezer álom.

•

Kicsiny kezében rózsa van —
Verőfény kék szemében,
És napsugár szivében,
Az életöröm ébred.
Rigó füttyent a lombokon,
A fürj buvik a bokrokon,
A vadlud röpül hápogón,
S a sármány réti lápokon
Szerelmét dalba önti,
Az uj tavaszt köszönti.

II.

Verőfény, pacsirtadal
Egymásba omolnak,
Napsugarak, tavasz, dallam
Lángjai lobognak.

•

Csodabűvös tündértó:
Aranydalok mélye...
Illatot ont mirtus ága,
Szőllő venyigéje.

III.

Csöndes, hüvös, áldott eső
Öntözi a rétet,
És az erdő szomjas lombja
Balzsamától éled.

•

Hálaimát küldenek fel
Mennybe a fűszálak,
Minden virág zizzenése
Szent fohász, imádat.

IV.

Arnyas tónak csöndes habját
Fehér hattyu szeli át,
Nem mondja el, amit érez,
Amit hall és amit lát.

•

Néma madár alabástrom
Testét némán fürdeti,
Fölbukik és alámerül,
A tó lágyan rengeti.
Csalogánydal elringatja
Mámorosan kebelét,
Abból szivja a szivébe
Egyetlenegy énekét;
Egész éltén ez énekről
Álmodik, s ha majd meghal:
Végső percben ajakáról
Akkor csöndül ez a dal...

V.

Tavasz van most, bizony tavasz
Tüzes tusák lelkünkben,
Fakad, virul dalol, hevül
Az ifjuság szivünkben.

•

És lángolunk és csókolunk,
S az életet szeretjük,
S a nagy világot hevülön
A szivünkre öleljük.

•

Es dalolunk és kacagunk,
És kedvünk sohse szűnik,
S mégis gyötör egy gondolat:
Hogy majdan mindez tűnik.

•

Hogy jönni fog egy pillanat,
S halálos alkonyatban
Fölhangozik oly szomorún
A végső hattyudallam...

A BOR

(Alcharizi)

Rejtély bizony: hogy a mi vén:
Nem forr attól a vér,
Hogy ifju nőt azt csókolunk,
De nem hevit, ha vén.
Ám máskép hat a borital,
Az ifjan mit sem ér,
A szőlőlé az úgy tüzel:
Ha jó öreg, ha vén.

A CSILLAGOK HOL VANNAK?

(Frug)

Ragyog a hold. S a csöndes éjszakában
Az égen ott fenn csillagok ragyognak —
S ezredszer látom csodás lángigéit
A régi szent és bübájos lapoknak.

•

S amint olvasom mohó csodálattal,
Egy szent igétől kigyullad az arcom:
„Népem! te lész mint csillagok az égen,
S mint porszemek fövényes tengerparton."

•

Tudom Uram! szavadból nem hull porba
Egy ige sem — igéreted beváltod,
Tudom Uram! beteljesited mindet,
Csak az időt, a te idődet várod.

•

Igéretednek — magam láttam Isten!
Egyik fele beteljesült felettünk,
Mindenek lába bennünket taposhat,
Mikép a fövény, olyanokká lettünk,

•

Beteljesült: por és kövek levénk mi,
Szabad prédái gunynak és a vésznek,
De hol Uram! a csillag ragyogása?
A csillagok, a csillagok hol késnek?!

Budapest. *Kiss Arnold.*

VEGYES.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Krauss S.*, Talmudische Archäologie, II. Mit 35 Abb. im Text, *Leipzig, Gustav Fock*, 1911. Ára 20 M. (Schriften d. Gesells. z. Förd. d. Wiss. d. Jud.).— *Salamon M.*, נתיב משה דברי ימים, הניונים, שירים, משלים, וספורי למו"ים *Przmysl* 1910.— Collegio Rabbinico Italiano, Quarta Relazione, *Firenze* 1910.— *Fáy E.* A magyarok őshona. Legrégibb nyomok, *Budapest* 1919 (Bolti ára 8 korona).— *Alexander W.*, Die Gesellschaftsreise nach Palästina, *Sátoraljaujhley* 1910 (2.50 korona).— Zsidó Népkönyvtár szerkeszti *Schlesinger A.* 1. szám: Schlesinger A., A hőslelkü fiú, *Vácz* (Katzburg Lipót kiadása. Ára 30. fill.)

Handler Márk tatai rabbi január 8-án meghalt. Szófer A. S. B. pozsonyi és Ungar Joel paksi rabbi tanitványa volt, kiktől tekintélyes rabbinikus ismereteket szerzett. Jó magyar hitszónok volt és az elsők közé tartozott, kik a magyar szót a zsinagóga szószékén rendszeresen meghonositották. Dr. *Hevesi* Simon pesti rabbi az elhunytban édes atyját gyászolja. Áldás a jámbor férfiu emlékére.

Bacher Simonné urasszony, néhai Bacher Simon hirneves héber költő özvegye január hó 21-én 84 éves korában elhunyt. A sziv és elme adományaival gazdagon megáldott urnő nagy és tisztelt család feje volt. Bacher Vilmos és Bacher Emil igazgató az elhunytban édes anyjukat gyászolják. Áldás a derék nő emlékére.

Dr. Fáy Elek az imént közrebocsátotta hosszú évek kutatásainak eredményekép a következő czimü munkát: „A magyarok őshona. Legrégibb nyomok" (Budapest 1910). A mü történelmi és népismertetési részre oszlik. Szerző mindkét körben széles irodalmi apparátussal dolgozik. Az I. rész 3., 5.. 7-10. fejezetei a sémi népek búvárait is kiválóan érdeklik, a mennyiben Asszíria, Sziria, Kanaán, Arábia népeiről és más a bibliával összefüggésben álló népekről van szó. A főkérdés, a magyarok őshona, természetesen általános érdeklődésre számithat. A tereskedésben kapható.

Dr. Goldzieher Vilmos szemész főorvos egyetemi tanár a Vörös Kereszt körül szerzett érdemei elismeréseül udvari tanácsossá lett kinevezve. A többszörösen kitüntetett nagytudományú férfiú a jelenkor első ophtalmológusai közé tartozik. E mellett a filozófia és irodalom mély ismerője és kiváló iró.

„Zsidó Népkönyvtár" czimmel Váczott uj vállalat indult meg. Az 1. szám, melyet a szerkesztő maga irt (Irodalmi hirek), igen ügyesen szolgálja a kitüzött czélt: a zsidó ifjuságot tiszta magyar olvasmánnyal ellátni. Egy-egy szám ára 30 fillér.

Alexander V. Sátoraljujhelyen az irodalmi hirekben feljegyzett könyvben egy jámbor társasággal tettt palesztinai utjának élményeit irja le. Több érdekes adat található benne, pl. (224—28) az osztrák magyar Kolelről. Az összbevétel évenként 800,000 frank. A legszegényebb az orosz Kolel. Az orosz zsidók az askenázok 70 százalékát teszik ki, a jövedelem pedig csekély. A könyv ára 2. 50 korona és a jövedelem palesztinai czélra fog fordittatni.

Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Az utolsó beszámoló szerint a Társulatnak 33 örökös és 1278 rendes tagja van. Évi bevétel kereken 44,000, kiadás 32.500 márka. Ezenkivül 14,000 márkát adományoztak hárman a „Corpus tannaiticum" költségeire. Budapesten 30 tag van (London 23, Wien 27, Páris 5).

A losonczi hitközség, mint Schneller Károly elnök 1906—1910 évben szóló jelentéséből látjuk, anyagilag és szellemileg egyaránt fejlődik. A nevezett lustrumban uj templomépitésre kereken 53000 koronás alapot gyüjtöttek, a hitközség tisztviselőinek fizetését emelték és számos orsz. intézményt támogattak. Az iskolaügy dr. *Hoffman* Lipót iskolaszéki elnök és dr. *Vajda* Béla főrabbi igazgató alatt virágzik. A gymn. tanulók apadóban volt száma a mult tanévben emelkedett és most 151-re rug. Az évi segélyek 2650 k.-ra emelkedtek és a jeruzs. magyar hitközség segélyezése dr. Vajda Béla buzgólkodása folytán évi 548 koronára emelkedett. A Chevra Kadisa mucsinyi *Wohl* R. A. elnöklete alatt szintén nagy fejlődésnek indult.

A pécsi izr. hitközség Weisz Gábor titkár által szerkesztett 1910. évi jelentéséből közöljük a következő adatokat. 230000 korona költséggel uj hitközségi házat épitettek. Megalakitották az orsz. izr. Patronage Egylet fiókját, melynek elnöke jánosii *Engel* József, társelnökei dr. *Perls* Armin főrabbi és *Ulmann* Károlyné. A Chevra Kadisa bevétele 26242 és kiadása 24503 kor. volt. Vagyon 84347 kor. Van még Rofe Cholim, Talmud Tóra, Jótékony

Nőégylet és Ifjusági Egylet. Számos orsz. egyletet támogattak, sőt a váci és bonyhádi jesivát is. A Tápintézet 90—100 gyermeket látott el. A hitközségi fizető tagok száma 1911-ben: 577. A vagyoni állapot 1910 év végén 381766 korona.

Weisz J. Manó a pesti Chevra Kadisa alelnöke, a rabbiképző Ecz Chájim egylet pénztárnoka és egyéb tiszteletbeli állások buzgó viselője, 74 éves korában meghalt. Közczélokra 23. 500 koronát hagyományozott. Végtisztességén dr. Adler Mór és Winterberg Gyula udvari tanácsos a Chevra elnöke beszéltek. A régi egyszerű zsidó polgárság egyik kiváló képviselője szált vele sirba. Áldás emlékére.

Dr. Blücher Efrajim egykori tudós héber szerző özvegye márcz 14-én 77 éves korában meghalt. A ritka derék és jámbor urnőben Blücher József, a pesti izr. hitközség jótékonysági ügyosztályának titkára, édes anyját vesztette el. Áldás a derék nő emlékére.

Vadász Ede kitünő munkatársunktól vesszük a következő nyilatkozatot:

Szinnyei József „Magyar irók élete és munkái" XIV. kötete 5./123. füzetének 722 lapján a rólam közölt egyéb téves adatok közt az is állittatik, hogy Vörösmarty Mihály Szózatát Kól-Kóré czimmel én forditottam volna héberre. Elég legyen ennek czáfolatául hivatkoznom ezen M. Zs. Szemle XXVI. évfolyamának 212. és „A pesti zsidó templom első ötven éve" czimű közleményem 20. lapjaira és az ezeket 12 évvel megelőzte „Jövő" 1897 szeptember 17-én kelt 36-ik számára, ahol épen én mindannyiszor rámutattan az 1890 márczius 11-kén Cambridgeben mint egyetemi tanár elhunyt Schiller-Szinessy volt eperjesi rabbira mint azon magyar emigransra, akitől a Szózat Kól-Kóré czimű héber forditása megjelent Wienben 1856-ban Stern M. E. Kochbé-Jiczchakjának XXI. 64-66 lapjain. Bacher Simon is leforditotta a Szózatot a (Hymnust és a Talpra magyart és számos más magyar verset), a mely most fia Bacher Vilmos által kiadott összegyüjtött munkáinak „Saar Simeon" II. kötete 170-172 lapjain olvasható.

Az OMIKE második Culturestélye április 8-án este az Orsz. Magy. Kir. Zeneakadémia disztermében fog megtartatni. A közreműködők közt lesznek *Yvonne de Tréville* a párisi nagy opera tagja, Beregi Oszkár a nemzeti szinház tagja és más ismert művészek. A tiszta jövedelem a Kulturegyesület uj mensája javára fog fordittatni.

TÁRSADALOM.

LŐW LIPÓT.

Évszázadfordulói megemlékezés. [1] —

Két tipusa van a gondviselés küldöttjének. Az egyik az, aki oly feladatot vállalt és oldott meg, a melynek hitünk szerint egyetlen kortársa sem tudott volna megfelelni: ilyen volt például, hogy a zsidó történelem keretében maradjunk, Mendelssohn Mózes. A másik pedig, aki különböző irányu munkásságra képesitő hivatottsággal felruházva, mégis éppen egy bizonyos munkakörben fejt ki maradandó hatásu tevékenységet. És ez más is, több is, mint csupán sokoldaluság.

Lőw Lipót egyéniségében megelevenedik mindkét tipus. Amennyire megitélni tudjuk, korában senki sem volt vezető férfiaink sorában, a ki a magyar zsidóság testi-lelki felszabaditására irányuló törekvések élén az ő helyét betölthette volna. Nélküle, az ő irodalmi munkássága és személyes föllépése nélkül el sem tudjuk képzelni a magyar zsidók politikai és kulturális ujjászületését. Másoknak is voltak érdemeik e renaissance körül, nem is szólva a kor szelleméről, mely az átalakulás legfőbb tényezője vala; de csak Lőwben jelentkezett a tehetség és tudás, a képesség és készség oly szerencsés vegyülete, mely a fölmerült akadályok leküzdésére ezeknek különböző természetéhez képest szükségesnek bizonyult. Benne mintegy megtestesülve látjuk mindama hatások eredőjét, melyekből az óhajtott fejlemények előállottak.

[1] Utalnom kell a „Pester Lloyd" f. é. május 20-iki reggeli lapjában és a „Magyar Izrael" május-juniusi füzetében (113-119. l.) Lőwről közzétett cikkeimre, mivel az ott elmondottakat itt nem ismételhetem.

Másrészt Lőw életének és műveinek vizsgálata arra a megállapitásra vezet, hogy egyéniségének nagy szabása, szellemének gazdagsága és akaratának szilárdsága más pályán, a melyre életirói szerint [1]) egy pillanatig gondolt is, nem kevesebb babért termett volna számára, mint abban a hivatásban, melyet a magyar zsidóság javára oly méltón, annyi dicsőséggel töltött be.

Ellenben nem tekinthetjük providenciális megnyilatkozásnak — habár első pillanatra ugy tetszik is — azt a tényt, hogy Lőw Lipót mint Morva szülöttje viselt Magyarországon döntő fontosságu szerepet. Ez egyszerüen a kort jellemző részletvonás, a melynek akad elég párja A zsidó szellemi indigenátus akkoriban virágában volt Magyarországon, mert a nemzeti nyelv sorompója még nem állta utját az idegen értelmiség térfoglalásának a hazai zsidó községekben. Chorin, Schwab, Fassel, az első modern irányu vagy képzettségü magyarországi rabbik külföldiek voltak, a régi vágásuakról, mint Szófér Mózes és sok lengyel származásu társa, nem is szólva. Viszont mi is adtunk a külföldnek jeles emberanyagot, akkortájt főképpen talmudi korifeusokat, később egyéb kiválóságokat is.

Azonban mégis szükségszerünek mutatkozik Lőwnek nyugati származása annyiban, hogy nevelése is korán vehetett nyugati irányt. A hivatalos zsidóság ugyan odaát sem mozdult el akkor még egy tapodtat sem arról az álláspontról, ahol úgyszólván évszázadok óta megrekedt volt s a hol nálunk is rendületlenül megállott, de azért a Németországból kiinduló felvilágosodási mozgalom mégis közelebb érte a morva földet, ezt a régi kulturtalajt, a hol jól fölszántott televénybe hullottak a fejlettebb müveltség és polgárosult gondolkodás odatévedt vagy ott elvetett magvai. Lőwnek édes atyja, Mózes, régi szigoru elvü rabbicsaládból való származása mellett is, ugy látszik, szabadabb felfogásnak hódolt s fiát a hagyományos irányu nevelés mellett modern szellemü kiképzésében is elősegitette. A talmudot ugyan első mesterei bizonyára még pilpulisztikus módszerrel tanitották neki, de már Prossnitz-

[1]) Lőw és Kulinyi, A szegedi zsidók 175. l.

ban Schwab vezetése mellett [1]) és Bécsben a Mannheimerrel való érintkezése közben megismerkedhetett a hagyomány forrásainak modernebb tanulmányi rendszerével is, később pedig Geiger és mások történelmi és kritikai irányu inditásai is hatással lehettek reá. De ezek mind puszta föltevések, amelyeket egyrészt nem tudunk bizonyitani és másrészt bátran elejthetünk. Mert Lőw mélyen szántó elme és minden izében önálló tehetség volt, aki vezetők nélkül, magától is rátalálhatott a maga utjára. Egyáltalán Lőw egyéniségének kifejlődéséről, valamint tevékenységének legbensőbb rugóiról keveset tudhatunk ma még, amikor, 36 évvel halála után, levelezéséből és egyéb irományaiból még csak kevés jutott napvilágra ; eredetileg is a nyilvánosságnak szánt munkálatai pedig ebben a tekintetben nem szolgáltathatnak elegendő utmutatást. De ami igazán csodálatos és feltünő, az, hogy Lőw Lipóttal oly keveset foglalkozott eddig az irodalom, tekintve különösen működésének egyformán nagy arányait és jelentőségét.

Különben pedig Lőw pályájának mindjárt az elején majdnem teljesen készen áll előttünk, egészen kialakult nézetekkel és teljes szellemi fegyverzettel. Igen korán jöhetett már benne létre a mélyreható talmudi és rabbinikus tudásnak és a széleskörü általános müveltségnek az a rendkivül szerencsés vegyülete, melyben a látszólagosan egymással meg nem férő ama kétféle szellemi táplálék nem bomlási folyamatot idézett elő, hanem azt a chemiailag egységes elemet hozta létre, amely mint mélyen vallásos és egyuttal szigoruan tudományos világlátás a magyar zsidóság életére oly korszakosan átalakitólag hatott.

Mint mikor tavasszal egy titkos erő észrevétlenül költögeti az alvó életet a föld mélyében és gyönyörü zöld foltokban ütközik ki belőle a csirázó termés, de a mi égövünk alatt a szántövető csak akkor bizakodik dus aratás

[1]) Lőw 1859-ben nyiltan vallotta, hogy a legjobbat, a mit tud és hirdet, Schwab tanitásának, utmutatásának és közléseinek köszöni. (Ben Chananja II, 428.) De ebben a tulzó hálanyilvánitásban nagy része van annak a forró kegyeletnek, amelyet nem sokkal előbb elhunyt ipja iránt érzett.

reményével, ha kellő időben megjött a kellő bőségű és erejü májusi eső, amelynek termékenyitő nedvét millió láthatatlan ajakkal szivja magába a szomjas föld és sarjasztó hatása alatt egyszerre kiszökken minden csira, de elmaradása esetén aszály tüze égeti, sorvasztja a még gyenge életet, mely azután már csak elkésetten s azért tökéletlenül érik meg — ilyen májusi eső gyanánt hatott Löw föllépése a magyar zsidók törekvéseinek zsendülő vetésére. Odalenn a néplélek termő talajában, a fürkésző szem vizsgálatának hozzáférhetetlenül, már régebben megindult volt az uj eszmék és vágyak teremtő munkája. A vallási megujhodás, a szellemi művelődés és társadalmi polgárosodás gondolata, a magyarosodási törekvés, az egyenjoguság vágya ott élt már a százezrek lelkében félig öntudatlan áloméletet, sőt egyesekben itt-ott világos öntudatra is ébredt. A magyar zsidóság uj tavaszának biztató jelei voltak egyes iskolaalapitások, az elvétve meghonosodó rendezett istentisztelet, a jogegyenlőség elnyerése iránt az országgyüléshez benyujtott kérelmek, a fölmerült szervezeti tervezetek, a pesti kézműegylet, itt-ott egy-egy felhangzó magyar szó vagy megjelenő magyar könyv. De mindezek a kezdések határozott, egységes terv nélkül, szinte szándék nélkül, ötletszerüen jöttek létre, mint a homályban működő ösztön vagy az alkalmilag fölmerült gyakorlati szükség nyilvánulásai, amelyek épen ezért hijával voltak az állandósulás és egészséges irányu továbbfejlődés feltételeinek. Ezeket biztositani csak a meglevő törekvéseknek tervszerü és céltudatos irányitásával, a fölébredt életösztönnek öntudatos akarattá fejlesztésével, a gyakorlati élet nyers követelményeinek szellemi tartalommal való megtelitésével, a hazai zsidóság egész gondolkodásának átformálásával és a tudományos fölismerésben való megalapozásával lehetett. És ezeket cselekedte meg Löw. Mintahogy a földnek ős termő ereje is csak akkor éled föl és kelti ki magából az életet, ha a felülről jövő eső jól átitatta, akként termékenyült meg a magyar zsidóságban szunnyadó életerő annak a magasabb rendü szellemnek befogadásától, amely Löw Lipóttól indult ki.

De hogyan? A vallásos reform terén nem előzte-e meg Löwöt Chorin?

Erre a kérdésre kettős feleletünk is van. Először is Chorin reformja, mint maga Löw kifejtette, [1]) Magyarországon teljesen hatástalan maradt és csak nagy huza-vona után tudott meggyökeresedni, ugyszólván becsempésződni saját községében, Aradon és annak körzetében, ott is jóformán csak egyik része, elvileg nem is a legfontosabb, a zsinagógai reform. Ennek a jelenségnek az oka egészen világos és csak az ellenkezője lett volna meglepő. Chorin fellépésekor a reformeszmék még csak Németországban kezdtek csirázni, hol az általános fölvilágosodási mozgalom segitette fölszántani számukra a talajt, mig pl. Francziaországban és Németalföldön még ennek is csak igen csekély hatása volt a zsidókra. Holott Magyarországon még a közfelfogásban sem volt mély talaja a nagyobbszabásu reformgondolatnak, annál kevésbbé a zsidókéban. Természetellenes lett volna tehát, ha innen indul ki vagy csak itt gyökeresedik is meg először a reform: ilyen óriási ugrások a természetben sem fordulnak elő vagy ha előfordulnak, hanyattvágódással járnak. Chorin pedig nem volt az a suggestiv erejü egyéniség, aki csak az elhatározó lökést is meg tudta volna adni a fejlődésnek.

Másodszor Chorin terméketlennek bizonyult eszméi voltaképen mások, mint a Löwéi és ezenfölül Chorin — ez a főkülönbség — azoknak kifejtésében teljesen avult módszerrel élt. Chorin a hagyomány érintetlenségének folytonos hangoztatása mellett ki akarta forditani önmagából a hagyományt, mint ahogy kiforditanak egy régi ruhadarabot, ugy hogy a torz fele minden éktelenségével belül kerül, mig kifelé szabott visszája csak ámit az ujnak és szépnek látszatával. Chorin tisztán pilpulisztikus módszerrel a hagyományból mindannak az ellenkezőjét akarta bizonyitani, amit maga a hagyomány szentesitett. Ez szavakkal való játék volt, nem egyéb gondolatgymnastikánál. Törekvéseinek ezért nem volt sem erkölcsi alapja, sem

[1]) Gesammelte Schriften von Leopold Löw (-g. Schr). Herausgegeben von Immanuel Löw. II. 335.

nem lehetett számbavehető gyakorlati eredménye. Chorin még nem volt theologus, csak talmudista ; de a talmud gondolatköréből kinőtt, holott a talmud módszerétől nem tudott szabadulni. A theologia terén Chorin majdnem annyira laikus, mint azok a férfiak, akik Németországban kezdeményezték a reformot, holott ő szerepelt amazoknak vallástudományi főtekintélye gyanánt. Ilyen laikusok voltak Einhorn Ignác és társai is, akik nálunk 1848-ban a reformtársulatot megalapitották, olyan idétlenül és fonákmód, mint a hogy Chorin a maga reformeszméit propagálta. Chorin minden részvétünkre érdemes, mert gondolataiért, vagy amit annak nevezhetünk, üldözést szenvedett; de különös megbecsülésre nincs igénye, mert rombolt, anélkül hogy épitett volna. Friesenhausen Dávidnak is volna ma akkora neve, mint Chorinnak, ha sikerül neki rabbiállásba jutnia.

Löw benső, szives viszonyban állt Chorinnal s maradandó emléket állitott neki életének széles hátterü, éles vonalu rajzával. A fiatal Löwre Chorinnak némi hatása is lehetett, főképen annak két ifjukori iratára. [1]) De azért mégsem folytatója Chorinnak, még csak nem is lelki rokon vele. Löw tiszteletben tartotta a hagyományt, melyet „a történelem eltagadhatatlan tényének" (g. Schr. I, 243) nevezett és nem akarta meghamisitani vagy erőszakot elkövetni rajta, hogy neki vagy a kornak tetsző következtetéseket vonjon le belőle. Már legelső iratában helytelenitette azok eljárását, „akik a becsületes régiek nyilatkozatait félremagyarázzák, azért hogy modern, tőlük egészen idegen gondolkodásmód képviselői gyanánt léptessék fel őket" (I, 4). „Das seit einiger Zeit Mode gewordene Haschen nach einzelnen Stellen in den Schriften der Rabbinen, um beliebte „Erleichterungen" zu rechtfertigen, ist ebenso unkritisch, wie es einst das Haschen nach „erschwerenden" Stellen war", irja ugyanott. Egész lényével merőben ellentétes volt az „accomodátiós elmélet", ahogyan Chorinék irányát nevezte (I, 17). Löw az alkalmaz-

[1]) Über den Geist des Talmuds. 1837. Die Reform des rabbinischen Ritus auf rabbinischem Standpunkte. 1839.

kodást soha sem ismerte, különösen nem a tudományos igazság keresésében, amiben mindig intranzigens volt.

Bármily tisztelettel viseltetett tehát a hagyomány iránt, bátran elment mellette, valahányszor „tudományos érzékkel és jámbor kegyelettel" (g. Schr. I, 246) megejtett vizsgálat után homályosnak, ingadozónak vagy épen hamisnak ismerte föl. Ilyenkor a hagyománnyal szemben a történelemre hivatkozott, mint amely egyedül kalauzolhat a helyes megismerés utjára. Ezért hangoztatta szüntelenül, hogy tanulmányozni kell a történelmet, jelesül a vallástörténelmet, de nemcsak tudományos érdekből, hanem mivel rendkivül nagy gyakorlati jelentősége is van a vallásos életben. Mert végeredményben Löw a vallásos gondolkodás reformjára törekedett, azzal a célzattal, hogy a bensőleg megujhodott zsidóság önmagából, a maga lényegének történelmileg helyes fölismeréséből teremtse meg a neki adaequat megjelenési formát. Ezért voltaképen nem is lehettek inyére a rabbigyülésen, zsinaton decretálandó reformok, amelyek természetszerüen inkább gyakorlati szempontokból indulnak ki. Ifjabb éveiben, bármily hizelgő szavakkal hivogatták [1]), nem is vett részt ily gyüléseken, csak utolsó idejében ment el két zsinatra Németországba, az utolsókra , amiket tartottak.

Löw ugyanis, bár rendkivül kifejlett érzéke volt gyakorlati kérdések magvának fölismerése iránt, mégis gyakorlati tekintetektől menten, tisztán ideális célzattal kivánta a hagyomány kutfőit tanulmányozni, abban a meggyőződésben, hogy az ily tanulmányból folyó eredmények a legjobban felelnek meg egyuttal a gyakorlati vallásos élet követelményeinek. Ennek a ténynek nem mond ellent az a körülmény, hogy legtöbb vallástörténelmi tanulmánya gyakorlati esetekből folyólag eléje került kérdéseknek köszöni létrejöttét, mert a föltett kérdésben ő csupán a tanulmány tárgyát tekintette adottnak, a kidolgozásban ellenben merőben tudományos elfogulatlansággal igyekezett eljárni. Előre megállapitott felelete életbevágó nagy kér-

[1]) Lásd Salomon, Stein, Geiger leveleit Löwhöz, g. Schr. V, 116. 128. 136.

désekben sohasem volt, mert nem féltette vallásunkat semmiféle tudományos kutatás eredményétől, mert rendithetetlen szilárdsággal élt lelkében a hit, hogy „a zsidóság eredetisége sokkalta szilárdabb és biztosabb alapokon nyugszik, semhogy valamely dogma történelmi kérdés vagy vizsgálódás árthatna neki. A zsidó látnokok és dalosok abból az eleven és kiapadhatatlan forrásból meritettek, melyet Izraél Szirtje a menny magasából nyitott meg nekik és idegen kutfőkre nem szorultak soha . . . Belső alkotó képességét pedig azzal is dokumentálja a zsidóság, hogy kivülről származó elemeket vesz fel, azokat magához idomitja vagy ismét kiveti magából, belső lényegének ártalma nélkül" (g. Schr. I, 296. 1861-ből).

E szerint Löw a zsidó vallás eszmei és gyakorlati jelenségeinek magyarázatára a fejlődéstörténelmi elméletet kivánta alkalmazni, amiben csak a legszigorubb tudományos kritika módszerével járhatott el. És ebben különbözik leginkább Chorintól — mert hiszen eredmények tekintetében megközelitik egymást — de ép ebben van Chorinnal szemben egyuttal Löw főerőssége. Mert a tudományos módszerrel nyert eredményeket nem lehetett ugy, mint a Chorinéit, pilpulisztikus érveléssel kétségbevonni vagy éppen semmivé tenni. Chorin casuistikáját pontról-pontra meg tudták cáfolni a pilpul nagymesterei, Löw kritikájával szemben védtelenül állottak, mint meztelenbőrüek a gyorstüzelő fegyverek előtt. Az ószabásuak egyetlen fegyvere vele szemben a hangos lárma volt. Ezt a fegyvert nem is rakták le soha, azért nem ismerték el magukat legyőzötteknek. De a zsidó tudományos theológia Löw föllépésével mégis inaugurálva volt már Magyarországon s a korszellem kedvező hatása alatt mind többeket nyert meg a maga igazságainak. Azt azonban meg kell állapitani, hogy ha Löw meg is honositotta a tudományos zsidó theológiát Magyarországon, iskolát alapitania számára nem sikerült neki. De ez nem kisebbiti az ő érdemét, mert nem rajta múlott, hogy igy történt.

Valamint ugyanis a legkitünőbb tanitónak sincs hatalmában, hogy magához hasonló kitünő tanitókat neveljen, de tanitványai, akik eszméit fölvették magukba, megőrzik

és önkéntelen is elterjesztik mesterük szellemét, ugy Lőwnek is nem adatott meg a maga theológiájának nálunk képviselőket nevelni, de vallásos gondolkodásának szelleme mégis mély gyökeret vert a hazai zsidóság ama jelentékeny részének lelkében, mely az ő tanitása, a tudományos megismerés eredményei elől elzárkózni nem akart. Löw a magyar zsidóság legnagyobb nevelője, aki hitsorsosait megtanitani igyekezett arra, mint lehetnek modern emberekül is vallásos hü zsidók, akik a műveltség és tudományos föl-ismerés minden áldásában részesedve, mégis az ősök szent örökségének is csorbitatlan birtokában maradhatnak. Mivel pedig Löw a zsidókat fáradhatatlan tevékenységével és a maga ragyogó példájával a magyar szóra és kivált a magyar érzésre is ránevelte, miáltal nemcsak nemzeti és felekezeti nagy érdekeket szolgált, hanem az egyesek szivében is utját egyengette a magyar és zsidó érzés belső harmóniájának, és mivel nincs a papnak nagyobb és nemesebb feladata, mint a mindennapi élet küzdelmeiben elgyötört és a leiki válságok szirtjei közt hányódó lélek megnyugtatása, kétségeinek egy magasabb értelmi és érzelmi egységben való megoldása : azért méltán illeti meg a legnagyobb magyar rabbi elnevezése Löwöt, kinél a jelzett irányban mélyebben és szélesebb körben nálunk senki sem hatott. Ez pedig csak abból érthető meg, hogy Löw hatásának rugói nem csupán tehetségében, hanem jellemében is rejlenek, amelynek fővonása a meggyőződés bátorsága, egész nagy egyéniségében, amely csupa tetterő és harckészség. Ezek nélkül a jellemvonások nélkül élete sokkal nyugodtabb lefolyás , de hatása is sokkal csekélyebb lett volna.

Conserválni általában könnyebb és kényelmesebb, mint creálni. Amahhoz a legrosszabb esetben is elegendő perpatvarkodni, emezért harcolni is kell tudni. Azért volt Magyarországon annyi tanitványa Szófér Mózesnek, mig Löw Lipót példája a rabbik közt követők nélkül maradt. Ő volt az első és egyelőre utolsó harcos magyar rabbi, ezt a szót magasabb értelemben véve. A pastorális okosság és óvatos előrelátás, mely a nagy kérdések körül való állásfoglalásban is messzire elkerüli az összeütközés lehetőségét, nem tartozott erényei közé. Ám-

de jellemének ép e negatív vonásából folyt nagy kezdeményező készsége és bátorsága. Éles szeme hamar észrevette a szükségleteket vagy bajokat, leleményes esze gyorsan rátalált a kielégítés vagy segítés módjára és akkor nem latolgatott sokat, hanem menten cselekvéshez látott. Egyenesen és erélyesen tört kitűzött célja felé és határozott, céltudatos fellépése cselekedeteinek sulyt adott, törekvéseinek hatását fokozta.

Hogy kezdeményei közül ha nem is valamennyi, de a legtöbb és legfontosabb bevált és megyökeresedett, abban is leli magyarázatát, hogy el tudta találni a cselekvésre alkalmas pillanatot. Ebben az idők járását megértő és a fenforgó szükséget fölismerő éleslátás, bizonyos intuició, tehát gondviselésszerű vonás tagadhatatlanul megnyilatkozik. A magyar zsidók történetével például már akkor foglalkozik, amikor vágya lehetett ugyan Magyarországon viselni rabbihivatalt, de hogy kilátása is lett volna rá, arról nem tudunk. S végül a tárgyat akkor dolgozza fel, amikor a legnagyobb szükség van reá, amikor szolgálatot tehet vele az emancipáció ügyének. Kellő időben lép fel mint magyar zsinagógai szónok is, épen akkor, mikor egyrészt a zsidók közt megindult már a magyarosodási mozgalom és mikor másrészt a magyar zsinagógai beszéd érvül szolgálhat ismét az emancipáció mellett. Hogy különben a magyar nyelv és érzés ez időtájt mennyire nem volt még általánosan elfogadott a zsidóknál s mennyire nem mélyen gyökerezett lelkükben, érdekesen mutatja Einhorn Ignácnak 1845. február 16-án Löw Lipóthoz intézett levele, amelyben lebeszéli őt egy magyar nyelvü negyedévi zsidó folyóirat tervezett kiadásáról, mivel a magyar zsidóknak tizedrésze egyáltalán alig olvas még valamit, ennek az olvasó közönségnek pedig alig tizedrésze ért magyarul, az olvasók köre tehát a magyar zsidók századrészére volna korlátozva, ami nem biztosithat egy lapnak hosszu életet (g. Schr. V, 131). Csakugyan, a „Magyar Zsinagóga" (1847), az első magyar nyelvü zsidó lap, az első füzetnél nem vitte többre. De hogy ez az egy füzet is minő jelentős tett volt Löw részéről, mutatja az a lelkes fogadás, melyben a hazai sajtó részesitette, amelynek egyik organuma alkalmasnak itéli, „az Izrael iránti idegenkedés levetkezésére" és megállapitja, hogy „minden része, minden lap, minden sor igazi vallásosság, tiszta erkölcsiség és buzgó magyar hazafiság bélyegét viseli" [1]).

De Einhorn még más szempontot is tudott felhozni Löw magyar lapvállalata ellen. Nézete szerint a magyarositási igyekezettel nem volna szabad a zsidók általános müvelődési törekvését absorbeáltatni és a rabbik kötelessége volna „a magyaromániát mérsékelni és a lelki javak megszerzésére irányuló, a hazai zsidóságban is föltámadt dicséretes törekvést a hazainak a német tudással való párositása által jobb irányba terelni." Löw tulbecsülte hitsorsosainak nemcsak nemzeti érzését, hanem müveltségi és általában értelmi fokát is, mikor már 1847-ben a szentirás magyar fordítására buzdit. A zsidó és magyar lélek ily összetalálkozása egy emberben akkoriban sokkal ritkább volt, semhogy a Löwtől első izben fölvetett ez eszme egyhamar megvalósulhatott volna. De maga Löw az absolut kormányzat németesitő korán túl s mint német lap szerkesztője is váltig hü maradt a magyar irányzathoz, noha még külföldön is megrótták miatta. [2])

Egyébiránt mikor Löw a magyar szentirás eszméjét veti föl, figyelmen kivül hagyja a kivitelnek akkor még leküzdhetetlen nehézségeit tudományos és főképpen nyelvi szempontból. Hiszen a magyar nyelvet még előbb alkalmazni kellett a zsidóság ideológiájához, aminek nehézségeit maga Löw érezhette legjobban, a ki az első kisérletezők között a legtöbb eredménnyel fáradt ezen a téren is, főképen zsinagógai beszédeiben. Löw e kezdeseinek méltatásánál figyelembe veendő azonban az is, hogy feladatok kitüzése, problemák megjelölése gyakran nem

[1]) Idézi Löw Lipót, Történelmi és vallástudományi értekezések 29. l.

[2]) Jellinek levele Löwhöz 1861. okt. 6.: „Viele sagen hier, dass Sie durch Ihren magyarischen Eifer die Juden in Ungarn irre leiteten und ihnen schadeten" (g. Schr. V, 179). Ugyanő valamivel korábban (1860. dec. 11.) igy ir: „Die Verhältnisse in Ungarn gefallen mir nicht, und ich glaube, dass die Juden sich überstürzen. So urtheilt man auch in der ungarischen Hofkanzlei. Das deutsche Element ist die Cultur und die Juden sollten es nicht aufgeben. Wo bleibt ferner der Zusammenhang mit den deutschen Juden, mit der deutschen Wissenschaft?" (U. o. V, 173.)

kisebb érdem és sokszor nem könnyebb vállalkozás, mint azok megoldása maga.

Egy csonka évtized (1850-57) van Löw Lipót életében, amelyet kénytelen nyugalomban töltött, épen férfikora delén. Az emancipációért, a zsidók magyarságáért vivott küzdelme akkor szükségképen szünetelt, az orthodoxia és a haladás hiveinek összecsapásai pedig még nem kezdődtek volt meg. Löw ez idő alatt egyrészt iment elfoglalt szegedi állásába épitette be magát az iskolában és a zsinagógában végzett erős munkával, másrészt első nagyobb művét (Hamaftéach 1855) készitette el, tudományos alapon ugyan, de nem tudományos formában, nagy tudásának termékeül és a maga korának nagy hasznára, de még meg nem pecsételve a tudományosság el nem évülő bélyegével. Ez is mintha intuició jele lenne. A zsidó tudomány ideje Magyarország számára majd csak 15-20 év mulva fog elérkezni, akkor, mikor már kinőttek az iskola padjaiból azok a férfiak, akik ezt a tudományt a magyar viszonyok szempontjából megalapozni, az egész zsidó tudományos köztársaság nézőpontjából pedig előbbre vinni, tovább fejleszteni fogják. És a minden téren utmutató Löw ime itt is épen a kellő időben lép föl két legnagyobb tudományos művével [1]), mint két óriási emlékkövet állitván fel azokat ama nehéz, de dicsőséges ut elején, amelyet ő tört meg az uj zsidó tudománynak Magyarországon.

Löw szellemi ereje és munkaképessége, amely voltaképen sohasem mutatja a hanyatlás vagy ernyedés legkissebb látható jelét sem, e két művében sokszorosan hatványozva lép elénk. Igaz, hogy oly téren mozog mindkettőben, amely keveseknek volt dominiuma oly mértékben, mint Lőwnek. Mint hadvezér, aki egy nagy kiterjedésü terepnek minden szögelletjét bejárta, minden talpalatnyi helyét saját szemével látta és ép azért szuverénül uralkodik fölötte, ugy ismerte Löw a talmudi és rabbinikus irodalom végtelennek látszó térségét és oly tökéletes biztonsággal tudta felhasználni annak minden zegét-zugát saját positióinak

[1]) Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden. 1870/1. Die Lebensalter in der jüdischen Literatur. 1875.

fedezésére. A zsidó archeológia akkor nem volt ugyan már ujkeletü tudomány, de ilyen nagyszabásu monográfiakat eladdig még nem produkált. A tudományos irónak minden erénye, a tökéletes tárgyismeret, a lelkiismeretes pontosság, a szerető elmélyedés, az exakt módszer — csupán egynek, amit szintén ide szoktak sorozni, az érzéketlen semlegességnek, a lélektelen tárgyilagosságnak hijával — egyesült itt a stilus könnyedségével, a gondolatmenet átlátszóságával, a logika erejével, a szellem ötletességével, szóval az iró jelességeivel, hogy remeket alkosson. De magáról megfeledkező objektivitás — az nem tartozott Löw jellemvonásai közé, még az iró és tudós Löw jellemvonásai közé sem. És ez az ő subjektivitása jelentkezik archeologiai műveiben is mint az a theologiai vonás, mely a tudományt is istentiszteletté avatja, a tudós művét is a hit oszlopává magositja. Mert Löw mindenek fölött theologus volt, izig-tövig az volt. Sokoldalu tehetségénél fogva lehetett ő volna tisztára tudós vagy merőben publicista vagy hivatásos politikus is, de jellemének fogva, legbensőbb énjéből folyólag mindenekelőtt theologus volt és ép mint ilyen providenciális jelenség Magyarországon.

Mindkét művét már hanyatló korban, de amelynek semmi nyoma bennük, az elsőt még erős harc tüzében állva és mindkettőt azután irta meg, hogy teljes tiz esztendőt mint lapszerkesztő (Ben Chananja 1858-1867) folytonos küzdésben, olykor két-három arcélben egyszerre hadakozva élt keresztül. De ez nála nem meglepő, mert az ő életeleme a harc levegője volt, az ő erejét a harcok nem fogyasztották, hanem táplálták. Nemes, nagy bérért, az igazság megismeréséért és népe igazainak elismeréséért folyó harcokban suhogtatta ő éles pengéjét s nem mint Anteus, a földi javak rögének érintésétől, hanem a megismerés égi kincseihez való fölszárnyalásból nyerte mindig ujra vissza erejét. Keményen vágott és mindig oda, a hova célzott, mert mindig tudta, mit akar és sohasem akarta, hogy másutt találjon a vágás, mint a hová szánta. Igy járt el az orthodoxiával és igy később a kongresszussal szemben — akármi ellenkezőt állitottak is róla. És bizonyos, hogy fájt neki, mikor az orthodoxokat sujtotta, a kulturátlan gyöngé-

ket ; de még jobban fájhatott neki, mikor a kongresszus párthiveit támadta, akik az ő vállain emelkedtek föl, akiknek számára legkivált ő készitette elő a hadállásokat, akikkel szemben ő szinte Catilina szerepébe esett. De azért igaz az, hogy semmi ilyes gyöngeség nem érzik fegyverfogásán.

A Ben Chananja, némely előző kisérlettől eltekintve, a melyek szintén leginkább Löw nevéhez fűződnek, az első és néhány évig egyetlen zsidó lap hazánkban. Ebből folyik, hogy a felekezeti sajtó összes feladatait váilalja magára : tudományt, egyházpolitikát, tanügyet, egyháztársadalmat, irodalmi kritikát, hirszolgálatot. Mint tudományos folyóirat a maga nemében mindvégig az egyedüli Magyarországon és a külföldi egy-két hasonló jellegű lappal minden tekintetben állja a versenyt. És a szerkesztő sokoldaluságához mérten felöleli a zsidó tudomány minden ágát, bár ismét a szerkesztő egyéniségéhez képest a theologia és archeologia dominál benne. Itthon maga nevel magának munkatársakat, külföldről a legjelesebb szaktudósokat nyeri meg közreműködésre. A modern zsidó tudomány világának középpontjává teszi Szegedet, minő a réginek valamikor Pozsony volt.

A felekezeti politika terén bátor és szókimondó s mikor megjő az ideje, erélyesen sürgeti az emancipációt s hévvel küzd a zsidók nemzetesedése mellett. A felekezet ellen intézett igaztalan támadásokat kiméletlenül visszautasitja, akár a kormány vagy a hatóságok, akár a sajtó vagy egyesek részéről jönnek, amint különben Löw azt már a negyvenes években is megcselekedte. Az egyházi szervezet megalkotását előbb erősen szorgalmazza, majd azután az orthodoxia kulturaellenessége miatt reményevesztetten lemond e követeléséről s mikor addigi vezértársai a kongresszus egybehivásával ez irányban, mint utóbb kiderült, hiábavaló kisérletet tesznek, Löw a zsidó közügy nagy kárára félreáll, majd éles birálat hangján fölszólal, ami viszont keserűséget támaszt ellene egykori fegyvertársai táborában.

A hitközségi élet köréből kiemelkedik a rabbitisztség kérdése mint olyan, melyet Löw lapjában és egyébként is mindig szem előtt tartott és amelynek történelmi és elméleti tanulmányokat is szentelt. A régi szabásu rabbik tekintélyét a század derekán már erősen megtépázta volt saját elmaradottságuk és a kornak a régi ideálok iránt kegyeletlen közszelleme, az uj irány papi képviselői pedig szellemi kiválóságaik mellett általában nem birtak akkora egyéni sullyal, hogy állásuk méltóságát a kedvezőtlen hangulat közepette meg tudták volna szilárditani. Innen a kongresszus többségének rabbiellenes irányzata. Löw ugyan ebben a tekintetben is kivételes állást foglalt el : erkölcsi és tudományos egyéniségének szilárd alapján nyugvó tekintélyét megingathatatlanná tette az országos hir, amely nevét mint szenvedésekben kipróbált hazafiét és az egyházi szónoklat mesteréét már korán vette szárnyaira és elterjesztette nemcsak hitfelei között, hanem az egész hazai közvéleményben s az absolut és az alkotmányos kormányzat minden foruma előtt egyaránt. De Löw ezt a kérdést méltán tekintette a zsidóság és a zsidó vallás életbevágó ügyének és gyökeresen kivánta megoldani, kiindulva a rabbiképzésből, amelyet már 1844-ben egy felállitandó szemináriumra akart bizni. Azontul is folyton szemmel tartotta a kérdést és aligha volt szüksége a külföldről jövő biztatásra, hogy tegyen valamit az ügyben. [1]) Sajnos, ezen a téren még egy Löw Lipót buzgalma sem tudott eredményt elérni.

[1]) Érdekesnek tartjuk Jellineknek Löwhöz intézett leveleiből a következőket ideigtatni. Midőn Löwnek valamilyen hitközségi ügyben ki kellett volna az illető városba szállnia, hogy ott papi minőségében tárgyaljon, egy bécsi lap ez ellen állást foglalt. Jellinek ekkor (1860. dec. 11.) igy ir : „Diesem modernen Treiben, den Rabbiner herabzusetzen, müssen Schranken gesetzt werden. Ne Rabbi ultra Schulchan Aruch, sagen die Vorsteher in Oesterreich (beleértendő Magyarország is) ! Lassen Sie sich das nicht gefallen ; es handelt sich nicht bloss um Ihre Person, sondern um die Stellung des Rabbiners im Allgemeinem (g. Schr. V, 172)." — Pár héttel később (1861. jan. 28.) Jellinek arról értesiti Löwöt, hogy a kormány tervet készit elő a zsidók egyházi ügyeinek rendezése iránt. „In ihren [der Regierung] Bureaus spuken zwei Gespenster : Die Trennung der Orthodoxie von der Reform und Consistorien : beides ein Unglück, wenn es zur Ausführung kommt . . . Consistorien werden, sage ich Ihnen, die Rabbinen zu Dienern der Vorsteher und Consistorialräthe machen." Jellinek álláspontja ezzel szemben az, hogy a zsidóság nem ismer se orthodoxiát, se reformot ; ezek keresztény fogalmak, melyeket

Lőw működésének gondviselésszerű jellegét elegendőképen bizonyitja az a megállapitás, melyre tevékenységének higgadt szemlélete alapján jutunk, hogy ugyszólván nincs a zsidóságot bármiképen érintő az a kérdés, a melyhez ő lángelméjével, tüzes érzésű szivével, avatott kezével hozzá ne nyult volna. Olyan terjedelmű és minőségű munkát, mint ő, ugyan ki tudott volna rajta kivül Magyarországon elvégezni ? A szellemi erők küzdő porondja nálunk korántsem volt akkor még oly népes mint ma : látnunk kellene tehát, ha Lőw mellett még valaki jelentkezett volna koszorura hivatottsággal a nemes versenyben. Rendkivüli lényének további ismertetőjele pedig abban nyilvánul, hogy ha az emberek s viszonyok ellenhatása miatt nem is tudott minden kérdést végleges megoldásra vinni, de egyet sem bocsátott el kezéből ugy, hogy vele való foglalkozásának nyoma ne maradt volna szelleme valamely kisugárzásában az irodalomban vagy az életben, egyiknek-másiknak továbbfejlődésében, sőt azóta bekövetkezett megoldásában is, még ha nem is tudjuk pontosan megmérni azt az osztályt, mely a megoldásra vivő erőhatások részint párhuzamos, részint keresztbefutó tömegéből őt, az ő inditását illeti meg. A sárgálló kalászos mezők mentén járva, mondhatja-e valaki, hogy ezt a táblát már április harmatja itatta s ugy kelt benne élet, amazt ellenben csak a juniusi napsütés érlelte meg ? Meglehet, hogy ugy van ; de a *májusi esőnek* bizonyosan része van mindegyiknek rengő életében.

Az a kor, amelyben Lőw Lipót élt, a magyar zsidóság májusa volt s Lőw müködése a termékenyitő eső benne. Eső közben, mint néha májusban is történni szokott, villámok tüze is cikkázott, dörgés hangja is zengett, de egyik sem ártott, csak a levegő tisztult tőle. Igy Lőw lelkének eruptiv tüzei, temperamentumának hangos kitörései sem tettek kárt, csak a helyzet levegőjét tisztitották.

zsidó térre átvittek. Ezen elv, ugymond, történelmileg olyan helyes, amilyen fontos gyakorlati szempontból. A kormánynak nem szabad vallási szervezet octroyálnia ; bizalmi férfiakat kell összehivnia és véleményes jelentéseket kérnie. „Es handelt sich um Sein und Nichtsein des Einflusses und der Stellung der Rabbinen (g. Schr. V, 175. 176)."

Azóta nagyrészt elvégeztük az aratást, sőt uj vetést is ágyaztunk el és most reménység és aggodalom között várjuk, vajjon ha *ujra eljő a május, elhozza-e magával ismét a termékenyitő esőt*?

Kolozsvár. *Dr. Eisler Mátyás.*

A SZEGEDI EMLÉKÜNNEP.

A szegedi hitközség junius hó 4-én kegyelettel ünnepelte Lőw Lipót századik születésnapjának évfordulóját. Ez ünnepélyes alkalomból a néhai főrabbi összes fiai összegyültek Szegeden. Az emlékünnep kezdetét Lőw Lipót sirjánál vette, hol dr. Lőw Immánuel imát mondott. Ezután ifjusági Istentisztelet volt, melyen szintén Lőw Immánuel tartotta az emlékbeszédet. Délután $^1/_2$ 5 órakor diszközgyülés volt, melyen a család és a szegedi hitközség vezetőin kivül jelen volt ; Dr. Neuman Ede és dr. Venetianer Lajos (az Orsz. Rabbiegyesület képviseletében), dr. Bánóczi József, Réthi Mór és dr. Kecskeméti Lipót (az J M I T), dr. Kármán Mór, (az O M J K E) és Stern Ábrahám (az Orsz. Izr. Tanitó egyesület) képviseletében.

Midvégig nagy és diszes közönség volt jelen, az ünnepély méltó lefolyásu volt. A szónokok és a nevezett testületek az ünnepélyt a helyi jellegből kiemelték.

Miután várhelyi Rózsa Izsó hitközségi elnök a diszközgyülést szép beszéddel megnyitotta, Kármán Mór felolvasta Lőw Lipót működését méltató mély tanulmányát, a mely az Izr. Tanügyi Értesitő juliusi számában egész terjedelmében közölve van. Utána dr. Kecskeméti Lipót remek emlékbeszédet tartott, a mely óriási hatást keltett. Az ezután következő Istentiszteleten dr. Venetiáner Lajos gyönyörü prédikációt mondott és dr. Lőwinger Adolf szép szavak kiséretében felavatta a templom falába illesztett kőtáblát, amely Lőw Lipót emlékét megörökiti.

Az este tartott banketten az első köszöntőt dr. Rózsa Izsó mondta a hivatalos testületekre és az összes vendégekre, közöttük Beöthy Zsolt főrendiházi tagra és az akadémia alelnökére, ki önként jelent meg és érzelmeit

melyek az ünnepségre elhozták, ékesszóló beszédben tolmácsolta (a beszéd egy szépirodalmi lapban egész terjedelmében jelent meg). Még többen szólaltak fel, közöttük Várossy Gyula kisteleki plébános, ki Lőw J. főrabbit köszöntötte fel.

A történeti hűség kedvéért végül feljegyezzük, hogy sem az Országos Iroda, sem az Országos rabbiképzőintézet, sem az Orsz. Tanitóképzőintézet, az emlékünnepre meghivót nem kapott.

Az emlékünnep alkalmából Szeged városi tanácsa elhatározta, hogy azt az utczát, melyben Lőw Lipót lakott, az ő nevéről fogja elnevezni.

TÁRSADALMI SZEMLE.

A folyó kultuszvita — midőn e sorokat irjuk, még nincs befejezve — örvendetes jelenség abból a szempontból, hogy az ország klerikálizálása végre nyiltan szóvá tétetett. Nem felekezeti kérdés ez, a klerikálisok a hatalmat akarták minden időben és minden országban. Ez a punctum saliens. A kisebbségek szervezkedése önvédelem és senkit sem fenyeget, a többség külön szervezkedése bármely cim alatt a kisebbségek elnyomására vezet. Még akkor is, ha ez nem is eredeti czél. Hazánkban azonban a klerikálisok nyiltan a hatalom megszerzésére szervezkedtek és ezt — egyelőre a kultuszmin. egy osztályában — meg is szerezték. A miniszterelnök csak e napokban nyilatkozott a Józsefvárosban, hogy a politikai tényezőkön kivül álló hatalmi szervezetek nem türhetők, de azért ezek léteznek. Egyelőre a zsidó szóval akarják az embereket elbóditani. Ha ez beválik — az osztrák példa jó minta — akkor következnek a protestánsok és a többi „eretnek". A történetben rendesen ismétlődő eset, de az emberek nem tanulnak semmit. Nincs hazugabb tétel, mint a „historia magistra vitae". Feledve a 30 éves háboru és a tenger vér, a boszorkány tánczot ujból lejtik.

*

A legveszedelmesebb jelenség a percentuálás, az orosz találmány. A kultuszminiszterium statisztikát tett közzé a középiskolai tanárok felekezeti hovatartozandóságáról. Hivatalból konstatálta hány százalékkal több a protestáns és zsidó tanár, mint a mennyi a népesség számaránya szerint megilletné. Az állampolgárok nem választhatnak szabadon pályát, előbb kérdést kell intézniök a kultuszminiszteriumhoz, hogy van-e még a kontingensből? Miért kontingentálják éppen a tanári állásokat? miért nem kontingentálják a közigazgatási és egyéb hivatalokat? De nem folytatjuk a kérdéseket. A dolog lényege az, hogy a zsidók zöme városlakó és a középosztályhoz tartozik.

Ha tehát igaz képet mutató statisztikát akarunk, akkor a zsidóságot a városok nemzsidó polgárosztályával kell összehasonlitanunk. Ilyen statisztikát a kultuszminiszterium fentérintett osztálya nem tett közzé és nem is tudjuk, hogy

a társadalom közép rétegében milyenek az arányok a felekezetek között. Lehet, sőt valószinü, hogy a mérleg ott is a zsidó oldalra billen. Ezt elismerjük, de nem ismerjük el, hogy ez bün. Miért érdem az, ha keresztény szolgálja a kulturpályán a hazát és miért bün, ha ugyanezt zsidó teszi ?

*

A kultuszvitában *Tisza* István gróf és mások felekezetünk autonomiáját is szóba hozták. Nagy jóakarattal, de a zürzavarból kivezető ut megjelölése nélkül. Tisza gróf egyebek közt „a gyülölködő ellenfelek" kitételt is használta és ezt mint tényezőt mérlegelte. A gyülölködés azonban a zsidó közönségben nincs meg. A haladó zsidókról, kik intézményeiket az egész hazai zsidóság számára alkotják és tartják fenn és kik minden pillanatban készek orthodox nevü testvéreikkel egyesülni, senki sem mondhatja, hogy ellenfeleiket gyülölik. Fájlalják a szakadást és áthidalása czéljából több izben fehér lapot ajánlottak fel. De az orthodox közönség zöme sem gyülöl senkit. Az orthodox zsidó nép konkludens cselekményeiből bizonyitottuk utolsó füzetünkben, hogy a modern zsidókban nem lát más felekezetet. Ösztönszerüleg érzi, hogy ma, midőn a zsidókat minden oldalról szorongatják, össze kell tartani. Hajdanában a vallástörvény megszegőjére haragudott, ma azonban saját táborában találja a vallástörvény negligálóit és jól tudja, hogy ez a körülmény nem képezheti a szétválás alapját. Az orthodoxia cserepekre törne az nap, melyen a Sulchan Árukhot gyakorlatilag végrehajtaná. A szombat megszegőjét pl. infámiával kellene sujtania. Az utolsó emberöltő tapasztalatai a zsidókat a vallás követelte életmód tekintetében türelmességre tanitották. Nincs kétség az iránt, hogy a „gyülölködés" csak az orthodoxia lármás körének tisztán pártpolitikai czélból nyilvános megnyilatkozásában mutatkozik. A gyülölet általában nem zsidó tulajdonság.

Mi nem kételkedünk abban, hogy a hazai zsidó nép az egységes zsidóság mellett fog dönteni, ha erre alkalmat adnak neki. Tisza gróf jóhiszemüsége minden kétségen felül áll, de azért a gyülölködés a zsidó népben nem létezik. Saját köreinkben is rosszul vannak informálva: az orthodoxiát azonositják a lármázókkal. Mint már más alkalommal kiemeltük, a nagy zaj a pártok számaránya tekintetében is megtévesztette a hivatalos világot. Az orthodox nevet felvett párt lélekszám tekintetében nagy kisebbségben van. Ha döntésre kerül a dolog, ennek a kisebbségnek jelentékeny része is készséggel fog az egységes autonomiában bentmaradni. Mi csak ismételhetjük azt, a mit több izben kifejtettünk, hogy a kormány megteremtheti a zsidó önkormányzatot, ha ezt dekretálja és e mellett szilárdan megmarad.

Ha a zsidók tudni fogják, hogy „itt élned halnod kell", meg fognak egyezni az elsőben. Mi teljesen dr. *Bakonyi* Samu nézetén vagyunk, ki nagyszabásu beszédében, melyből térszüke miatt sajnálatunkra csak egy részletet közölhetünk, történelmileg világította meg a jelenleg uralkodó áldatlan helyzetet és odakonkludált, hogy a magyar állam, a mely minden időben csak egy izraelita felekezetet ismert, csakis egy izr. autonomiát adhat és ezt szilárd akarattal meg is teremtheti. Nincs ebben semmiféle lelkiismereti kényszer, kinek nem tetszik, kivül maradhat. A jelen helyzettel szemben nem is veszit semmit, hisz most sincs autonomiája. A működő autonómia idővel minden visszavonást meg fog szüntetni, mert mindenki meg fog győződni, hogy az egyéni lelkiismeret érintetlen hagyása mellett vallási és kulturális tekintetben számos üdvös és jó intézményt fog teremteni, melyek között nem az utolsó épen a régi rabbik és községi tisztviselők méltóbb ellátása és biztositása lesz. A kormány ketté vághatja a gordiusi csomót, ha akarja.

Miután a fentieket irtuk, a kultuszvita végén felszólalt vallás- és közoktatásügyi miniszter beszédéből arról győződtünk meg, hogy egyelőre csekély a remény arra, hogy az izraelita autonómia hamarosan létrejöjjön. Gróf Zichy János erre a pontra nézve nagyjában ismételte azt, a mit annak idején a nála tisztelgő kerületi elnököknek mondott. Nehézségek, nagy nehézségek kétségtelenül vannak, de ezek nem olyanok, hogy szilárd akarattal nem

volnának legyőzhetők. Az anyakönyvek rendezése szintén az orthodoxok ellenére történt, sőt a recepció is, mely ellen „állást foglaltak". Úgy ezen, mint más alkalmakkor az orthodoxok a lelkismereti kényszerrel argumentáltak, de, mihelyt az ügy nyélbe lett ütve, megnyugodtak és a törvényre illetve rendeletre mint előnyöket biztosító forrásokra erélyesen hivatkoztak, mintha soha nem ellenkeztek volna. Minden bizonnyal így történne az autonómiával is.

Gróf Zichy János, mint elődjei a kultuszminiszteri székben az izr. felekezet egysége mellett foglalt állást és „a különvált csoportokat a kérdésnek rendezése szempontjából valamely együttes munkálkodásra felhivni fogja". A miniszter maga tehát még nem adta fel a reményt.

Örvendetes lépést tett előre, midőn kijelentette, hogy a fenti ügy kialakulására való tekintet nélkül „rendezni óhajtja a rabbi-minősités ügyét". A budapesti rabbiképzőről oda nyilatkozott, hogy az „a világ egyik legjobb rabbiképző intézete". E magas elismerés reményt nyujt arra, hogy ezt az intézetet a haladó tudomány kivánalmainak és a felekezet méltóságának megfelelően ki fogja épiteni. Az országos rabbiképző intézet valaha az egész világon első volt a maga nemében ; az alapitása óta lefolyt 34 évben más rabbiképzők emelkedtek, ez azonban a theológiai tanárok száma és a tanszékek rangja tekintetében stagnál. A kulturáért lelkesedő fenkölt gondolkozásu miniszter ezen a téren nagyot alkothat, miáltal felekezetünket nagy hálára kötelezné és a magyar kultura egyik ágát hatalmasan fejlesztheti.

Azzal is nagy érdemeket fog szerezni felekezetünk konszolidációja körül ; ha a hitközségi adózás terén uralkodó zürzavart megszünteti és megahadályozza azt, hogy izgága elemek a hitközségeket anyagi alapjukban tetszésük szerint megingassák.

*

A hosszura nyult kultúszv ita folyamán felszólalt Lukács György is, kinek rend eletére az orthodoxok minduntalan hivatkoznak. A volt miniszter a zsidóság egységének elvét vallotta és azt magyarázta, hogy ő rendeletével ezt az egységet meg nem bontotta, a rendeletnek

ilyen értelme nem volt, hanem egész mást célzott. A rendelet kibocsátója minden esetre illetékes saját rendeletének interpretálásában. Ezek után jogosult a kérdés: miért nem rektifikálják, illetve miért nem vonják vissza a rosszul felfogott, vagy félremagyarázott rendeletet?

*

Szabolcsi Miksa, az Egyenlőség szerkesztője f. évi junius havában ünnepelte 30 éves szerkesztői jubileumát. Ez alkalomból széles körök fejezték ki szerencsekivánataikat és tiszteletüket az ünnepelt férfiu iránt, ki felekezeti érdekeinknek mindig bátor harczosa volt és minden jó ügyet lelkesen felkarolt. Dr. Weinmann Fülöp udvari tanácsos, a pesti izr. hitközség elnöke, a hitközség közgyülésén meleg szavakban üdvözölte a jubilánst. Az ünnep fénypontja a számos elismerés mellett is az a jubileumi szám volt, amely junius 1-én megjelent. Fényesen kiállitott 170 oldalra terjedő diszirat. Az üdvözlők diszes sorát gróf Khuen Héderváry Károly miniszterelnök nyitja meg. Ezután sorban következnek: Eötvös Károly, Kiss József, Vázsonyi Vilmos, Herczeg Ferencz, Mezei Mór, Weinmann Fülöp, Winterberg Gyula, Székely Ferencz, Fodor Ármin, Bakonyi Samu, Stiller Mór, Mezey Ferencz, Sebestyén Károly, Szatmári Mór, Zangwill Izráel, Bacher Vilmos, Perls Ármin, Kecskeméti Lipót, Adler Illés, Grauer Vilmos, Schnitzer Armin, Zempléni Árpád, Balthazár Dezső, (az orsz. református lelkészegyesület elnöke), Kohner Adolf, Mezei Ernő, Komáromi Sándor, Fleischmann Sándor, Patai József, Gábor Andor, Mezey Sándor, Szabolcsi Lajos. A nagyobb irodalmi dolgozatokat maga a szerkesztő nyitja meg „Római utam" cz. utleirással, a mely után kereken még 50 változatos tartalmu közlemény következik, melyeknek szerzői Bánóczi J., Hevesi S., Neumann E., Klein M., Venetianer L., Deutsch E., Krausz S. (Bécs), Munkácsi B., Singer B., Steinherz I., Kiss A., Büchler S., Guttmann M., Bernstein B., Lövy F., Eisler M., Lenkei H., Castiglioni V. (Róma), Bánde Z., Goldberger I. és mások.

Folyóiratunk szintén csatlakozik az üdvözlők fényes

sorához, azt kívánva, hogy az Egyenlőség és szerkesztői jövőben is sikerrel szolgálja azt a zászlót, melyet fennen lobogtat.

A pesti Chevra Kadisa „Szeretetháza", melynek létesülése egyes stádumairól annak idején hirt adtunk, május hó 16-án szép ünnepség keretében fel lett avatva. Az ünnepi beszédet *Winterberg* Gyula udvari tanácsos elnök mondotta, amely a fényes gyülekezetre felemelő hatással volt és nyomtatott alakjában a szeretet eszméjének szélesebb körökben való terjesztésére is kiválóan alkalmas. Dr. *Mezey* Ferencz kir. tanácsos ügyész-titkár lendületes bevezetés után felsorolta jelentésében az adatokat e nagy műről, melynek eszméje tőle eredt. Végül dr. *Adler* Illés rabbi hangulatos imával befejezte a szép ünnepséget. Az amerikai uton levő nagy épület, Lajta Béla müépitész alkotása, óriási méreteivel és gyönyörü architektonikájával impozáns benyomást tesz. Ehhez járulván mintaszerű berendezése, az e nembeli intézmények legelsői közé tartozik. 120—150 gyógyithatatlan beteget képes befogadni. Ugyanezzel az intézménnyel van kapcsolatban a betegápoló nővérek uj intézménye, a mely már működik és örvendetesen bevált. Jelenleg 18 növér van a Szeretetházban.

GRÓF ZICHY JÁNOS KULTUSZMINISZTER BESZÉDÉBŐL.

(1911 jun. 16.)

Bakonyi Samu képviselő ur és Ostffy Lajos képviselő ur az izraeliták egységes szervezésének kérdését vetette itt fel. Bizonyos, hogy mind a felügyelet, mind a kulturpolitika tekintetében rendkivül fontosnak tartom az izraeliták autonómiájának létesitését ebben az országban, és különösen sürgős és kivánatos volna a rabbiképzés és az iskolaügy szervezése.

Bakonyi Samu: Ugy van!

Gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter: A törvény csak egy izraelita felekezetet ismer. *(Ugy van!)* Én azt hiszem, helyes uton járok, ha ezen az uton indulok el, *(Helyeslés)* de a mennyire tény és bizonyos ez, époly bizonyos az is, hogy az orthodoxokat és neológokat együttműködésre birni legalább a mai viszonyok közt aliglátszik lehetségesnek. *(Igaz! Ugy van!)* Én azt tartom, hogy személyi ellentéteken kivül bizonyos gazdasági okok is forognak fenn. Igy pl. a hitközségi adó és bizonyos jövedelmek, mint páskasütés, kóser husvágásból folyó jövedelmek az egyes hitközségi elöljárókat sajátságosan befolyásolják. A neológokat, orthodoxokat, status quo ante és szefárd csoportokat csakugyan nem lehetne ma egyesülésre birni másképp, mint erőszakkal. Már pedig, t. ház, én az autokráciát és despotát meg tudom érteni, de azt gyakorolni képtelen volnék. *(Helyeslés)*

Es ha akarnám is, nem tehetném, mert nem állanak rendelkezésemre azok az eszközök, melyek az erőszakos beavatkozásra okvetlenül szükségesek volnának, eltekintve attól, hogy ezen eljárása alkalmával okvetlenül magammal szemben látnám az izraelita felekezetnek egy tetemes részét. A magyar izraelita hitfelekezet valamely uj szervezetét oktroj utján keresztülvinni, azt én a liberalizmussal összeegyeztethetőnek nem tartom. *(Helyeslés.)* Meg vagyok győződve, hogy az érdekek és érzelmek egész tengerén kellene átgázolni, ha ezt keresztül akarnám vinni.

Az egyedüli a mit tehetek az, hogy a különvált csoportokat a kérdésnek rendezése szempontjából valamely együttes munkálkodásra felhivni megkisérelem. Bármely irányban történjék azonban ez, és késsék is ennek a dolognak végleges kialakulása, attól teljesen függetlenül rendezni óhajtom a rabbi-minősités ügyét, *(Helyeslés)* mert ezzel is egy lépéssel előre haladhatunk ezen téren.

Igaz, hogy a zsidó felekezetnek ma is rendkivül jó

rabbiképző intézete van, a budapesti rabbiképző a világnak egyik legjobb rabbiképző intézete, de azt hiszem, az általános műveltség az egyes rabbik közt nem elegendő, mert csak az anyakönyvvezető rabbikra vonatkozik a négy polgári osztály és ezt sem a közérdek, sem a felekezet szempontjából nem tartom elegendőnek. (*Helyeslés.*) Különben is ennek rendezésére régóta kötelezve van a kormány az 1895 : XLII. t-cz. 4. §-a által. Ezzel egyetemben az összes izraelitákra kiterjedőleg a felekezeti adózások kérdését és az uj hitközségek alakulására vonatkozó és jelenleg fennálló szabályzat kiegészitését munkába akarom venni. (*Helyeslés.*)

A mi Bakó József t. képviselőtársam határozati javaslatát illeti, a melyben arra kiván engem utasittattni, hogy a protestáns lelkészek évi fizetését emeljem fel, erre nézve kijelentem, hogy teljesen Thaly Ferercz t. képviselőtársam álláspontján állok és tervem legközelebb törvényjavaslatot benyujtani az összes felekezetü papok fizetésének felemelését illetőleg. Bakó képviselő ur határozati javaslatát túlságosan egyoldalunak tartom és különben sem tudnám azt keresztülvinni, mert három hónap alatt képtelen volnék ezt előkésziteni, már azon számitások szempontjából is, a melyeket eszközölni kell. Kérem tehát a t. képviselőházat, méltóztassék ezt a határozati javaslatot is mellőzni.

A KONGREGÁCZIÓKRÓL.

Azonban gondoskodni fogok arról, hogy ilyen felekezeti jellegü asszocziácziókban — bármilyen felekezet legyen is az — ne fejlődhessék ki felekezeti gyülölködés és türelmetlenség szelleme. (*Élénk helyeslés jobb felöl.*)

Intézkedni fogok az iránt, hogy tisztán állami középiskolák helyiségeiben ilyen gyülekezetek ne tartassanak, (*Élénk helyeslés a jobb oldalon*), hogy ez alól semmiféle kivétel ne tétessék és hogy semmiféle fiatalember a középiskolákban ne kényszerittessék ilyen asszocziácziókba való belépésre. (*Élénk helyeslés a jobb oldalon*) Ha pedig a vallási türelmetlenség jelenségeivel találkoznánk, akkor is méltóztassék meggyőződve lenni, hogy az nem a kongregácziók természetéből és céljából, hanem a vezetők tapintatlanságából származik, (*Igaz! Ugy van! a jobb oldalon*), őrködni fogok tehát e felett és ha ilyen jelenségekkel találkozom, fel fogom függeszteni az illető ifjusági egyesületek működését, mert részemről nem tudok semmitsem jobban perhorreszkálni, nem utálok semmit jobban, nem tartok semmit a keresztény szellemmel inkább ellentétben állónak, mint a felekezeti türelmetlenséget. (*Hosszantartó élénk helyeslés és taps a jobb oldalon.*)

RÉSZLET DR. BAKONYI SAMU ORSZ. KÉPVISELŐ BESZÉDÉBŐL

(1911 május 30).

Dr. Bakonyi Samu nagy beszédjében felekezetünk autonómiájának összes kérdéseire kiterjeszkedett. Tanulságos históriai visszapillantás után, melyben első sorban azt bizonyitotta, hogy a hazai törvények csak egy izraelita felekezetet ismertek és ismernek és hogy az alkotmányos aera óta báró Eötvös Józseftől Wlassics Gyuláig minden kultusminiszter ugyanezt az igaz elvet vallotta, birálat alá vette Lukács György volt miniszter rendeletét, a mely az elven rést ütött és azután következőkép folytatta.

T. képviselőház! Azt hiszem, hogy ha Lukács György volt miniszter ur ezt is elismerte, akkor a legfőbb felügyeleti jog szempontjából annál kevésbbé volt helyes és jogosult az egységre törekvő magyarországi zsidó hitfelekezet e legnemesebb óhajtásának teljesedését talán hosszú időre igy elodázni. Később annak a kormánynak bukása után, amelynek Lukács György t. képviselőtársunk tagja volt, a zsidó hitfelekezet illetékes tényezői ismét azzal a kéréssel fordultak a kormányhoz, hogy végre-valahára vegye kezébe a kérdést és a recepcióról szóló törvény folyományaképen igyekezzék a zsidó felekezet helyes autonómiáját megszervezni. E feliratára a zsidó felekezet illetékes tényezőinek választ adott a mostani t. miniszter ur elődje, gróf Apponyi Albert. Egy leiratban felhivta volt az országos izraelita irodát és illetőleg a községi kerületi elnököket, hogy adjanak neki irányt arra néze, hogy milyen intézkedéseket és mily eljárást tart célravezetőnek ez a testület az izraelita felekezet egységes szervezetének megalkotására nézve, mert hiszen ő azt tárgyalni óhajtja és az izraelita egyetemes gyülést e cél elérése érdekében egybehivni szándékozik.

Ez az első oly jelenség, amely komolyan arra mutat, hogy a magyar államkormány vissza akar térni arra az utra, amelyet e nehéz kérdésben báró Eötvös József, az alkotmány helyreállitása idejében az első felelős magyar kultusminiszter megjelölt. Mert az csakugyan nem türhető, hogy ez anarchisztikus állapotok fentartásával az a jog, amelyet a törvény adott meg, az egységes törvény, az egységes felekezetnek, a különböző kormányrendeletekkel különböző, beavatatlanságból származó közigazgatási intézkedésekkel darabokra töressék. A kormány nem lehet e kérdésben más alapon, mint volt a magyar törvényhozás

kezdettől fogva, ugyszólván egész ezer esztendőn át. Hozzáteszem, hogy nem lehet más alapon, mint a felekezetnek illetékes törvényes képviselete, amelyet szóhoz juttatott az első kongresszuson báró Eötvös József. *Nem lehet azt eltürni az alkotmányosság szempontjából sem, és erre hivom fel a t. ház minden tagjának figyelmét pártkülömbség nélkül, hogy egy az ország törvényei szerint közjogi értelemben is bevett vallásfelekezetnek belső ügyeit kormányrendeletekkel, ötletszerüen, a különböző pártok részéről jövő nyomás vagy mozgalmak hatása alatt lehessen szervezni és igazgatni.*

Ez, t. ház, nem felel meg magának annak az alapfelfogásnak sem, amely a törvényes bevettség alapja, gondolata, amely épen azért tartja fenn e rendszert, mert az államnak az egyházhoz való viszonyát akként akarja szabályozni, hogy az állam céljai huzhassanak hasznot az egyház kulturális működéséből és az egyházak által végzett kulturális feladatok helyes, józan és a haladás törvényeinek megfelelő ellátásából.

T. képviselőház! Meggyőződésem szerint a magyar törvényhozásnak végre vissza kell térnie a jogfolytonosság utjára. A jogfolytonosságot megszakitották a törvényeinkben, báró Eötvös József és utódainak felfogásában érvényesülő felekezeti egységet megbontották a későbbi fejlemények. Nincs sürgősebb feladat ezen a téren a törvényhozás és a kormány előtt, mint ezt a megbontott *egységet helyreállitani* és a zsidó felekezetet viszont odaállitani azon tényezők sorába, melyektől joggal elvárhatja a magyar állam és a magyar nemzet, hogy kulturális feladatainak megoldásában a maga kötelességét teljesiteni tudja és teljesiti is. (Helyeslés.)

Meg lehet követelni egy elfogulatlan kormánytól azt, hogy ne engedje magát befolyásoltatni a különböző pártoskodó követelések által és ha azok elébe jutnak, akkor viszont az is kötelessége az ország vallásügyei élén álló kormánynak, hogy vizsgálja meg azokat a szempontokat, melyeket érvényesitenek ezek a különböző pártoskodó törekvések.

A nélkül természetesen, hogy e kérdések közelebbi részleteibe akarnék hatolni, csak röviden akarom felemliteni, hogy mikre hivatkozik mindig a szeparatisztikus törekvés annak igazolására, hogy csakugyan vannak hitfelekezeti különbségek a zsidóság különböző szervezeti árnyalatai között.

Hivatkozik az orthodox felfogás pl. egy kodexre, melynek a neve héber nyelven Sulchan Aruch, melyre vonatkozólag a leglehetetlenebb, az igazság világánál képtelenségnek bizonyuló félrevezetések jutnak a t. miniszter úr elé.

Az a kérdés, mely aztán a Sulchan Aruchra való hivatkozás körében dominál: az u. n. Al-Memor elhelyezésének a kérdése, mely az orthodox felfogásu atyafiak szerint oly dogmatikus különbséget létesitene, amelyeknél fogva különböző zsidó hitfelekezetről lehet ebben az országban beszélni.

Hogy ez mennyire nem igaz, ezt bebizonyitom ennek a templomi asztalnak a magyarországi különböző árnyalatú hitközségekben való elhelyezésével. Itt van a pesti hitközség, mely körülbelül a leghaladottabbnak tekinthető az országban. Egyik templomában fent a frigyszekrényhez közel van elhelyezve a Thóra felolvasására szánt ez az asztal, a másik templomban az olyan gondolkodásuak kedvéért a templom közepén van elhelyezve, amint ezt állitólagos dogmaként követelik az orthodox árnyalatuak. Ott van egyik legfejlettebb orthodox árnyalatu hitközsége az országnak, a pápai, ott pedig a frigyszekrényhez közel van elhelyezve, ugy mint a kongresszusi alapon álló pesti zsidó templomban. Ez tehát nem szolgálhat semmiféle jogos alapot nagy vallásos, dogmatikus, hitágazatbeli különbségre. (Ugy van!) De komolyabb argumentumokkal is megvilágithatom ezt.

Magában a Sulchan Aruchban találjuk meg azt, hogy ennek az elhelyezésnek a kérdése egyáltalában nem lehet fontos és nem lehet kötelező az alexandriai templom rendjének követése, mely templomban, az orthodox fölfogás szerint, van elhelyezve a felolvasó-asztal. Maga a Schulchan Aruch mondja, hogy ez tisztán stilus kérdése, ennek igy vagy amugy való elhelyezését kötelezővé tenni abszolute nem lehet . . .

T. képviselőház! Az 1895: XLII. tc. 3. §-a elrendeli, hogy Magyarországon csak olyanok nyerhessenek előljárói és lelkészi állást, akik képzettségüket itt nyerik el. Ennél a kérdésnél tolul azután a legsiralmasabban elő az a helyzet, amit az idézett elő, hogy a recepcióról szóló törvény mind e mai napig végrehajtva nincsen. Jelent ugyan meg a törvény meghozatalát és kihirdetését követő rövid idő mulva egy miniszteri rendelet, amely a törvény végrehajtásáról szól. De ha ezt meg méltóztatik nézni, abban a végrehajtásra vonatkozó semmiféle intézkedés tulajdonképen nem foglaltatik. Mint hogy ha az a recepciós törvény tulajdonképen nem lett volna egyéb, mint az egyházpolitikai alkotásoknak egy nagyon kellemetlen ballasztja, amely ott van betüszerint a Corpus Jurisban, de az életbe nem mehet át, mert például ez az az egyik leglényegesebb követelménye a törvénynek nincs végrehajtva.

Egyébként, hogy állunk a rabbiképzés kérdésével és a rabbiállások betöltésével? Általában divó szokás az orth. irányzatu községekben, hogy ha a rabbi meghal, koporsójánál kikiáltják utódjául a fiát vagy vejét, minden vizsgálata nélkül annak, mennyiben rátermett az illető egyéniség, képzettsége szerint, nemzeti érzése szerint. Szép dolog volna ez a kegyelet szempontjából, de már magának a felekezetnek érdekében, a nemzeti haladásnak és müveltségnek szempontjából abszolute megengedhetlen. Épen azért ismétlem: ha van kérdés, amely egymagában elodázhatatlanná teszi a zsidó szervezet ügyének szabályozását és megoldáshoz való juttatását, ez magában véve olyan, amely teljes mértékben kihivja a mindenkori vallás- és közoktatásügyi miniszter kötelességtudását . . .

A magyar zsidóság virágzó intézményeket tart fenn, amelyek az egyetemes nagy nemzeti kulturának céljait szolgálják. Ezek között már méltányoltam a rabbiszemináriumot és a tanitóképzőintézetet. Most még csak is egyre akarok rámutatni; ez mutatja azt az igazi nemzeti érzést, amely a magyar zsidóban teljes erővel buzog. Mikor elértük Magyarország ezredéves fenállásának időpontját, a magyar zsidóság is érezte azt, hogy történiai ténnyel kell a maga részéről is a millénium megünneplésehez hozzájárulnia. Közadakozásból létesitett tehát egy egyházi közalapot, amelynek felhasználásánál első cselekedete volt, hogy kiszakitott abból egy 150,000 K-ás alapitványt, amelyet a magyar Ludovikában létesitett abból a célból, hogy annak jövedelméből felekezeti különbség nélkül magyar honvédtiszteket neveljenek.

Azt akarná az elfogulatlan, müvelt magyar zsidó, hogy tekintet nélkül a különböző vallási szertartásoknak szorosabb vagy tágasabb értelmezésü obszervanciájára, minden zsidót áthasson ez az érzés nemcsak a hazafiság nyers fölfogása, velünk született ösztöne szempontjából, hanem azon érzés szempontjából is, amelyet kell, hogy magában kifejlesszen e hazának minden, bármily hitet valló polgára is, hogy a haladásnak, a müveltségnek korszerü kivánalmaihoz simuljon hozzá és ezzel mozditsa elő az egész nemzet nagyságát és fejlődését . . .

T. képviselőház! Itt tárgyalunk mindenféle dolgokról, egymással szembeállitjuk a felekezeti szempontokat és mikor egy felekezet szine-java semmiféle más érzés által nem vezetteti magát, mint a magyarság és a magyarosodás érdekei által, akkor nincs senki ebben a törvényhozásban, aki ennek a támogatására felkeljen, akkor a t. kormány még mindig tanulmányozgat, még mindig a végére mehetetlen studiumok utján botorkál, ahelyett, hogy az előtte

ex asse ott fekvő anyagot igazi alkotó figyelmére méltatná és annak alapján ezt a nemcsak felekezeti, hanem nemzeti szempontból is kinos, kényes és türhetetlen állapotot végre orvosolná. (Helyeslés a jobboldalon.)

Magyarország törvényhozásának nem szabad letérnie a jogfolytonosság utjáról, nem szabad ellentétbe helyezkednie ezredéves törvényeink egész sorozatának szellemével és vissza kell térnie arra az igazán liberális felfogásra, amelyet báró Eötvös József képviselt ebben a kérdésben is.

Nem szabad megtürnie, hogy ez a felfogás, amely a magyar szabadelvüség egyik hőszának igazán értékes, nagy egyéniségéből sarjadt ki, feláldoztassék magának a liberalizmusnak.

Mikor a liberalizmus felfogásában egyek vagyunk, akkor, végre mégis elérkezett az idő arra, hogy ezt a kérdést csakugyan a valódi szabadelvüség szempontjából oldjuk meg és nem annak a szabadelvüségnek a szempontjából, amely a kérdésbe be sem férő lelkiismereti szabadság jelszavaival félrevezetve teszi lehetővé ennek a fejetlenségnek a fentartását, amely a legkárhozatosabb visszahatással van a magyar nemzeti és társadalmi egységre és kulturára.

Nekünk igen meg kell becsülnünk az olyan példányképeket, akik a magyar zsidóság kebelében támadtak, amilyen volt például Schwab, a volt pesti főrabbi és az ő méltó kortársa és kollégája Löw Lipót, akinek születése száz éves ünnepét most fogja megülni Szeged városa, az a Szeged város, amely azt hiszem, a magyar nép gondolkodásának egyik illetékes képviselője, az a város, amely utcát fog elnevezni Löw Lipótról és lakóhelyét, működése helyét, mert nem ott született, emléktáblával fogja megjelölni. Ez a Löw Lipót 1848-ban a szabadságharcban kiszállott a séllyei honvédtáborba és ott lelkesitette az ő hitét valló magyar honvédeket arra, hogy Magyarország alkotmányát, szabadságát, miképen kell vérük hullásával megvédelmezni. Az ilyen férfiakra való hivatkozás szolgáljon válaszul egyuttal igénytelen felszólalásomnak befejezésképen Rakovszky István t. képviselőtársam ama szemrehányására is, hogy egyik-másik fogadkozó zsidó képviselő nem váltotta be azt az igéretet, hogy, ha a magyar alkotmány csakugyan veszélyben lesz, ott lesz a barrikádokon.

Nem, t. képviselőház. Ezt a gunyt, ezt a célzást a magyar zsidóság el nem fogadhatja, ezt vissza kell utasitani, mert hiszen vérével pecsételte meg hazája szabadságát és hazája alkotmányához való hűségét.

Nincsen abban igazsága Tisza István t. képviselőtársamnak, hogy a felekezet körében duló pártvillongások miatt egységes szervezetet létesiteni ne lehetne. Csak erély, csak céltudatos elhatározás kell ehhez a törvényhozás és a kormányzat részéről, erély, amely felülemelkedik a kicsinyes napi viszonyok szinvonalán, amely felismeri a kérdésben rejlő nagyfontosságu alkotó elemeket. Épen ezért, hogy ez a cél elérhető legyen, én azt hiszem, hogy legsürgősebb feladata ezen a téren a t. kormánynak intézkedni az iránt, hogy a magyar zsidóság egyetemét képviselő kongresszus hivassék egybe, *bizassék magára a felekezetre annak a kérdésnek eldöntése, hogy miképen akar szervezkedni, mert ha egységes szervezetet nem lehet rákoltrojálni egy bevett vallásfelekezetre, azt hiszem, hogy kétfélét, vagy négyfélét sem lehet, legkevésbbé pedig kormányrendeletekkel, amelyek egyenesen ellentmondanak — mint azt kimutattam már — százados törvényhozásunk szellemének és az igazi alkotmányos felfogásnak.*

T. képviselőház! Pártkülönbség nélkül ajánlom az általam elmondott igazságokat ezen ház minden t. tagjának figyelmébe. Mert akármilyen eltérő álláspontom legyünk is, a nemzeti müvelődésen alapuló s a nemzet jövendő nagyságát érintő kérdésben nem szabad, hogy akár politikai, akár felekezeti gyülölet elválasszon minket. (Általános helyeslés.)

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓ UZSORA.

A zsidók teljes asszimiláltságát semmi sem mutatja oly szembeötlően, mint az, hogy környezetük balvéleményeit akkor is osztják, ha az ellenük irányul. Az antisemitizmus legfőbb diadala az, hogy gyülölködő tanainak akárhány „müvelt" zsidót nyert meg. Nem azokra a spekulánsokra gondolunk, kik magukat áttérés által erkölcsileg qualifikálják, hanem zsidókra, kik zsidók maradnak. Nincs oly zsidóellenes állitás, melynek ne akadna zsidó hivője. A zsidó uzsorában pedig — legalább a multra nézve — minden zsidó hisz. „Falusi bankárok" voltak valamennyien, mint Grünwald Béla magát egy emberöltő előtt kiméletesen kifejezte. A való tények azonban a sötét képet átfestik és más világitásba helyezik.

Uzsora kamatra adott minden kölcsönt jelent és eredeti értelmében nem gyülöletes fogalom, a mint ma például a járadék nem az. Sőt hazafias tett az államnak kamatra való hitelezés. Legalább ily jótéteményt gyakoroltak a zsidók, midőn a tőkeszegény városok népét kölcsönnel segitették ipari vagy kereskedelmi tevékenységében. A földbirtokos nemesség birtokait a zsidók pénzkölcsöneivel javitotta és emelte. Hogy ez a középkorban, nagyjában 12—16 századokban, tényleg igy volt, bizonyitja maga az a tény, hogy a zsidókat a városok a feneketlen vallásgyülölet daczára megtürték, nem ritkán a városok törték magukat utánuk, ha kikergették „örök időkre", csakhamar visszahitták, sőt az is megesett, hogy a nép összecsődült, „kenyeret és zsidót" kiáltozva.

A zsidó tőke segitségével nagyra nőtt helyek, a zsidót,

anyagi kulturájuk tényezőjét, kiüzték, mihelyt nem szorultak többé reá. Ez volt rendesen a zsidó sorsa és ebből minden tárgyilagosan gondolkozó ember megállapithatja, hogy a zsidók és a népek között ki volt a kihasználó és ki volt a kihasznált.

Ha a konkrét tényeket vizsgáljuk, nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy a percent magassága a gazdasági helyzettel szoros összefüggésben áll. A mi ma uzsora, az száz év előtt még alacsony kamat volt. Ha tehát a középkorban 23—45 százalékot engedélyeztek a földes urak vagy a városi hatóságok, akkor abból, mai fogalmak alapján, nem lehet uzsorakamatot megállapitani, mint azt a vallás- és fajgyülölet nem ritkán tette. Az usura szó a legális kamatot is jelezvén, minden kölcsönadással foglalkozó zsidó „uzsorás" lett, habár tényleg pénzét nem árulta drágábban, mint a mennyire a vele élő nem zsidó világ becsülte, a mely benne nem is látott uzsorást, hanem keresetében való támogatóját.

Ezeket az általános észrevételeket előre bocsátjuk, midőn egy nagyfontosságu alapos müből néhány idevonatkozó részlelet kiemeltünk. A Schmoller és Sering által kiadott „Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen" cz. hires gyüjtemény 152. füzete a következő müvet tartalmazza: „Der Geldhandel der deutschen Juden während des Mittelalters bis zum Jahre1350. Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte im Mittelalter" *(Leipzig* 1910). Szerzője *Hoffman M.* rabbi, a mint a czimlapon ki van téve.

Közönségesen azt hiszik, hogy csak a zsidók kereskedtek pénzzel és hogy csakis ezzel kereskedtek. Ezzel szemben öszeállitja H. az adatokat, melyek azt mutatják, hogy a zsidók földbirtokosok is voltak (1.§.) és hogy árúkkal is virágzó kereskedést folytattak (2.§.) A pénzkereskedés általános ismertetése és az egyházi kamattilalom leirása után rátér a keresztény pénzkereskedés és a keresztény papság ebbeli tevékenységének ecsetelésére (4-8 §§). A papok mindenféle pénzügyleteket kötöttek földbirtokosokkal, de zálogra is adtak kölcsönöket. „A 14. században a városokban sok viszály volt a papokkal, a városi telkek tulnyomó részét

birták. Megtiltják nekik, hogy további fekvő birtokot vásároljanak, birtokukat pedig adják el. 1386-ban a felső és középrajna mentén a nép feltámadt papjai ellen és jobban üldözte öket, mint a zsidókat, kikkel egyébkép összehasonlittattnak" (37. lap). Zsidóknál elzálogositott birtokok kiváltására megszerezték a jogot és ha nem volt pénzkészletük, drága egyházi tárgyakat zálogositottak el zsidóknál a szükséges pénz beszerzése czéljából. „Sie verschmähten es auch nicht, ihrerseits ihre Gelder bei Juden und Wechslern gewinnbringend anzulegen. Niedere Kleriker konkurrieren mit Juden bei zweifelhaften Geschäften, wo es sich um den Ankauf gestohlener Güter handelt" (40). A pénzügyletekben a papság minden foka részt vett.

„Hogy néhányat emlitsünk: 792 Agino konstanzi püspök, 1045 a bambergi püspök, 1188 I. Fülöp kölni érsek, 1235 II. Konrad hildesheimi püspök, 1247 Hermann würzburgi pőspök, 1267 János lübecki püspök, 1271—1279 Siegfried kölni érsek, 1310 III. Burchard magdeburgi érsek, 1331 a trieri érsek. Az ujonnan alapitott német lovagrend mergentheimi telepe buzgó részt vesz az e fajta üzletekben" (41). A kölcsönvevők császárok, herczegek, grófok, lovagok az egész német birodalom területén, városi patriciusok, polgárok stb.

Igen sürü az üzlet papok között is. „Ein Kloster hilft dem andern aus der Verlegenheit gegen Abtretung von Grundbesitz. Bischöfe und Erzbischöfe wenden sich in der Not an ihre Domkapitel. Ja sogar an das Ausland wendet man sich, so, wenn 1216 das Kölner Domkapitel ein kostbares Kirchengefäss an das Pariser Domkapitel verkauft. Aus den frühesten Zeiten finden wir sogar Zeugnisse, dass Juden von Geistlichen leihen. So hat 598 der päpstliche Defensor Candidus Geld an einen Juden verliehen und im Jahre 855 schuldet ein Jude einem Mönch 24 Pfund ..... Nehmen wir z. B. das St. Johanniskloster und Heiligegeistspital in Lübeck nach den im lübischen Urkundenbuch verzeichneten Fällen in der Zeit von 1250-1350. Ersteres erwirbt ganze Dörfer in 18 Fällen, einzelne Höfe und Rechte an Höfen in 7 Fällen, 2 Mühlen, einzelne oder mehrere Hufen in 10 Fällen, Salzpfannen in den

Lüneburger Salinen, sowie Renten auf dieselben und andere Renten" (43).

A pénzügyletek előterében a papság és a kongregációk állottak, kik szerzőnk tömör előadásában 10 oldalt foglalnak le, mig a nemesség és polgárság ebbeli tevékenységének vázolása csupán 2 oldalra terjed (44-46), de a városi polgárságnak már szintén majdnem 10 oldal jut (46-55). Szó van ezután a német pénzváltókról és az olasz pénzkereskedőkről, a lombardokról, kiknek emlékét a lombard-üzlet mai napig őrzi, és a kaversekről, kiknek nevét mai napig nem tudták biztosan megfejteni. A lombardok többnyire római, sienai és firenzei nagykereskedők voltak. Ezek a nagybankárok a római egyház pénzügyi érdekeinek képviseletével is meg voltak bizva, a mi üzleteiket előmozditotta. A római kuria rendes és rendkivüli jövedelmei szállitásának felügyelete egyik feladata volt. „Sie erhalten vom Papste die Licentia contrahendi mutuum. Das hält sie aber nicht davon ab, direkt und indirekt gegen das Kirchengebot zu verstossen. Die Darlehen, welche sie vermitteln, werden meist in Rom unter den Augen, mit dem Einverständnis und zum Vorteil der Päpste abgeschlossen. Die Rückzahlung erfolgt auf den Messen in der Champagne. Sie nehmen allerdings soviel Rücksicht auf die Kirche, dass sie ihr Geld nicht offen zu einem bestimmten Zinsfusse ausleihen. Nur als Verzugszins werden von Messe zu Messe 10% gefordert, also im Jahre 60%" (57). „Az olasz bankárok fökliense a német episkopatus volt, a mely a római kuriának a servitiumokért követelt összegeket nem volt képes készpénzben fizetni és Rómában vette fel kölcsönkép. A kölcsönadókat koczkázat nem fenyegette, mert a Kuria garantálta a fizetést. A késedelmeskedő adósok ellen az egyház hatalmi eszközeit alkalmazta, az egyházi excommunicatio kimondásától sem riadván vissza" (58). A német főpapság nyomasztó helyzetének vázolásából eredménykép megállapitja szerző: „Kurz, unter der Ägide des Papstes gelingt es diesen Geldleuten, eine grossangelegte Bewucherung der höchsten kirchlichen Würdenträger Deutschlands ins Werk zu setzen. Den weltlichen Fürsten liehen sie dagegen nicht, da sie in ihren Geschäften sicher gehen wollten" (59).

A nép bankárai a *cauvercini* (Kawerschen) voltak. Ezeknek a jogi helyzete körülbelől az volt, mint a zsidóké. Mint a zsidókat, a kaverseket is gyülölték és irigyelték. „A törvényekben és okmányokban gyakran nevezik őket a zsidókkal együtt. Azt mondták, a zsidók sem nyomják jobban a népet, mint a lombardok. Némelykor zsidókkal pótolják őket. Zsidók és lombardok között csunya verseny folyik. Kölnben 1171-ben egy valószinüleg lombard pénzkereskedő zsidó konkurrenseitől ugy akar szabadulni, hogy hamis pénz forgalomba hozásával vádolja őket" (62). A lombardok, a hogy a kaverseket is nevezték, nagy csalásokat és uzsoráskodásokat követtek el. Ha megszedték magukat, visszatértek hazájukba és ott éltek palazzoikban. Az olasz gazdagság a középkorban jórészt a lombardok és kaversek pénzügyleteiből táplálkozott.

Hoffmann a 13 §-al (65. lap) rátér tulajdonképi tárgyára a zsidó pénzkereskedésre. Megállapitja, hogy Németországban 1250-1350 közt lett a pénzkölcsönzés a zsidók rendes üzlete (71). Az egyház a kamatszedést a mózesi kamattilalom alapján megtiltván, csakhamar rájött arra, hogy a zsidók mintegy monopoliumot nyertek. Kisérletet tett, hogy a kamatszédést a zsidóknak is megtiltsa, de ez csütörtököt mondott. A zsinati határozatok hiába valóknak bizonyultak. Eredményük csak a már esedékes kamatok kevesbitésében és adósságelengedésekben mutatkozott. Világi részről csupán a budai városi jog tiltotta meg a zsidóknak is a kamatszedést. Dolgozzanak, mint a keresztények (76).

Felette érdekes a 16 §, a mely a pénzügyletekre vonatkózó rabbinikus rendelkezéseket állitja össze. A talmud és a gáonok a bibliai engedély ellenére meg akarta azt is tiltani, hogy zsidó nem zsidónak kamatra kölcsönözzön. A német rabbik más álláspontón vannak. Az egyik azt mondja: „Ha kölcsönüzleteket csinálunk, ez megélhetésünkhöz szükséges, mert nem tudhatjuk, hogy a király mennyi adót fog követelni". Egy másik: „Ma, midőn az izraelitának nincs se földje, se szőllője, a kölcsönadás és kamatszedés szükségesség és azért meg van engedve" (76). A zsidók tőkegazdagsága H. szerint a nagykereskedelemből származott,

melyet a Kelettel üztek, míg Schipper szerint eladott földbirtokaikból eredt, Sombart szerint pedig az ókorból hozták át a középkorba. Bizonyára mindhármuknak igazuk van. Rengeteg összegekkel támogatták a városokat, a császári kincstár összjövedelmének legalább 12 százalékát szolgáltatták (83). Érdekes a 20. §, a mely a zsidó pénzkereskedés koczkázatáról szól. Az adó gyakran a zsidó község vagyonának egy negyedét, sőt egy harmadát tette ki, 20 százaléknál kevesebbet igen ritkán (101). A sok költség és veszély közt első helyen a következő három áll: a kamatmegszüntetés, az adósságelengedés, a kényszerkölcsön. Mindhármat a fejedelem gyakorolta. A császárok szabadon rendelkeztek a zsidók pénzével, de többnyire csak ugy, hogy e rendelkezésekből ők maguk is hasznot huztak (105). „Indessen ist alles, was durch Zinsaufhebungen, Schulderlasse und Zwangsanlehen in der geschilderten Epoche von den Juden genommen wurde, nur ein sehüchterner Versuch im Vergleich zu dem gewaltigen Umfange, welche diese Art der Geldbeschaffung in der zweiten Hälfte des 14. und im 15. Jahrhundert annahm" (u. o.).

A zsidók kölcsönüzleteket kötöttek uralkodókkal, főnemesekkel, főpapokkal, patriciusokkal, szóval mindenkivel. Zálogul is mindenféle tárgyakat kaptak: ékszereket, nemesek köpenyegeit, lovait stb. A legnevezetesebb talán az, hogy 1349-ben I. Rupprecht fejedelem (Pfalzgraf) koronáját tették zálogba (122). Ezután H. ecseteli, hogy a zsidók mint pénzügyi adminisztrátorok mily érdemeket szereztek egyes világi és egyházi urak szolgálatában. „Zsidó források értesitése szerint püspökök, ha az udvart felkeresték, zsidaikat magukkal vitték, hogy pénzember legyen kezüknél" (113). Balduin trieri érsek zsidó administratorra bizta országa pénzügyeit (1323-tól 1341 utánig). A főpénztár főnöke az udvari zsidó volt, ki mellett egy zsidó irnok müködött. A könyvelés héberül folyt, melyet később latinra forditottak (117).

A rabbinikus irodalmat, melyben különösen a döntvények szolgáltatnak idevágó bő adatokat, Hoffmann nagy szorgalommal használta ki. A megfelelő részleteket müve

végén német forditásban közli. Ezek a tanulságos szövegek a munkának majdnem felét teszik ki és eddig ily mértékben senki által fel nem használtattak. H. kutatásaira visszatekintve, művét a következő észrevételekkel fejezi be.

„Az az állitás, hogy a zsidóknak különös nemzeti vagy faji tulajdonságuk van, amely őket a kereskedelem, de főképpen a bankároskodás felé vonja, nem okolható meg. E tekintetben a zsidók nem különböznek minőségileg, hanem csak mennyiségileg a népektől, amelyek között élnek. Itt nem lehet szó egy „vagy-vagy"-ról, hanem egy „több"-vagy „kevesebb"-ről

A zsidók Németországban földbirtokosok, kereskedők és bankárok voltak. Ama főfoglalkozásokat gyakorolták, melyeknek magát a többi városi lakosság is szentelte.

Régebbi időben különösen a keleti kereskedelmet kultiválták, de még más kereskedelmi ágakkal is foglalkoztak. Az árukereskedelem mellett kezdettől fogva a pénzkereskedelmet is müvelték. Nem ők voltak az egyedüli bankárok és nem egyedül ők okolhatók, hogy a pénzkereskedelem uzsorákodássá és más néposztályok kizsákmányolásává fajzott. Papok, lovagok és polgárok szolgáltak példával nekik oly időkben, amidön szabad tőke felett rendelkeztek. Az olasz nagy- és zugbankárok a foglalkozásszerü pénzkereskedelemben mögöttük semmiesetre sem maradtak.

A 12. század közepe óta a pénz- és árukereskedelem — a földbirtoktól való háttérbeszoritás, másrészt pedig a kanoni kamat-tilalomnak szigoru keresztülvitele következtében — a főhivatásuk lett, melyet a törvényhozás megengedett és koncedált.

Ha tehát, mint a tőkepénzes osztály, a népesség adós osztályaira nyomást gyakoroltak és gyülöletnek és üldözésnek tették ki magukat, ugy e sorson a régi és uj idők minden tőkés osztályával osztozkodnak.

Egyidejüleg azonban az ezekéhez hasonló *érdemet* is be kell nekik tudnunk. Ők termékenyitették meg az állam, valamint az egyesek gazdasági életét és megóvták az elcsontosodástól. Közremüködtek a tiszta pénzgazdaság idejének előkészitésén. Mérhetetlen szolgálatokat tettek az

államhatalmaknak hitelügyekben és helyenkint a territorialis önállóság megszilárdulását segitették elő.

De még az egyes esetekben nyujtott kölcsönök sem minősithetők a kényszerhelyzet kizsákmányolásának. Épannyi esetben birtokok felvirágoztatására, kézmüves és kereskedelmi ágak fentartására és kibővitésére forditották azokat.

Szóval, a nemzetgazdaságban hézagot töltöttek be, amit nélkülük másoknak kellett volna megtenniök.

Amit pedig talán az emberi gyöngeség kiaknázása által—amire az üzletek eme faja különösen bő alkalmat nyujtott — hibáztak, ezért üldözések, a néptömegek gyülölete és megvetése következtében többet szenvedtek, mint amennyit megérdemeltek volna.

Jutalmuk nem lett. Mert legalább a német zsidók, szegényen és elnyomva léptek át a középkorból az ujkorba, a mely aztán uj fejlődéslehetőségeket nyujtott nekik".

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

ÉSZREVÉTELEK KRAUSS S. „TALMUDISCHE ARCHÄOLOGIE" C. MÜVE II. 25-53 LAPJAIHOZ.

Gyorsan követte *Krauss S.* nagy talmudi archeologiájából az első kötetet, melyről előző füzetünkben (60. lap) hirt adtunk, a második. Ez 109-234 paragrafusokban a mű V-VIII szakaszait öleli fel, melyek a következők: *Családi élet* (1-147), *Földmivelés* (148-248), *Ipar* (249-316), *Közlekedés és kereskedelem* (317-413), *Jegyzetek* (424-722). A mű gazdag és változatos tartalmáról a szakaszczimek csak halvány képet adnak: az ókori egész zsidó élet elevenedik meg az olvasó előtt. Bár az első kötet tanulmányozására sem volt még időnk, annál kevésbbé a másodikra, melyet csak az imént kaptunk kézhez, még sem akarunk a mű megjelenésének puszta jelentésével megelégedni és ugyanazért közöljük itt észrevételeinket az V. szakasz 118-125 ponjaihoz, melyek a következők: *Ehewerbung, Standesverhältnisse, Verlobung und Ehe, Hochzeitsfeierlichkeiten Das Brautgemach, Die Stellung der Frau, Ehescheidung*

Witwe und Erbschaft (24-54 oldal).

Előre kell bocsátanunk egy általános megjegyzést. Nem tudjuk, hogy szerző milyen talmudkiadást használ, de azt tudjuk, hogy az elsőn kivül (Bomberg) valamennyi a cenzura által, amely a baseli 1578-80 kiadásban érvényesült először, el van éktelenitve és történelmi kutatásokra hasznavehetetlen. Ez jutott eszünkbe, midőn müvünket felütvén, a következő tételeket olvastuk: „Ein Jude, der kein Weib hat, ist kein Mensch". Von Gott geächtet ist „ein Jude, der kein Weib hat, und auch der, der ein Weib hat, aber keine Kinder". „Ein Jude, der kein Weib hat, verbringt ein freudenloses und segenloses und glückloses Dasein". In allen diesen Sätzen bietet der Ausdruck „Jude" (יהודי) ein religiöses Moment" (25). A tételek közismeretesek (Jebám. 63a; Peszáchim 114b; Jebám. 62b.), de csak az egyházi cenzura által meghamisitott alakban. A nőtlen szerzetesek és papok megütköztek azon a tanon, hogy az asszony az „ember„ kritériuma, hogy a coelibatus Istennek nem tetsző dolog és ezen egyház ellenes tanok kiküszöbölésére az általános tételt: מי שאין לו אשה a zsidóságra szoritkozó tétellé alakitották át: כל יהודי שאין לו אשה. A Dikduké Szóferim kimutatása szerint (Pesz. l. c.) egy régi forrásban sincs יהודי, kétségtelenül a többi helyen sem. K. érezte, hogy a „zsidó" szó ezekbe a tételekbe nem illik, először, mert *általános* tételek, másodszor pedig azért nem, mert a „zsidó" csak ellentétekben, pl. arammal szemben, használatos, még pedig ugy a bibliában, mint a talmudban, és ez okból magyarázatul azt mondja: „Mindezekben a mondásokban a „zsidó" kitétel vallási momentumot ad". „Vallási momentum" az igaz, de nem a talmudé, hanem a keresztény papi coelibatusé.

„Midőn Rab Darsisba (דרשיש hiányzik Neubauer „Géographie"-jában) és R. Nachman Sekanzibba jött, kihirdetette: mely nő akar egy napra feleségem lenni?„ (Jóma 18b és Jeb. 37b). A tényt egyszerüen közlik és magyarázzák ugyan, de tagadásba nem veszik. A magyarázatok, mint a toszafisták helyesen kimutatják, nem helytállók. A talmudnak is igaza van, hogy ez az eljárás ellenmondásban áll azzal a régi, Eliezer ben Jákób által felállitott tétellel: „Ne

házasodjék meg az ember az egyik városban és azután más városba megy és ott ujból megházasodik". Világos ebből, hogy az egy napra való házasság nem zsidó talajon nőtt. Ez tényleg a perzsa fejedelmek szokása volt. Tabari szerint (Nöldeke, Geschichte der Perser 136), a fejdelem egy éjszakára házasodott (v. ö. még. 145. l. 4. j.) Kétségtelennek tartom hogy Rab és Nachman, ez a két nagy ur — az előbbi az exilarcha családdal sógorságba lépett, az utóbbi az exilarcha veje volt — a világi nagy urak szokását követte. Hogy a házasságot consumálták-e vagy nem? el nem dönthető, de mindabból, a mit Rabról egyébként tudunk (a R. Kahana-féle história és egyebek), nagyon valószinü. A talmud is igy fogta fel és csak midőn a diszkusszió sarokba szoritja, folyamodik „a növel való egyedüllét" (חור) feltevéséhez. K. a 27. lapon emliti ezt a „sajátságosan hangzó tudósitást" és a „Frau auf Zeit" fogalommal hozza összefüggésbe. Ez semmiesetre sem helyes, mert a szóban forgó eset „próbaházasság" csak akkor volna, ha a nap letelte után a házasság magától szünne meg, válólevél adása nélkül. Erről azonban nincsen szó. Időre való házasság az volna, ha a talmud nyelvén szólva, a férfi azt mondaná: „Ma feleségem vagy, holnap nem vagy feleségem" és ez egy napi házasságnak elismertetnék. De ezt képtelenségnek tartják[1]). A tény azonban, az időre való nőül vétel, előfordult. E mellett szól az ép idézett hely, a mely a Rab és Nachman esete. Felette érdekes, hogy a válólevélnél is felvetődik az ideiglenes elválás kérdése: „Ma nem vagy feleségem, holnap azonban (ismét) feleségem vagy?" A kérdés annál érdekesebb, mert Raba épen Nachmanhoz intézi[2]). Gyakorlati eset lehet ez is, mint az a másik, midőn a férj azt mondja feleségének: „Ez válóleveled, de azon feltétel mellett,

[1]) Nedárim 29b: א"ל רב המנונא ומה אלו אמר לאשה היום את אשתי ולמוחר אי את אשתי מי נפקא בלא גט

[2])Gittin 83b és 86a: בעא מיניה רבא מרב נחמן היום אי את אשתי ולמחר את אשתי A בעא alatt gyakorlati eset értendő. Általában nem járulhatunk hozzá szerző azon felfogásához, mely szerint a talmudban lépten-nyomon „casuistica" van.

hogy ehhez az emberhez menj férjhez"[1]). A nőnek nem szabad a megjelölt emberhez férjhez menni. Ugyancsak Nachman ezt igy magyarázza: „Nehogy azt mondják, feleségeiket egymásnak adják". Van azonban még egy nem hyperbolikus, tehát kifogástalanabb adat az időleges házasságra, még pedig Palesztinából. Jóchanan (mh. 279) azt mondja: „Ha valaki azt mondja: légy feleségem 30 napig, a házasság érvényes", de 30 nap után válólevél kell. „Legyen ez válólevele 30 napig, ez nem végleg elválasztó levél"[2])

Hogy agg irástudó is csak szüz leányt vegyen feleségül (28. l.), nem találtam Szanh. 100b lapon, melyre a 265. jegyzet utal. Ellenben erre a talmud helyre kellett volna utalni a 268. jegyzetben. Ugyanis itt idéztetik az ismert Szirachvers a férjhez még nem adott érett leány (בוגרת) veszedelméről, mig Peszách. 113a az עריות nem is vonatkozik a leányra. — 28. lap a נערה-ról „der genau auf das Alter von 12 Jahren und sechs Monaten begrenzt ist". Helyesen: a 12 évet követő 6 hónap. — 30. l. 5. sor: „בן דוד Neffe". Tudtommal „Neffe" csakis a testvér fiát jelenti; vagy Vetter, vagy Geschwisterkind (mint a 18. sorban). „עם Onkel väterlicherseits, überhaupt jeder Verwandte" (?). — 31. 3. חרורי a felszabadult rabszolgák. A zárjelbe tett „Abkömmlinge von befreiten Sklaven" törlendő. — 31,5: „נתינים Hierodulen", félreérthető. Szabatosabb: Tempelsklaven. — 455. l. 293. jegyzet: „(gaon) Gemara b Kidd 2b" olv. saboräische (gaon helyett). Hogy קדש etymológiailag azt jelenti-e: „der Mann macht sich die Frau zu eigen" (35) még kérdéses. — 38, 7-19 hosszu mondat homályos.

A 43. lapon a következő meghatározásokat olvassuk: „Jene Mitgift oder das Eingebrachte der Frau .... heisst נכסי מלוג oder עבדי מלוג „Güter" (oder „Sklaven") der Nutzniessung, die nämlich den Besitz der Frau bilden und

[1]) Bar.Gittin 84a

[2]) j. Kidussin 63c közepén: הרי את ר' אבהו בשם ר' יוחנן . . . מקודשת לי שלושים יום הרי זו מקודשת . . . ולא מצינו אשה יוצאת בלא גט ר' יצחק בר אלעזר בשם ר' יוחנן הרי זו נישאת שלושים יום אין זה גט כריתות.

Jicchak b. Eleazar a get analógiájából következteti, hogy az irással (שטר) kötött 30 napos házasság érvénytelen.

von denen dem Manne nur die Nutzniessung zusteht, wogegen er für diese nicht verantwortlich ist; anders das ihr vom Manne verschriebene Heiratsgut (w. u.), über das der Mann frei verfügt, für das er jedoch verantwortlich ist, und das eben darum נכסי צאן ברזל (oder עבדי צ' ב') „Güter" (oder „Sklaven") des eisernen Viehes (d. i. des eisernen Bestandes) heisst".

Az aláhuztam szavak hamis definicziót tartalmaznak. A vasjószág ugyanis nem a férj által az asszonynak moringolt (ráirt) vagyont jelenti, hanem épugy, mint a נכסי מלוג az asszony hozományát. A különbség csak az, ha az asszony a jószágra magára tartja fenn a tulajdonjogot, akkor neve נכסי מלוג, ha csak az értékre tartja fenn, akkor neve נכסי צ' ב'. Ez a meghatározás következik magából abból a misnából, melyet szerző idéz. Jebámóth 7,1 ugyanis igy hangzik: „Ha az asszony a férjnek hozott Melug-szolgákat és vasjuh-szolgákat" (u. o. 2 még kétszer, ellenben 6,1, melyet szerző szintén feljegyez, erről egyáltalában nem szól). Világosabban már nem is lehet kifejezni, hogy a „vas" szolgák vagy birtok szintén a nő hozománya. A misna maga az עבדי מלוג meghatározása után az עבדי צאן ברזל mivoltát ezekkel a szavakkal definiálja: „ha meghaltak, neki haltak meg, ha többet érnek, az övé a többlet", de nem mondja azt, hogy ezeket a férj adta nászajándékul a feleségének. Számtalanszor emlittetik a talmudban ez a kétféle hozomány és soha mást, mint a fent mondottat, nem jelent. Maimonides (Isuth XVI, 1) a következő meghatározást adja: Minden jószág, melyet az asszony férjének hoz, akár ingatlan, akár ingó, habár a kethubába be van irva, nem neveztetik moringnak (כתובה), hanem hozománynak (נדוניא). Ha a férj a hozományért elvállalta a felelősséget és birtokába ment át, akkor ha kevesebb lett, neki lett kevesebb, ha több lett, neki lett több[1]). Ezt nevezik נכסי צאן ברזל-nek. Ha a férj a hozományért nem

[1]) פחתו — הותירו Ez a rendes ellentét, igy olvasott Maimuni a misnában is (nem מתו); tószaf. B. Mecia 96b sub אמר szintén igy idézi a misnát. De ez kérdésünk szempontjából mellékes.

vállalt felelősséget, hanem az asszony birtokában marad, akkor ha kevesebb lett, az asszonynak lett kevesebb, ha több lett, neki lett több. Ezt nevezik מלוג נכסי-nek. Kissé hosszasabban időztünk ennél az elemi házasságjogi fogalomnál, mert szerző a jegyzetben (350, 463. lap) nem kevesebb, mint hét autort idéz és a legnagyobb megbizhatóság benyomását kelti. Az itt megállapitott jogi fogalom szerint kijavitandó az is, a mit szerző 44 lent és 45 fent mond, t. i. összetéveszti a כתובה-t és a תוספת כתובה-t a נכסי צאן ברזל-el, pedig már Maimonides világosan mondta a kétféle hozomány definiálása után: ואין נקראין כתובה אלא עיקר כתובה שהיא מאה או מאתים עם התוספת בלבד.

„A férj szeresse feleségét, mint önmagát és tisztelje (כָּבַד), azaz lássa el ruhával és ékszerrel jobban, mint önmagát". Ezt a mondást szerző Jeb. 62b egy mondásából hámozza ki, miközben Rasival vitába elegyedik a כבד szó értelme felett. Rasi is ugy értette a mondást, mint szerző, mert זילותא alatt azt érti, hogy a nő megszégyenül, ha nincs ruhája és a זילותא דאתתא קשה מדנכרא szavakkal csak azt akarta megmagyarázni, hogy a férj miért tartozik az asszonyt jobban ruházni, mint önmagát. Mást itt כבד alatt nem is lehet érteni. Testét megtisztelni csak ruhával lehet, Jóchanan nevezte למאניה מכבדותי (Sabb. 113b. Levy II 284b fent nem jól érti). A szabályra magára találóbb mondás a következő: „Az ember egyék és igyék tehetségén alul, ruházkodjék és takaródzzék tehetsége szerint és tisztelje feleségét és gyermekeit tehetségén felül" (Chullin 84b). Itt a parancs értelme felett nem lehet kétség, mert világosan áll: יותר ממה שיש לו *több, mint amennyije van.*

467. lap, 373b jegyzet, hol a nőkről mint varázslókról van szó, nem ártott volna az „Altjüd. Zauberwesen" 23-26 lapjaira való utalás. Ott (24,4. j.) már kifejezést adtunk azon feltevésnek, hogy בשרה שבנשים בעלת כישפים eredetileg a mi Mechiltánkban is állott (27a Friedm.), mit most megerösit a Hoffmann által rekonstruált Mech. dRSbI 44. lap.

470. l., 381. j. Tos Sota V. 9 (302,2) ezen szavaihoz: ולבה גם בעבדיה לבה גם בשכניה K. megjegyzi: „Hochmut also ein moralischer Fehler". E szavak előtt az áll: „az asszony

be nem takart fővel jár az utcán", utánuk pedig ez: „az utcán szó és férfiakkal fürdik", az egész pedig az erkölcstelen nő jellemzésére szolgál; világos tehát, hogy נם ב' azt jelenti: „nagyon bizalmas lábon áll szolgáival és szomszédaival". L. Kohut II. 325 több példát.

K. azt mondja, hogy a válólevél akkor is érvényes, ha az asszony tudta nélkül került birtokába („ohne ihr Wissen" 53). Ez legalább is nem szabatos. A misna szerint (Gittin 78a) a válólevél érvénytelen, ha a férj azt mondta: vedd ezt az adóslevelet és az válólevele volt. Csupán egy kivétel van: ha a férj tanuk előtt mondta, hogy átadom a válólevelet, az asszonynak pedig szégyenkezésből azt mondta: fogd ezt az adóslevelet (Maimuni, Gérusin I 10, Jebam. 113b alapján). De ezt is csupán Rába (mh. 352) állítja Jóchanan mondásából való következtetés alapján, és ellenkezik a tannaita hagyomány szellemével és nyilatkozatainak egyszerű értelmével.

„ Der Verkehr zwischen den geschiedenen Ehegatten war durch das Religionsgesetz nicht ganz unmöglich gemacht, und so war ihre vom biblischen Gesetz vorhergesehene Wiederverheiratung, ein Schritt, der von den Rabbinen als edel und verdienstlich gepriesen wird, wohl häufig möglich und wurde auch vollzogen" (53). A jegyzetben (397, 472. l.) bizonyítékul: „Gittin VIII 9: לנה עמו בפונדקי és והוא עמה במטה" Szerző mindkét helyet félreértette. Az utóbbiban nem arról van szó, hogy a férj a nővel egy ágyban fekszik, mit a felkiáltó jel jelez, hanem arról, hogy a válólevél ágyában került hozzá. Az első hely sem azt mondja, hogy szép dolog, ha elvált feleségével egy szállodába száll, hanem csak azt, hogy ebben az esetben uj válólevél kell. De ezt is csak a hilleliták követelik, a sammaiták, a régibb nézet képviselői szerint nem kell. Az életből vett eset. A férj a törvényszék elé hozza feleségét, hogy a válást eszközölje. Nem mehetvén haza, meghálnak a szállóban. A mi a közlekedést illeti, az elváltaknak nem volt szabad egy udvarban, egy helyen lakni (Keth. 28. a; j, Gitt. 49 d 5), több esetben nem volt szabad a nőt visszavenni.

Ez igénytelen megjegyzéseink a mü becsét nem szállitják le, csupán némi óvatosságra figyelmeztetnek. Kitünő

munkatársunk aránylag rövid idő alatt nagy munkát végezvén, nem csoda, ha itt-ott, különösen a halákhában, megbotlott. Ujból örömünknek adunk kifejezést a munka létesülése felett és reméljük, hogy a befejező harmadik kötet is nem sokára napvilágot fog látni.

Budapest *Dr. Blau Lajos.*

BIBLIAI APRÓSÁG.

Kohel. 10, 15. עמל הכסילים תיגענו אשר לא ידע ללכת אל עיר „A balgák munkája kifárasztja őt, ki nem tud elmenni a városba." Valóságos crux interpretum. Nyelvtani nehézségei a mondatnak: a nőnemű ige egyesszámu raggal תיגענו, pedig עמל himnemű, az ige tárgyvonzata הכסילים. Továbbá a mellékmondat, mely a suffixumot akarja meghatározni. A forditások, LXX., Pesitó, Vulgata többest olvasnak, ידעו és תיגעם. De az összefüggés igy sem érthető. Graetz az esszeusok ama szokására gondol, hogy a városokat kerülték. Ezeket akarja az iró persiflálni, őket nevezi balgáknak.

De önállóan a 15. vers sehogysem ad jó értelmet. Magyarázatához a 16, 17, és 19. verset hozzá kell vonnunk és diorthosist (סירום) alkalmaznunk. A versek csoportositása ez volna:

(16 a) אי לך ארץ שמלכך נער
(15 b) אשר לא ידע ללכת אל עיר
(15 a) עמל הכסילים תיגענו
(16 b) ושריך בבקר יאכלו
(19 a) לשחוק עושים לחם
(19 b) ויין ישמח חיים
(19 c) והכסף יענה את הכל

Ennek ellentéte a 17 v.: אשריך ארץ שמלכך בן חורים
ושריך בעת יאכלו
בגבורה ולא בשתי

Magyarázata: Jaj neked. ország, ha királyod ifjú, aki nem tud a városba menni, (hanem a palotájában dőzsöl). Kifárasztja őt a balgák munkája, fejedelmeid, akik már korán hajnalban lakmároznak. Mulatsággá teszik az étke-

zést és a bort, mely megörvendezteti az élőket és a pénz megszerez mindent.

עיר alatt a város értendő, ellentétben a királyi palotával. A fiatal király nem tudja, hogy neki a városba kell mennie, esetleg שער העיר, a város kapujába, hol a vének ültek. Balga fejedelmei tanácsára hallgat, akik a lakománál visszatartják, mig elfárad. Ezek a lakmározást שחוק-nak mulatságnak tekintik, nem erőgyüjtésnek (בגבורה), amilyen az idejében elfogyasztott étel. נער alatt nem kell rabszolgát értenünk, mint Graetz. Közvetlenül nem is ellentéte a בן החורים-nak, hanem az életmódja révén lesz szenvedélyeineb rabja, a balgák munkája, kifárasztja.

Badapest. *Dr. Wellesz Gyula.*

EGY LAKODALMAS SZOKÁS.

Régi talmudi szokás, hogy esketések alkalmával a fiatal pár boldogságát bizonyos jelképes cselekedetekkel kivánják. Berakoth 50 b. ממשיכין יין בצנורות לפני חתן ולפני כלה וזורקין לפניהם קליות ואגוזים. A vőlegényt még ma is meghajigálják a lakodalom előtti szombaton, amikor ünnepélyesen a tóra elé hivják, dióval, mandulával és mazsolával. A korán érő mandula jelképezze az Isten áldását, mely soká ne késsék, a dió אגוז בגימ' טוב. A mazsola utal egy régi midrásra חוה מחטה ענבים לפני אדה"ר Gen. Rabba 19, 5. Az egybekelés alkalmával buzaszemeket, magvakat hintenek a fiatal párra. Ez a szokás a 12. században Németországban divott. Rokeach 352, 353 sz. Abudirhem Orach Chajjim 171. Malátát is hintenek.

Svédországban jártamkor feltünt, hogy ezt a szokás lakodalmak alkalmával megtartották. Pajzán fiatal emberek *rizzsel* dobálták meg a mátkapárt. Amikor magyarázatát kértem a dolognak, azt felelték, hogy ez szerencsét jelent. Nem tudom, zsidó vagy skandináv szokás-e ez a rizzsel való behintése a fiatal párnak.

A rizs a hindu lakodalmas szertartásnál szerepel. Polier, Mythologie des Jndous I. 281 egy mondát beszél el. Jamatapis brahman Apodya királyának leányát Renekát vette el. Anyósa és neje fiút akartak tőle. A brahman áldozatot hoz a a termékenység istenének Pobarnak, azután rizsételt készit azzal a kijelentéssel, hogy mihelyt megették ezt, fiút kap mindegyikük.

Szerb szokás szerint karácsony első napján korán reggel egy ifjú kopogtat be valamelyik jó ismerős családjánál. Ez a polaznik. A házigazda fogadja őt és meghinti rizszsel.

Budapest. *Dr. Wellesz Gyula.*

AZ ÓBUDAI ZSIDÓK 1849-BEN.

Az óbudai izr. hitközség hazafias magatartásáról a szabadságharcz alatt legjobban tanuskodik Windischgraetz kiáltványa (1894. jan. 7.) és Haynau 1849. jul. 19-iki hirdetménye, melyben óriási hadisarczot vet ki az óbudai és a pesti zsidókra. „Gyalázatos és törvényellenes magaviseletük„ — melylyel vádolja őket — a legékesebb bizonyitéka annak, hogy a nemzet igazával éreztek. De a büntetés nagy volt és igy érthető, ha rebelliseknek nem akartak látszani. Megjelentek a nyilatkozatok, hogy a gyanút elterejék maguktól és a „loyale Gesinnung"-ot kimutassák. Ilyen az alább közölt, eddig ismeretlen okirat is, melyet az óbudai hitközség levéltárában találtam. Két nappal a világosi fegyverletétel előtt kelt és a datum maga is sejteti a psychologiai okokat, melyek az erkölcsi bizonyitvány létrehozásában közre működtek. Hogy nem sokat használt, azt a következmények mutatták, a hatalom nem ült fel az irásnak, melynek ténybeli adatait azért nem kell kétségbe vonnunk. Az emberbaráti tevékenység nem veszit értékéből semmit, ha osztrák érzelmü menekülők javára történt. S nem kell restelkednünk e miatt a nyilatkozat miatt, melynek czélzata világos volt. A hazafias érzések tényleg nem gátolták az óbudai izr. közönséget abban, hogy császáriakkal is zsidó jótékonyságot gyakoroljon.

* * *

Ritka példán emberi szeretetnek érdemeit méltányolva, alolirottak háladatos kötelességünknek ismerjük ezennel nyilván kijelenteni, hogy ama vésztelyes időben, midőn Buda Vára ostromoltatott, és száz meg száz szegény békés polgártársainkal mi is menedék hely nélkül bujdostunk légyen, az Ó Budai izraelita közönsége minden önhaszon nélkül, csupán felebaráti szeretet tiszta szempontjából indulván a szegény bujdosók számára lehetőségig szállásokról gondoskodott, és tulajdon kényelme feláldozásával sok száz keresztény családot mint megszorult felebarátjait nem tsak nyilt karokkal fogatta, s ingen beszállásolta, hanem e felül köztudomás szerint a szegényebb sorsuakat még pénzel is segitette.

Budán Augusztus 11 1849.

Paulovics László városi tanácsosnak mint szinte menekülő Boskovitznál lakván minden fizetés nélkül

Ebenhöch Antal város alkapitánya mint menekülő Schlesinger Biró urnál több ideig lakván minden fizetés nélkül.

Wisnyánszky Dániel családjával Ó Budára menekült és ott Philipps nevü Israelitánál lakott minden fizetés nélkül.

Kempelen Rudolf szinte számos családjával Ó Budára menekült és ott Pinkasz nevű israelitánál minden fizetés nélkül lakott.

Budapest. *Dr. Wellesz Gyula.*

IRODALOM.

IRODALMI SZEMLE.

A frankfurti Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft VII. kötete *(Frankfurt 1910)* 15 német és 2 héber közleményt tartalmaz, melyek közt a legterjedelmesebb „Münzmeister Lippold" (1-112), melyben Ackermann e XVI. századbeli brandenburgi zsidó vezér sorsát mondja el. Nem követte el a bűnt, melyért halállal lakolt, de azért nem volt rokonérzést keltő egyéniség. Barth 7 uj héber szót magyaráz הכאי, נבול עולם, קיין למזבח, חימום, תנא תונא, קניבת הירק (= ethiops שבה = kövér). Funk S. (Boskowitz) a talmudból kulturtörténeti adatokat értékesit. Kitünő dolgozat Lewin B. értekezése Serira levelének kéziratairól és kiadásairól. Grünhut L., kitünő munkatársunk, azt bizonyitja, hogy négy Béthél volt. Hoffmann D., a berlini szeminárium rektora, azt bizonyitja, hogy szabad és kell kritikailag „tanulni" és kritikai észrevételeket közöl a misna és a tószifta szövegéhez. Eppenstein S. kiadja Kára józsef kommentárját Sámuel I. könyvére. 327 „nach der *Ankunft* Rabs" helyett olv. „nach dem *Tode* Rabs". — 341 lent; 345, 5. sor; 345, 18. sajtóhibák vannak. — A gáonoknak több hivatalos jogaik voltak, mint az amóráknak (334. lap ellen. V. ö. Ginzberg, Geonica I). Egyébkép is lehetne még megjegyzéseket tenni, ha a tér engedné.

Trietsch D. „Palästina Handbuch" (*Berlin Schmargendorf* 1910) kezelhető formátumu ügyes könyv, melyből a jelen Palesztina iránt érdeklődő mindent megtudhat erről az országról. Az utazónak Baedeker mellett is jó szolgálatot tesz, de tudós buvár is sok felvilágositást merithet belőle. Helyes kis könyv, amely zsidó czélból készült és ugyanezért csak 14 év mulva érte el a második kiadást. A zsidó koloniákról sehol ily bő és megbizható felvilágo-

sitás nem található. Földmivesekre az országnak nagy szüksége van és az ország gazdaságának legjobban ismerő keresztény szakember véleménye szerint az emberanyagot csakis a külföld elnyomott zsidósága szolgáltathatja.

*

Plaumann G. müve: „Ptolemais in Oberägypten" *(Leipzig* 1910*)* feliratok és papyrusok töredékeiből irja meg e tisztán görög város történetét. A Ptolemaeusok alapitották és görög jellegét mindvégig (1000 esztendei g megtartotta. Zsidó, ugy látszik, ebben a felső-egyptomi városban nem lakhatott, noha közelében, pl. Elephantineben volt zsidó nép. Érdekesek a tisztasági szabályok, melyek a szentélybe való belépés előtt berartandók (56-57). Bár az általános görög nézetekkel egyeznek, a zsidó szabályokhoz nagyon hasonlitanak. Inkább talmudra mint bibliára emlékeztetnek (57, 2. jegyzethez). A házasságfelbontás (15 kövv.) szintén nem érdektelen. Ptolemais a kereszténységnek még a byzanci uralom idején (6. század) is ellenállott. Plaumann keresi ennek az okát és egyebek közt abban is találja: „vielleicht auch der Mangel einer starken jüdischen Kolonie" (121). „Die Opposition der Stadt gegen das Christentum ist einer der letzten Ausläufer des Hellenismus in Ägypten.... dieser Reinheit der Kultur habe die Reinheit der Rasse die Grundlage gegeben" (122). A kereszténység alapitója és apostolai zsidók voltak, ezt tudja mindenki, de kevesen tudják azt, hogy 300 esztendeig a keresztény községeket is zsidók alapitották. Zsidó nélkül a göröggel nem birtak, mire Ptolemais az egyik példa.

*

Cowley A. E. nagy jelentőségű művet adott ki: „The Samaritan Liturgy" (2 kötet, *Oxford* 1909). A számos kéziratból kinyomtatott szamaritán liturgiai szövegek 879 lapot ölelnek fel. Ezek nyelvéről a bevezetés XXXVI. lapján kutatásait szerző a következőkben foglalja össze: 1. a IV. században az aram nyelvet használták. 2. a X. és XI. században az aram megszünt köznyelv lenni, a liturgiában azonban még használtatott, de mesterkélt lett és héberrel vegyittetett. 3. a XVI. század óta a liturgia nyelve aram-

mal vegyitett héber. E szabályok segitségével a névtelen kompozicziók kora nagyjában megállapitható. Összesen 860 darab és 77 szerző ismeretes a szerző megfelelő két indexe szerint. Az irodalomtörténeti részen kivül C. glossariumot ad és megfigyeléseket a grammatikához. Fáradságos munkát végzett azzal is, hogy a szövegeket négyzetes betükre irta át. Sok az ábéczés ima és elég gyakori az akrostichon. Mózesnek előtérbe helyezését Mohamed-del való szembeállitásnak tekinthetjük, a mint hogy a gyakori אלה אלא אחד (vagy לית) אין szintén az iszlám ismert formulájából érthető. Mózes bizonyára a többi prófétákkal szemben is kiemeltetik. Köznapi ima nincs; a könyv szombati imával kezdődik és folytatódik az ünnepekkel. Figyelemre méltó az engesztelőnapi imában előforduló 613 parancsolat: ומספר המצות, שש מאות ושלשה עשר בהשבך, עשה ולא תעשה, למען נסותך להטיבך (528 l). Rabbinikus mondást (בעשרה מאמרות נברא יה באמירות ברא בריה עשר ....) tükröztet a következő is: העולם (512. l.) Mohamed módjára Mózes „Isten küldöttje" (519: אדונן משה השליח עליו השלום). — A szamaritán liturgia gazdag anyagot szolgáltat az összehasonlitásra.

*

Morafcsik Michel hajdan népszerű irata סדר ברכות felette ritka lett és ujból lenyomatta, rövid bevezetéssel *Prins L. Ph.* (*Frf. a. M.* 1910*)*. A szabályok közül akárhány a legjámborabb körökben is feledésbe ment, t. i. a gyakorlatot illetőleg. A bar-miczva alkalmából szokásos benedikcziót R. Juda bar Báruk a templomban mondta és igy láttam korunkban (18. lap). Az על טילת ידים: berakhára nagyon kell vigyázni, mert a kezdőbetük ענ" (45). A könyvecske először Krakkóban nyomatott 1582-ben.

*

Iskolai czélra a varsói Tusija kiadványai között *Rosenstein Ch. D.* ügyes összeállitást adott a misna első négy rendjéből, melyek itt-ott más tannaita szövegekkel kiegészittetnek. A szöveg mindvégig vokalizálva van, a sor alatt pedig egyszerű rövid magyarázat kiséri. Czim. מִשְׁנָה בְּרוּרָה (*Varsó* 1910). Pontozás és nyomás korrekt lévén, alkalmas taneszköz kezdők számára.

*

Ginzberg L., a newyorki szeminárium talmudtanára, „The legends of the Jews" cz. művében összeállitja a zsidó forrásokból az összes legendákat, melyek bibliai személyekre vagy eseményekre vonatkoznak. A talmud és midrás, a főforrások, mellett felhasználja a targumot, a kabbalát, az apokrifákat s a középkor irodalmát. Ily zsidó legendagyüjtemény még nem volt. Helyesen mondja G., hogy ezek nem rabbinikus, hanem zsidó legendák. Eddig két kötet jelent meg (*Philadelphia* 1909—1910), melyek a teretmtéstől az egyiptomi kivonulásig terjednek. Nem azonos Dänhart „Natursagen" cz. művével. Az anyag áttekinthetően van rendezve és simán olvasható, a mennyiben a jegyzetek külön vannak összeállitva. Eddig csupán lapoztunk a műben, de bizonyára megbizható, megbizható tudós műve lévén.

*

Schechter S., ki a kairói genizát Angolországba vitte, a geniza töredékei közt felfedezett négy töredéket, melyek Anan „Széfer Hamiczváth"-jéből valók. Az egyik fragmentum elég tekintélyes, 14 levél (28 oldal), a többi kisebb terjedelmű. Mindezeket kiadta egy külsőleg is fényesen kiállitott mű „Documents of Jewish Sectaries" II. kötetében ezen czimmel: קונטרסים מספר המצות לענן rövid bevezetéssel és jegyzetekkel. Maga a kiadó *Posnanski S.* specialistától várja ez uj töredékek megvilágitását. Más részleteket Anan művéből 1903-ban adott ki *Harkavy* Á. (Studien und Mitteilungen VIII). A legtöbb lap széle és feje hiányzik és igy nem könnyű feladat lesz az uj szövegek megfejtése. Anan a gáonok aram nyelvén ir. A tetragrammatont kiirja. A 20. lapon, ha jól értjük, eltiltja az atya felesége leányának elvételét, a mit a rabbin. jog megenged. Be kell várni a hivatottak dolgozatait.

*

Freund L. irata: „Zur Geschichte des Ehegüterrechtes bei den Semiten" (*Wien* 1909. Sitzungsberichte der Kais. Akademie d. W. Phil.-hist. Klasse 162, 1.) legtöbb anyagot a talmudból veszi. A babylóniai, a syr és az iszlámelőtti arabok idevágó törvényei a zsidó jogot megvitágitják. Szó van a házassági szerződésről, a menyasszony vétel árá-

ról, az eljegyzési ajándékról, a moringról és a hozományról. Az assuani G. papyrus az összes kérdéseknél a koronatanu. Részben Freund is azt mondja a talmuddal való kapcsolatáról, a mit mi az assuani papyrusok ismertetésében. Az egyiptomi időszámitásunk előtti századokból származó házassági szerződések a főpontokban szintén megegyeznek a zsidó kethubával. A görög-római összehasonlitások, melyek ezelőtt járták, teljesen értéktelenek

*

Fäitlovich I. két izben járt Abessziniában, hogy a falasákról, ez ősrégi zsidó törzsről információkat szerezzen. Először *Rotschild* báró költségén járt, másodszor az olasz Pro Falascha bizottság megbizásából. A viszályok a zsidó szervezetek között, melyek ez alkalomnál kitörtek, a zsidó ügy minden barátját kinosan érintik. A keresztény misszió évszázadok óta pusztitja ezt a szánalomra méltó, sok üldözést szenvedett zsidó népfajt és összetart. Számukról ma sincs biztos adat és ezt a nevezett zsidó küldött „Quer durch Abessinien" cz. művében (*Berlin* 1910) sem találjuk. Ez a 180 oldalas mű az utazó naplója alapján készült és inkább az országot ismerteti, mint a falasákat. Nahum, a jelenlegi török főrabbi, 6000-7000-re teszi. F. legalább 50.000-re (173). Egyszeri utazással ily elmaradt országban nem is lehet az elnyomottakat kikutatni. F. igaz zsidó érzéssel europai akciót sürget, mely zsidó tanitóképzőt és iskolákat állitana fel a falasák számára. A zsidókat érdeklő adatok közül kiemeljük a következőket. A székváros (Addis-Abeba) környékén Dr. Katz, kinek felesége frankfurti és a város jótevője, marhatenyésztést folytat (125). Egyes falvakban laknak falasák, de csekély számban (40 kövv.), többnyire kovácsok, kőmivesek és kézművesek. Keresztény utazok állitásai szerint a keresztény misszió az ipart teszi tönkre a falasák kitéritésével. A tigréi falasák központja Addi-Soa (45), de itt is kevesen laknak. Érdekes „mazkir" van leirva 45 kövv. Az engesztelő nap örömteli ünneplése a böjt mellett ősi vonás. Épigy sok egyéb. A falasák régi temploma Hoharuában van (90). A fal. vallásgyakorlatának ismerete egyik segédeszköz volna a talmudelőtti kor vallásgyakorlatának felderitésére. Reméljük,

hogy F. nemsokára adja majd ezt a leirást. Több falasa irat publikációját helyezi kilátásba.

*

A zsidó nép története a kereszténység alapitója korában hiveit természetszerüen felette érdekli és ennek következtében ezt a korszakot a keresztény theológusok serényen mivelik. Az őskereszténység Palesztinán kivül is zsidókból rekrutálódott, a ki tehát meg akarja érteni, az e korbeli zsidó néppel kénytelen foglalkozni. Schürer, Hausrath, Edersheim (angol) a legismeretesebb szerzők e téren. Ujabb időben más tudósok a zsidó népet különféle szempontokból ismertették, de tudtunkkal egy sem tisztán társadalmi szempontból. Ezt a hézagot most egy franczia dominikánus, R. P. M. — B. *Schwalm* tölti ki következő 590 lapos művében : La vie privée du peuple Juif á l'époque de Jésus-Christ (*Páris* 1910). Az azóta elhunyt szerző előszava szerint 30 évig foglalkozott a sociális kérdésekkel (ugyancsak ebben az évben látott napvilágot : „Leçons de philosophie sociales" cz. két kötetes műve) és helyesen hangsulyozza, hogy ő uj szempontból dolgozza fel a zsidó nép időszámításunk első századában lejátszódott történetét. Uj forrásai nincsenek ugyan, de a kép, melyet a régi anyaggal fest, részleteiben mégis uj. Szerző, sajnos, a talmud adatait csak másodkézből vette, pedig éppen a zsidók magán életére nézve a talmud a főforrás. Egyébkép nagy irodalmi apparátussal dolgozik ; a szerzők felekezetére nem vet ügyet, a mi különben a kulturvilágban már általában nem szokásos. De azért itt-ott nem tagadja meg magát a dominikánus, pl. a 120. lapon, hol mintegy igazolja Tacitus gyülöletét. Egyébiránt Schw. téved, midőn azt mondja, hogy a zsidók Juda hegységéről vették uj nevüket és hogy sohasem nevezik magukat *izraelitának*. Épp az ellenkező áll, a zsidók a talmudban és az azutáni irodalomban rendszerint izraelitáknak nevezik magukat, csupán ellentétben arammal, görög iratokban : hellénnel) emlegetik a zsidó nevet, (a bibliában *héber* és *kanaanita*). Kár, hogy szerző a zsidó istenfogalomról is beszél (X. fej., 168-193). Ez nem tartozik szorosan tárgyához és ebben a kérdésben érthető psychológiai okokból nem tud objectiv lenni.

A mű 4 könyvre és összesen 29 fejezetre oszlik. Az 1. könyv a zsidó parasztról szól (1-194), a 2. az iparról és kézművesekről (195-272), a 3. a kereskedelem és pénzről (273-432) és a 4. a birtok fejlődéséről és válságáról (432-583). A könyv végén a zsidó jótékonyságról van szó, főkép az uj testamentum alapján. Szerző említhette volna, hogy a zsidók voltak az elsők, kik a jótékonyságot törvénnyel szabályozták. Az altruismus lovagjai nem mérközhetnek a „czedókó" embereivel.

*

Löwenthal A. : „R. Jona Gerundi und sein ethischer Kommentar zu den Proverbien" *(Berlin* 1910) cz. munkája német és héber részből áll. Az előbbi első kiadása R. Jóna Mislé-kommentárjának (1-146), az utóbbi életrajza és irodalmi tevékenységének méltatása. Mint ismeretes, R. Jóna (szül. 1180 körül, meghalt 1263) az antimaimunisták egyike. Löwenthal azt bizonyitja, hogy nem tartozott az obscuransok közé és hogy a Maimuni iratainak a dominikánusok által történt elégetésében nem volt aktiv része, ámbár tanitóját, R. Selomo Montpelliert Maimuni-ellenes akcziójában támogatta. Nachmani, Jóna rokona, gyászénekében Jóna nagy tudományát és tiszta jellemét dicsőíti és J. sirja későbbi időkben valóságos zarándokhely volt. RSbA tanitványa volt, R. Aser pedig utódja a toledói rabbiszékben. Meglepő az, hogy R. Jóna tudományos működése nagyon hasonlit Maimuniéhoz (14 kövv.). A német rész második felében (19-33) L. ismerteti a két kéziratot, melyet használt és méltatja, egyuttal felsorolja azokat a szerzőket (összesen 7), kik a jelen Mislé-kommentárt ismerték. Végül szerző számot ad eljárásáról (33-36). — A מנות הלוי 1585-ben jelent meg és nem 1745-ben, mint a 30. lapon olvasható. A 35. lapon L. feljegyez négy idézetet, melyeket nem tudott identifikálni. Ezek azonban, talán az elsőt kivéve, nem a midras vagy talmudból, hanem bölcsészeti művekből vétettek. Az אמרי דעת félrevezette szerzőt, ki egyébiránt alapos munkát végzett. Egy helyen jelzi, hogy R. Jóna műveiről legközelebb külön értekezést fog közzé tenni.

*

Lods A. „Les découvertes d' Éléphantine et l' Ancient Testament" *(Montbéliard* 1910) cz. 22 lapos füzetében bevezetésül szól a palesztinai ásatásokról, melyek azt bizonyitják, hogy a kanaani kulturát az izraeliták nagyjában átvették és a kultuszt némi átalakitással folytatták (a próféták feddéseiből is ez tünik ki), továbbá, hogy az egyptomi befolyás épakkora volt, mint a babylóniai (1-6). Ezután elmondja L. az eddig publikált aram papyrusok tartalmát. A még kiadatlanok tartalma : „levelek, névlajstromok, üzleti okmányok, ostrakonok, amphorafeliratok, történelmi tartalmu darabok, melyek a már ismert személyekre vonatkoznak, krónikarészletek és az Achikar-elbeszélésből való töredékek" (9. l.). Következik az elephantinei templom lerombolására vonatkozó okmányok forditása (9-11) és ezek magyarázata(11-19), melynek folyamán bebizonyosodik, hogy Ezra könyvének kronológiája, melyet a kritikusok megtámadtak, teljesen pontos (15). II. Darius halála után Egyptom 60 évre felszabaditotta magát a perzsa járom alól (404) és ekkor a zsidó szentély talán ismét leromboltatott (18 lent). L. azt hiszi, hogy az elephantinei templom nem hasonlitott a jeruzsálemihez, hivatkozván öt kapujára is (20). De ez éppen egyezik a jeruzsálemi szentélylyel. Az uj papyrusok formailag is megerősitik a Meyer E. által már 1886-ban (Die Entstehung des Judentums) védelmezett Ezra-féle hivatalos okmányok hitelességét (21). Végül a papyrusok tanulságai összefoglaltatnak öt pontban.

*

Steckelmacher M., mannheimi rabbi, ki bölcseleti iratai által vált ismeretessé, közrebocsátott 20 prédikációt Mózes I. könyvéhez : „Sabbatpredigten zum ersten Buche Moses" *(Leipzig* 1910. Verlag von M. W. Kaufmann. Ára 2 márka). Két-két prédikáczió van נח וירא és ויצא hetiszakaszokhoz, ויחי-hez hat, a többihez egy-egy, közöttük egy chanukabeszéd. Többnyire textusos és rövid beszédek, némelyik inkább irásmagyarázat, mint prédikáczió. Tartalmas, gondolkozó papra valló szónoklatok, melyek bölcseleti kérdéseket világitanak meg vallásos szempontból közérthető alakban és nyelven ; némelyik korkép, sajnos, nem örvendetes. A biblia mellett a midras és a zsidó exegetikus

irodalom más termékei bőven fel vannak használva és a beszédek tiszta, igaz zsidó felfogást tükröztetnek. A szépen kiállitott füzetet melegen ajánlhatjuk olvasóinknak. — 52. lap, jegyzet Job helyett olv. Tob.

*

Flesch Ármin, mohácsi rabbi, népszerü könyvet bocsát közre : „Az élet meghosszabitása. Bibliai és talmudi alapon" *(Budapest* 1910), a mi igen szerencsés eszme. Rövid bevezetés után, a mely fiához van intézve, mint az egész könyv is, a mely formája és a hang bensősége folytán alkalmas arra, hogy az ifju olvasó szivéhez férkőzzék, áttér szerző tárgyára, melyet két főrészre : I. Test II. Lélek oszt fel. Az első részben egy-egy fejezetben szó van : az étkezés és ivás, lakás, ruházat, tisztaság, munka és pihenés, sexualizmus, vagyis a mindennapi élet gyakorlati kérdéseiről. A II. rész fejezetei : Értelemfejlesztés, szivképzés, jellemszilárditás. A biblián és talmudon kivül a zsidó irodalom más forrásaiból is összegyüjti szerző a tanulságos és érdekes mondásokat, melyek czélját szolgálják. Ezekből is látható, hogy a zsidó már az ókorban kulturnép volt — igen józan életszabályaik voltak. Természetes, hogy szerző a mai makrobiotika szabályaiból is merit, mert könyve nem akar tisztán archaeológiai tanulmány lenni, hanem gyakorlati oktatás, a régi erkölcsi (muszar) könyvek modernizálása. Az olvasott részletek ránk jó benyomást tettek és kivánjuk, hogy szerző czélját teljesen elérje. A mű ára 4 korona.

*

Folyóiratunkban (XXVIII, 27-34) *Osztern S.* ismertette Wensinck holland irata alapján a medinai zsidók viszonyát Mohamedhez. Legujabban *Lezsynszky R.* „Die Juden in Arabien zur Zeit Mohammeds" cz. iratában ujból összefoglalta az egész anyagot. Igen érdekes lélektani jelenség, hogy Wellhausen, az „elfogulatlan" bibliakritikus és vallástörténész, az iszlám keletkezésénél az első szerepet a kereszténységnek juttatja. A bizonyitékokat szellemes fordulatok pótolják (37 kövv.) A 45. lapon L. igy nyilatkozik: „Es ist eine merkwürdige Tatsache, dass völlig unbefangene Historiker wie August Müller den klaren Blick ver-

lieren, sobald es sich um eine Sache des Judentums handelt. In Medina, wo wir tausende von Juden finden, sind es obskure Sabier und Hanife, die die Empfänglichkeit der Medinenser für die neue Lehre begreiflich machen. Mohammed befindet sich in guter Gesellschaft. Auch um die Lehren Jesu zu erklären, ist man bei allen Völkern der Welt bis nach Indien hin umhergegangen, nur, um nicht zuzugeben, dass das jüdische Volk, in dessen Mitte er lebte, ihm in erster Linie seine Gedanken gab." — A Genizából eredő szabadság- és joglevél, melyet Mohamed adott „Chanina fiainak és ivadékainak", meglep. Valódiságát biztositja az, hogy lényege arab iróknál is megvan. A 16 §. ezt rendeli: „Temetéseiteknek hely adassék, a mig elérkeznek az igazság biztos helyéhez". Lezs. (106) német fordításában: „bis zu dem sicheren Orte der Wahrheit" (?). Itt talán az aram: עלמא דקשט „az igazság világa" lappang. Ezt a kitételt még ma is használják a halottról: „az igazság világában van". Innen csak egy lépés a „temető" jelentéshez. — Mohamed és utódai részben kiüzték a zsidókat Arabiából, de azért még 1000 körül Vádi'l Kurá lakosságának többsége zsidó volt (114).

*

A köznézet szerint kabbalisták csak zsidók közt vannak, kiknek legkiválóbb képviselői a csodarabbik. Babona minden nép között van, de kabbalista csak zsidó lehet. A történet tanusága szerint hires humanisták, közöttük maga Reuchlin, hittek a kabbalában; a pápa, ki 1553-ban a talmud példányait rengeteg tömegekben elégettette és nyomását évtizedekig, az 1578-iki baseli castigált kiadásig megakadályozta, a Zóharral, a kabbala bibliájával kivételt tett. De ez — ugy hiszik — csak a multban volt, jelenleg keresztény kabbalista már nincs. Ez nem áll. Fővárosunkban is vannak, csak hogy theosofusoknak, occultistáknak, spiritistáknak, gnostikusoknak vagy más egyebeknek nevezik magukat. A müvelt kabbalisták hazája jelenleg Franciaország, hol a Zóhart leforditották, és *Papus* „La Cabbale" cz. terjedelmes munkát adott ki, a mely Párisban (1903) második kiadást ért és az imént német átdolgozásban is megjelent: *Nestler I.*, Die Kabbala (*Leipzig* 1910). Ez a 363 oldalas mü nemcsak történelmi feldolgozása a kabbalának, hanem egyuttal hive és propagatora. Többen irták, közöttük van *Eliphas Lévi*, a mi azért érdekes, mert az álnév (mire a szokatlan Eliphas vall) elárulja azt, hogy ebben a misztikus tanban csak a zsidó imponál.

A zsidó mystika alapkönyvei a Széfer Jeczira és a Zóhar. Ezek kétszer is tárgyaltatnak (I. és III). *A* II. szakasz a kabbala tanait adja és azután a kabbala módszeres előadását. A Jeczira vagy Ábrahámtól, vagy még régibb időből származik (215). Szerző szemében (bevezetés) a maszóra is kabbala, sőt nagyjában a zsidó hagyomány is. Általában a zsidó irodalomban járatlan ember müve. Ekkora tudatlanság ritkán jut nyomdafestékhez. Hogy a héber szavak tele vannak hibákkal, még hagyján, de Gedalyah ibn Yachmir (Jachia) Schilscheleth ha quabalah (221) mégis sok, mi mellett (222) Serira (969-1038) számba sem jöhet. A mérhetetlen tudatlanság azonban a bibliográfiában jut legfényesebben kifejezésre. Buxtorf, Bartolocci, Wolf a kabbala bibliográfusai. Steinschneiderig Papus már nem jut el. Részletekbe menni nem lehet, de ide iktatok egy részletet a talmudról (230): „Der Talmud, dessen Name sich aus dem geheiligten Tau und einem hebräischen Wort zusammensetzt, das etwa Belehrung oder Unterricht bedeutet, umfasst sieben verschiedene Teile, die man bei wissenschaftlicher Betrachtung nicht verwechseln darf: die Mischna oder der jerusalemitische Talmud, die beiden Gemara oder der babylonische Talmud, die Thosphata oder „Zusätze", die Berichta (Boraitha), „Supplemente", die Maraschin oder allegorische Kommentare, und die Haggada oder „Ueberlieferungen". Több képtelenség után (231): „Wäre der Talmud nicht ursprünglich der grosse kabbalistische Schlüssel des Judaismus gewesen, würde man weder seine Existenz noch die traditionelle Verehrung begreifen, die er genoss".

*

A „nagy könyvtár" (Bibliotheca gedóla) első füzeteit már ismertettük. Az azóta megjelent részeket térszüke miatt csak röviden mutathatjuk be. Nagy baj az, hogy ugyanaz a mü több füzetre van szakitva, minek következ-

tében az ismertetésben is többször kerül elő. Megesik az is, hogy az igért szerző-arczkép nincs az illető füzetben (pl. 13, *Rubin S.*). Ez a füzet erkölcsi tételeke állit össze csoportok szerint : bölcseség, szerelem stb. összesen 30 csoport, utolsó helyen : bor. 18-10 *Bersadsky J.* utolsó iratainak második része. Összesen 30 kisebb-nagyobb czikk vegyes tartalommal. Az egyik a héber nyelv élővé tételének van szentelve (177-181). — 21-23 *Senior Z.* : Élet és halál (מן החיים והמות) 1903-1905 közt irva, 12 dolgozat 238 oldalon. Az első rész czime : halál, a második rész egy öngyilkos jegyzetei. — 26-27 a már bemutatott *Brandstädter M. D.* iratainak második része. Innen kezdve jobb papiros és gondosabb kiállitás. — 28-29 *Katzenelson I.* verseinek második része. — 30-32 *Klausner I.* : „ Zsidóság és emberiség" czim alatt 9 bölcseleti értekezés. Kiemeljük a következőket : Kant alaptanai. Az örökemberi a zsidóságban. A történelmi materializmus és a nemzeti czionista mozgalom. 7 értekezés a zsidóság lényegéhez, közöttük harmadik helyen : a monotheizmus. A „profetizmus" cz. értekezésben ennek lényegét az intuiczióban látja (224). K. iratai itt 2. kiadásban látnak napvilágot. — 33-34 *Horodetzky S. A.* összegyüjtött életrajzok középkori rabbikról : A rabbinismus történetéhez czimmel. Ebben az 1. részben : Aboab I. (Menórath Hamáór szerzője), Bruna I., Kolon I., Alaskar M., Isserls M., Luria S. (valamennyi már egyszer megjelent). A 2. rész (35. füzet) Jafé Mordechaj, a Lebus szerzője, Lublin Méir (Maharam), Edels Samuel (Maharsa) Schiff Méir, Krochmal Menachem Mendel (Czemarh Czedek) és Askenázi Gerson (Abódath Hagérsuni) életrajzait tartalmazza. Valamennyi már egyszer megjelent. — 36. Sámuel Hanagid verseinek 2. része *Brody* H. mesteri kiadásában és magyarázatával. A 32. vers egy barátnak szól és az utolsó két versben Sámuel a barátságról ezt mondja : Tejtintával van tejszopó korom óta belsőmre irva, és az idő nem törölheti le a belső tábláin levő tejtinta irást (93. lap). Brody helyesen jegyzi meg, hogy חָלָב és nem חֲלָב olvasandó, de hivatkozhatott volna a toszeftára : Ha a válólevelet irták aludttejjel (Gittin 2, 3, ed. Zuckerm. 325) és a Jerusalmira (Sabb 2, 4 és Gittin 2, 3), hol simpathetikus

tintáról van szó. Részletesen Löw, Graphische Requisiten I, 160és Ozar Yisrael IV. 39 b. A rómaiak szerelmes leveleket irtak tejjel, a mely irás csak akkor került elő, ha megfelelő anyagot öntöttek reá. Ezt a R. Chananel is mondja, kivel a Nágid összeköttetésben állott. Ebben a világitásban a két verssor máskép fest. — A 37. füzet tartalma : Berditsevski M. I. értekezései „Költészet és nyelv" czimmel. — Felette érdekes a 38., melyben *Rosenfeld S.* Rabbi Izráel Salenter életrajzát adja. A nevezett rabbi érdekes egyéniség volt, ki nagy talmudtudása mellett az erkölcsre (מוסר) vetette a fősulyt. Életfolyása nem a közönséges talmudistáé — kivándorolt Németországba és Párisban is évekig tartózkodott a zsidók megváltoztatása czéljából — de az egyénnél érdekesebb az „erkölcs" mozgalom, melyet megindított. Hivei talmud helyett a „muszar"-t tanulták, sőt muszar-gyakorlatokat tartottak. A világtól való visszavonulás volt az ideál, zsidó szerzetesek. A mozgalom tetőpontján a „gyónás" is járta (57. lap) és egyik maximájuk igy hangzott : „ A muszarkönyv egy lapja többet ér a talmud ezer lapjánál" (59). A chaszidizmus a talmudot az általa szült száraz életmód miatt támadta, a muszarizmus pedig a másik végletből életkedve miatt. Az uj mozgalom, melynek fészke Kovno és szomszéd városa volt, nagy hullámokat vetett és attól tartottak, hogy uj szekta alapitására vezet. Végre a 80-as évek végén a leghiresebb litvániai rabbik a sajtó utján támadtak rá és leverték. Tudtommal az első példa, hogy egy keletkező szektát sajtó utján ütöttek agyon. Nem egészen ugyan, mert maradványai még vannak, de nem veszedelmes többé. Lipkin (Salenter), a mozgalom atyja, a zsidóság megerősitését többféle módon kisérlette meg. Először aram-zsidó talmudi szótárt akart készittetni és e czélból Berlinben különböző tudósokkal tárgyalásokat folytatott. Később a talmudot tiszta héber nyelvre akarta lefordittatni és a forditást rövid kommentárral elláttatni, a mely csak a nehéz helyeket világitaná meg. Száz rabbit keresett e czélra, kik közül mindegyik csupán három lapot forditott volna le. Ez némileg olyasmi, a mit Maimuni tett Kódexében. Ez a terv sem sikerülvén, egy harmadikkal állt elő :

Adassék ki a talmud egy kötetben és árultassék olcsó pénzen. Ez később megvalósult, de a zsidóság megszilárditásához természetesen mivel sem járult hozzá. A legérdekesebb az utolsó terve volt. Az europai kormányokat arra akarta rávenni, hogy a talmudot a gymnasiumokban és az egyetemeken tanitsák. A talmud — igy szólt — az antik kulturának époly jelentékeny képviselője, mint a klasszikusok. Ha a keresztény népek megbecsülik a talmudot, akkor az ifju zsidó nemzedék is fog hozzá ragaszkodni (39-40). Nevezetes jelenség, mert az eszme propagatora régi szabásu orosz rabbi volt, ki mint talmudista is általános becsülésben állott. Rosenfeld könyve a „Nagy Könyvtár" legérdekesebb füzetei közé tartozik.

Worrel W. H. disszertációja: „Studien zum abbessinischen Zauberwesen" (*Strassburg* 1909) azt mutatja, hogy a büvészet elemei mindenhova eljutottak, hol a keresztény vallás uralkodott. Az angyalnevek és varázsszók jó része zsidó (9). A hét angyalnév változik ugyan, de azért valamennyi zsidó származásu, az első kettő pedig állandóan: Michael és Gabriel. Az egyik sorozatban (26. lap, 7. sor alulról) előfordul: Ananjael, Azarjael, Misael (mint az utolsó három). Hogy Él isten még tudták, mert minden angyalnév ezzel a szótaggal végződik, de azt már nem tudták, hogy „jah" szintén isten és ugyanazért az angyalokká előléptetett zsidó vértanuk nevéhez hozzátették az „él" szót: Ananjael, Azarjael. Hasonló nemtudás mutatkozik ezekben a büvészszavakban: „Ahja Rahja" és "Ahja Sarahja" (23). Mindkettő אהיה אשר אהיה. Ihjael (u. o.) talán אל+יה. Gyakori *Fanuel* (isten arcza): *Masztema* (28 lent), a mely a Sátánt jelzi, bizonyára a héber מַשְׂטֵמָה. Az egyik elbeszélésben azt olvassuk: „Midőn az uton ment és ily módon imádkozott, *hangot hallott az égből*, a mely igy szólt: O Susnejos, meghallgattam imádat és kérésed" stb. (21). Ez nem egyéb, mint a jól ismert *bath kol*. Az értekezés további részei folytatólagosan a Zeitschrift für Assyriologie-ban jelentek meg.

Lewy Israel boroszlói szemináriumi rabbi 70 éves születésnapjára *Brann M.* és *Elbogen I.* 646 oldalra (436

német és 210 héber) ünnepi iratot adtak ki (Festschrift zu Israel Lewys siebzigstem Geburtstag, *Breslau* 1911). A 35 dolgozat közül, melyeknek listáját alább adjuk, néhányat a rendelkezésünkre álló tér keretében külön is felemlitünk. *Bacher* készülőben lévő müvéből közölt „tannaita tantételek előadó tradensei" cz. fejezete felsorolja azokat a pal. és babyl. amórákat, a kik előtt és a kik ily barajtákat előadtak. Befejezésül érdekes statisztika. *Büchler A.* (London) a zsidó eljegyzés aktusairól mélyreható tanulmányt ad. A mi Mechiltánkat R. Simon Mechiltájának nevezik. Szerkesztője Chizkija (R. Chija fia) és Akiba iskolájának terméke, mit Lewy I. állapitott meg. Ugyancsak ő azt is állitotta, hogy R. Simonnak a szóban forgó midrashoz semmi köze. Részletvizsgálat után *Ginzberg L.* arra az eredményre jut, hogy Simon egyik biztos mondása sem hiányzik az Exodusra vonatkozók közül a nevéről elnevezett Mechiltában és ezért a tradiczió nem vetendő el (434). *Albeck S.* azt bizonyitja, hogy Juda Albargeloni „Széfer Haittim" cz. nagyterjedelmü halákha müvéből: 1. némelyek kivették azon részeket, hol valami ujat mondott (ilyen az Eskól). 2. némelyek kivonatolták (ס' הָאוֹרָה igy pontozandó Albeck szerint a fügegyüjtő). 3. némelyek csak a gáonok és Alfászi responsumait vették ki belőle (שערי תשובה, ed Lyk) (תשובת הגאונים). *Friedlander I.* Szaadja csak idézetekből ismert ס' הפקדון müvéből néhány geniza-töredéket ad arab eredetiben héber forditással. *Marx A.* kéziratokból a *SéderTannaim ve- Amóráim* több recenzióját adja ki, melyek felette érdekesek. כהיד ר' ברורין ופיר' הוא (héber 155) megkérdőjelezett homályos mondás bizonyára igy oldandó fel. הוא דברי רבי hol „כל הוא דברי רבי ברורין ופירוקא הוא áll a talmudban, ott a nézet biztos és ez feleltet". Talán ל- helyett כן és ופיר' helyett פירושא is olvasható (az utána következő כל-t indikál). Markon a „Hakedem" saját folyóiratában közölt két töredéket ujabb kettővel toldja meg, melyek a misnát felső (bab.) pontozással adják. Az arab és talán más keleti zsidók is szombaton délután közösen a misnát tanulták és akár a zsoltárokat nem ritkán könyv nélkül tudták. Maimonides talán erre a közönségre gondolt első sorban Misnakommentárja szerzésénél, a vokalizálás, ugy hisszük,

e közönség czéljára készült. Schechter Mechilta töredékében néhány uj részlet van. Az egész roppant érdekes. Krengel töredékei a misna, Misne Tora, Rasi és Peszikta rabbáthi művek csekély részletei.

Az ünnepi irat tartalma a következő:

1. Abrahams J. (Cambridge), The Nine Worthies 279-284
2. Albeck Sch. (Warschau), מאמר מחוקקי יהוה . h. 104-131
3. Bacher W. (Budapest), Vorträge de Tradenten tannaitischer Lehrsätze in den Amoräischen Schulen 1-16
4. Baneth E. (Berlin), מעות לתקן בפירוש רמב"ם למס' אבות 76-103
5. Blau L. (Budapest), Neue Beiträge zur Erklärung der Mechilta 54-65
6. Brann M. (Breslau), Ein verschollenes Lied 372-381
7. Büchler A. (London), Das jüdische Verlöbnis und die Stellung der Verlobten eines Priesters im 1. u. 2. Jahrh. 110-144
8. Chajes H. P. (Florenz), הנהות על מסכת ברכות . h. 173-177
9. Dienemann M. (Ratibor), Beobachtungen zum Raschikommentar z. 10. Abschnitt von Pesachim 259-369
10. Elbogen I. (Berlin), Eingang und Ausgang des Sabbats nach talmudischen Quellen . 173-187
11. Eppenstein S. (Briesen), ס' כ דוכיח מן כתאב כפאי ה אלעאבדין h. 33-59
12. Finkelscherer J. (München), חילוקי דינים . 254-258
13. Freimann A. (Frankfurt), ס' אור זרוע למס' שבועות (400-402) . . . . . h. 10-32
14. Friedländer I. (New-York), שיורים מן ספר מקדון" h. 60-75
15. Ginzberg L. (New-York), Der Anteil Rabbi Simons an der ihm zugeschriebenen Mechilta 403-436
16. Grünwald M., Eine Selbst-Biographie David Arnheims 382-391
17. Güdemann M. (Wien), Bibl. Geschichten und Bibl. Geschichte 285-307
18. Guttmann Jak. (Breslau), Die Beziehungen der maimonidischen Religionsphilosophie zu der des Saadja 308-326
19. Guttmann Jul. (Breslau), Das Verhältnis von Religion und Philosophie bei Juda Halevi . 327-358
20. Horovitz S. (Breslau), Miscellen . . 188-203

21. Knoller L. (Hannover), Grundlagen und Ziele jüd. Pädagogik 359-371
22. Krauss S. (Wien), Die Versammlungstätten der Talmudgelehrten 17-35
23. Krengel J. (Böhm.-Leipa), Einige Genisa-Fragmente 36-46
24. Löw I. (Szeged), Die Meerzwiebel . . 47-53
25. Margulies S. H. (Florenz), הנהות על מס' שבת h. 178-186
26. Markon J. D. (St. Petersburg), שני קטעים של משנה עם נקוד הבבלי . . . . . h. 193-211
27. Marx A. (New-York), Neue Texte des Seder Tannaim weamoraim (סדר תנאים ואמוראים) (h. 155-127) 392-396
28. Perls A. (Pécs), Der Minhag im Talmud . 66-75
29. Rosenzveig A. (Berlin), Die Al-tikri-Deutungen 204-213
30. Schechter S. (New-York), מכלתא לדברים ס' ראה h. 187-192
31. Simonsen D. (Kopenhagen), Ein Midrasch im IV Buch Ezra 270-278
32. Theodor J. (Bojanowo), מאמר על פירש"י לבראשית רבה h. 132-154
33. Tschernowitz Ch. (Odessa), הכרעה במחלוקת יחיד ורבים h. 1-9
34. Wünsche A. (Dresden), Der Kuss in Talmud u. Midrasch 76-104
35. Zuckermandel M. S. (Breslau), Die Befreiung der Frauen von bestimmten religiösen Pflichten nach Tosefta u. Mischna . . 145-172

* * *

Guttmann M. encyclopedikus művéből a 8. füzet megjelenésével az első kötet teljes lett. A jelen füzet (561-648) az אדם czikk hátramaradt részét és az „első ember"-re vonatkozó mondásokat tartalmazza. Az „ember" czikk terjedelme részben onnan ered, hogy az ember különféle vonatkozásairól szóló mondások — pl. viszonya Istenhez, bálványhoz, tórához stb. — szintén fel lettek véve. Térkimélés czéljából csupán a jellemző részletek vannak közölve. A szövegeket, minthogy kritikai kiadások nincsenek, helylyel közzel kritika tárgyává kellene tenni. Igy pl. 578. oldal (503. szám) következő Midras Misle 2, 7-ből közölt kitételt: בני : (ר' יהושע לר' אליעזר) אי"ל Eliezer (ben Hyrkanos)

lévén az idősebbik, nem szólithatta Józsua fiának. Hasonló (577 old., 490 szám) Simon a vesztőhelyre ment Ismaellel (Mech. 22,22), ez ellenkezik a historiai tényekkel, mert Simon ben Jóchai nem szenvedett vértanuságot. Talán a templom elpusztulása koráról van szó és Simon a patriarcha, ki akkor szerepelt. (640. l., 99. sz.) Szanhedrin 58 b: כותי מותר בבתו a cenzura olvasata, a mit már az utána következő kérdés מפני מה לא נשא אדם את בתו is elárul. Bába M. 85 b. מפרש דאדם הראשון, melyben Sámuel olvasta, hogy ő csak חכם lesz és nem רבי és mely könyvben az is állt: רבי ורבי נתן סוף משנה רב אשי ורבינא סוף הוראה, úgy értendő, hogy krónikáról van szó, a mely Ádámmal kezdődik (a bibliai Krónika könyve is igy kezdődik) és ezért nevezték a kezdő szó vagy tartalom szerint Ádám könyvének. (Idézve 642. l. 105. sz. — הסכימה h. olv. הסמיכה). Az egész kötet ára 12 korona és kapható a szerzőnél, kinél a következő kötetre is elő lehet fizetni.

•

Jampel S., magyar származu rabbi, az Eszter könyvről és tartalmáról, a zsidó állam restaurálásáról és egyebekről ügyes apologetikai iratokat bocsátott közre. Ezekhez csatlakozik legujabb irata, a mely az egyptomi kivonulásról szól: „Die Hagada aus Aegypten Israels Bedrückung in Aegypten nach den dortigen zeitgenössischen Inschriften in kurzer populärer Form geschildert. Nebst Bildern der betreffenden Pharaonen und ihrer interessantesten Denkmäler" (*Frankfurt a. m.* 1911). A mit a cimlap igér, azt az irat beváltja. Kronologiai sorrendben pontonként tárgyalja Jampel a biblia elbeszélését és megvilágitja az aegyptologia szolgáltatta adatokkal. Kiemeljük a XV. pontot, mely az Izrael kivonulására vonatkoztatható egyptomi tudósitásokat foglalja össze. Az irat mint ügyes tájékoztató az itt tekintetbe jövő szélesebb körökben ismeretlen kérdésekről melegen ajánlható. Kapható szerzőnél (Rabbiner Dr. S Jampel Schwedt a. O.) 1 márkáért.

•

Wächter Th. „Reinheitsvorschriften im griechischen Kult" (*Giessen* 1910. Religionsgesch. Versuche und Vorarbeiten IX. 1) cz. müve érdekes párhuzam a misna 6. rend-

jéhez. Az irodalmon kivül az inscriptiók óriási tömegéből kerül ki az anyag. Templomba tisztátalan állapotban nem volt szabad belépni (6. l.) Áldozás előtt kezet mostak (12), fehér ruhát viseltek (u. o. 3. jegyz., 16 és 18 l.). A ruha lenből volt, nem gyapjuból (19 köv.), a mi állitólag egypt. befolyásra utal, mert az egyptomiak az állat gyapjuját tisztátalannak tartották. A templomba saru nélkül léptek be (23). A két első fejezetből vett ezen példák után a többi 13 fejezetnek csupán czimeit közöljük. Születés. Menstruatio. Betegség. Halál (érintés is tisztátalanit). Gyilkolás. Állatok. Ez a fejezet (8) igen érdekes. A pythagoreusok semmi élőt nem ettek és nem áldoztak (78 kövv.), még tojást sem (81). Mai napig vannak zsidók, kik nem esznek élőt „dóvor min hachaj". Halat a görögök egyáltalában nem áldoztak (95), a zsidók sem, mint tudva van. A pytagoreusok a bab élvezetét is megtiltották. A 9. fej-ből még megemlitjük, hogy némely kultusz a bort is tilalmazta (109) és hogy a pythagoreusok egyáltalában nem ittak bort. Vas, ércz stb. ki volt zárva (10 fej.). Idegenek, rabszolgák és szonyok (112) a kultuszból ki voltak zárva, némely kultuszból a férfiak is (11-14 fej.). Exkrementumok a szentélyt tisztátalanná teszik, talán ez okból tiltották meg a legeltetést.

•

Ugyanabban a gyüjteményben (IX. kötet, 2. füzet) zsidó szempontból is tanulságos monográfiát bocsátott közre *Kircher K.* e czimmel: „Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum" (*Giessen* 1910). Az egész a bevezetésen kivül négy szakaszban tizenhárom fejezetre oszlik és az előbbieknek czimei: Bor és isten (5-47), bor és ember (48-73), bor és vér (74-90), kisérlet az ivó szokások keletkezésének megmagyarázására (91-102). Első helyen a bor mint áldozat áll és ebben a tekintetben a görög szokás nagyjában egyezik a bibliai előirásokkal, bár a zsidó áldozással, sem a köz, sem a magán áldozással (selámim), nem volt összekötve egy s y m p o s i o n (51), amint hogy zsidóknál egyáltalában nincsenek áldozó ivások (áldomások), melyek a pogány világban annyira el voltak terjedve (52 köv.) A halotti tor, a mely még ma is szokásban van (56 köv)'

szelid formában a zsidóknál is járta, de már az ó-korban meg lett szüntetve és csak maradványa él, mint vallásilag megszentelt szokás (szeudath habráa). Hogy a halott is részt vesz a torban, oly hit, a mely a zsidóknál nem mutatható ki. συμπόσιον των όσιων „a megboldogultak ivó lakomája" a VI. századból (időszám előtt) mutatható ki (58). Az ivásnál a „Zutrinken" szokása (a serleg odatartása koczczintás nélkül) már Homerosnál található (61), későbbi időben közös serlegből isznak a symposionnál. Bevezetésül „egészségre" ittak. Ez vegyitett borral történt, mig az Agathodaimon tiszteletére vegyitetlen bort ittak, a mint hogy az italáldozat is vegyitetlen borral történt. A Kiddus-serleget borral kell kiegészíteni, ha előzőleg ittak belőle, vagy vizet kevertek hozzá. „Wem man zutrinken will, den ruft man beim Namen" (65 Kritias). R. Akiba is megszólitotta a rabbikat, midőn egészségükre ivott (Sabb 63b). Az „áldomás" német szokás (67). „Trinkbräuche" azonban valóságos szabályzatokkal (59-73) a zsidóknál sohasem léteztek. A görögök a bort tápláléknak tekintették. „Kraft und Stärke des Menschen liegt in Brod und Wein" (74). Ez a felfogás a bibliában is tükröződik. A bort nemcsak narkotikumnak tartja, hanem tápláléknak. „Mindenki ül szőlőtőkéje és fügefája alatt" s sok más hely. A mit K. 74-87 a vér szerepéről mond, zsidó szempontból azért érdekes, mert ép a zsidókra fogják rá a vérivást (vérvád), holott ők ősidők óta leginkább iszonyodtak töle. Az utolsó fejezet bevezető szavai igy hangzanak.

„Ein recht enger Zusammenhang ergibt sich nach alledem für Wein und Blut. Die Anschauungen über das Wesen beider Substanzen gehen oft in einander über.... Brüderschaften werden mit Blut getrunken, mit einer Mischung aus Blut und Wein, mit Wein allein" (91).

*

A zsidó theológiát is érdekli, habár egyáltalában nincs benne róla szó, *Boutroux E.* franczia akadémikus műve: „Wissenschaft und Religion in der Philosophie unserer Zeit", melyet *Weber Emilia* forditott németre (*Leipzig-Berlin* 1910. „Wissenschaft und Hypothese" czimü nagybecsü gyüjtemény X. száma). A probléma a tudomány és vallás

viszonya. Régi kérdés, a mely a tudomány birodalmának terjeszkedésével uj alakot ölt. Tömött, de világos bevezetés után, a mely a szóban forgó kérdés mibenlétét a görög ókortól a jelenkorig felmutatja, B. az elméleteket két csoportra osztja; az első a naturalistikus, a második a spiritualisztikus irányu elméleteket öleli fel. Az első rész előadja, interpretálja és értékeli August Comte, Herbert Spencer és Haeckel rendszereit egy-egy fejezetben. Ez utóbbi fejezetben tárgyaltatik a divatossá lett és némely zsidó pap által is félreértett „monismus". Ebben a monotheizmusnak csak a fele, még pedig csakis az első fele van meg, tehát semmi. A monizmus az ethika alapját a természetben észlelhető „solidaritas"-ban találja meg. A „solidarismus" az embereket is az igazságosságra, szeretetre s egyéb jóra utalja, kötelezi. Minden természettudomány nélkül a profeták már ezt hirdették, csakhogy az ő solidarismusuk még tartalmasabb, mert a kölcsönös felelősséget is involválja. B. egyébkép azt bizonyitja, hogy a Haeckel monismusa nem tiszta, eltakart dualizmus rejlik benne. Spencer az *agnosticismus* képviselője, Haeckel az *evolutionistikus monizmusé*, az előbbi a vallást a meg nem ismerhető dolgok közé sorolja, az utóbbi tagadja. A mit vallásnak nevez, az csak névleg az.

Mint a természettudomány, a sociológia is itélőszéke elé idézi a vallást. Minden uj tudomány, akár valami uj hóditó, nagy birodalmat akar alapitani, és érthető, hogy a sociológia is rátette kezét a vallásra. A vallás époly jelenség, mint minden más és csak analyzálni kell. Az ugynevezett vallástudomány ebből az álláspontból bonczolja a vallást. Erről szól a 4. fejezet: Psychologismus és sociologismus. B. kritikájában arra az eredményre jut, hogy lélektanilag nem magyarázható meg a vallásban rejlő kötelességérzet, a társadalomtudomány pedig nem a való, hanem az ideális társadalomra hivatkozik.

A második rész első helyen Ritschl protestáns theológus nézetét tárgyalja. R. radikalisan járt el, midőn a hitet és a tudományt teljesen ketté választotta. A kettőnek semmi köze egymáshoz és igy egymással összeütközésbe nem kerülhetnek. Ebből az alapnézetből kiindulva, R. a kuta-

tásnak a dogma és az evangelium tekintetében is szabad teret enged. Ezután bemutatja B. a pragmatismus és a elenleg népszerü W. James tanait. Végül saját nézeteit adja elő és oda concludál, hogy a vallás és a tudomány számos vonatkozásuk daczára egymástól különböznek és különbözzenek. A mü szép akkorddal hangzik ki: „Die Religion gebietet uns, die anderen zu lieben und sie um ihrer selbst willen zu lieben. Kühner als die Philosophie, macht sie aus der Liebe eine Pflicht, die vorzüglichste Pflicht".

Végül néhány idézet. *Rousseau* azt mondta, hogy az érzés független az ismerettől, sőt ezt uralja, ugy hogy eszméink többnyire csupán logikai konstrukcziók, utólag kitalált regények, hogy érzelmeinket megmagyarázzák és igazolják (25. l.). Ime dióhéjban az antisemita irodalom rugója. — Pascal (166): „Prenez de l'eau bénite, faites dire des messes, naturellement même cela vous fera croire et vous abêtira". — A psychologizmus és sociologizmus, ha sikerül neki a vallási jelenségek megmagyarázása, végeredményben a megmagyarázandó tények megsemisitésére fog vezetni, a mi a vallások dogmatikai kritikájának évszázadok alatt nem sikerült (178). A vallástudomány önmegsemmisitése.

DAL AZ EGYETLENRŐL.

שיר היחוד.

I.

(אשירה ואומרה לאלהי בעודי)

Istent dicsérem, zengem én,
Amig e földön élek én,
Ő támogatta a kezem,
Éltet adott, s kegyet nekem.

Hadd magasztaljam nagy nevét,
Ki reám önté szent hevét,
Gyönge dicsérni őt a szó,
Ki ősidők előtt való.

Ha oltár lenne hegy s orom,
S a máglya rajt a Libánon,
És minden vad az áldozat,
S ugy vetne égre lángokat,

S az oltár minden szögletén
Vad hullámokban forrna vér,
A liszt halomban állna ott,
S az olaj öntne folyamot.,

És minden fűszer árama
Tömjénben égnek szállana,
S ugy égne fény gyertyák során
Mint nap és hold a vár fokán,

És áldozati kenyerek
Halomban mint a nagy hegyek,
S ömölne bor, italzamat,
Mint zúgó patakáradat,

És lenne minden föld fia
Pap, áldozár és levita,
S a kertek fája: cimbalom,
Hárfás erdő minden vadon,

És minden angyal zengene,
És minden csillag pengene,
Tűz, illat,dallam mindenütt,
S ugy telne be a föld velük:

Minden eloszló semmiség,
Ez Őt dicsérni: nem elég,
Fölötte nagy vagy Istenünk!
Nincs Hozzád méltó énekünk!

S ha semmi sincs, méltó Neked,
Hogy zengje szolgád nagy neved?!
Szegény vagyok és zaklatott,
—Magam előtt is elhagyott.

Szegény vagyok, csak dadogás
Jóságodért hálálkodás,
Hisz annyi jót tettél velem,
Üdvödben fénylett életem.

Én örökké adós vagyok,
Mert kegyeid hozzám nagyok,
Hisz nem járt jóság énnekem,
S mégis sok jót tettél velem.

Nem jut jogosan énnekem
Még ezredik paránya sem
Sok jóvoltodnak Istenem,
Ajkamra mind nem szedhetem.

Mit is adjak Neked ugy n?
Hisz ég és föld tiéd Ura !
A tenger, föld és szirtfokok
És minden, mi itt nyüzsg-mozog.

Mi: néped, a te nyájaid,
Mi megtennök akaratid
De hasztalan fogadkozunk,
Mióta rom a templomunk.

Oltáron nem áldozhatunk,
Mióta mi nem nyughatunk,
Mióta nincsen szent helyünk,
És pihenést nem lelhetünk.

Ám én Uram! vígság velem,
Szavad őrzi a kebelem,
Mert irva van: nem büntetem
Ki áldozni nem jö nekem.

Nem véres, égő áldozat
Apátoknak parancsolat,
Mást nem kivánok töletek:
Csak szeretve tiszteljetek.

Ha sziv szerint jöttök elém:
Hizott tuloknál többet ér,
Egy sziv, amelyben szeretet
Inkább nyeri meg kedvemet.

Nem kell Neked dus áldozat.
Kiontott vér csak kárhozat,
Oltárom tört szivem nekem,
Elébed hajtott fejem.

A gőgömet kicsúfolom,
Lásd, szivem szétmarcangolom,
Én alázatos lelkemet
Ajánlom Istenem Neked.

Hálától árad ajakam,
Csodákat hirdet tüzszavam,
Lelkem tudja hatalmadat,
Hát nem lehetek hallgatag.

Dalt zengek én, de ájulón
Nem ér fel Hozzád hálaszóm,
Nagyságod föl nem mérhetem,
És célod: csupa rejtelem.

Nincs bölcs, Veled vetélkedő,
Nincs hozzád fogható erő,
Ki végzett oly nagy müveket?
Mint te oly csodatetteket?

Határuk, számuk nincs nekik,
Halandók meg nem fejthetik,
Felöled hirt a földi szem
S az ajk sem adhat sohasem.

Nem élt soha, ki láthatott,
Nincs képzelet, mely áthatott,
Nem láthatnak az angyalok,
Nem értenek bölcsek, nagyok.

Csak Te ismered lényedet,
Más nem értheti fényedet,
Hozzád méltó magasztalás,
Csak Benned élhet oly varázs.

Dicsérve légy hát úgy Urunk!
Ahogy dicsérni mi tudunk,
Kiki úgy szálljon Tefeléd,
Ahogy Te tudni engedéd.

Csodáid dallja a nagy ég,
És dörgő hangon vizfenék,
Ujjongjanak világaid,
És minden ő királyaik.

A népek mind dicsérjenek,
Magasztaljanak nemzetek,
Jákob sarján riad neved,
Mert ránk öntéd kegyelmedet.

Tiéd minden hallelujah!
Örökkön a világ Ura!

II.

(ואני עבדך בן אמתך)

Elbeszélném a tetteid,
Hogy mily nagyok a műveid,

De sorra mind nem vehetem,
Csak részüket ismertetem.

Hasonló hozzád nincs sehol,
És gyönge ahhoz mind a toll,
Hogy bölcsességed firtassa,
És céljaid megirhassa.

Értelmében van-e határ?
Idő fölötte el nem jár,
Szám nélkül való angyalok
Dalában neve fölragyog.

Hirt rólad nem hoz semmi szem,
S halandók közt nem lát kisem
Bölcs nem ismeri lényedet,
Hát én hogyan ismerjelek?!

S ha valaki igy vétene:
„Én tudom, mi a lényege.
Az utjait én ismerem".
Bizony az csalfa, hütelen.

Szines reménye megfakul,
És büszke szava porba hull,
Én nem vagyok ily balgatag,
Nem nyitom bünre ajkamat.

Én csak egy kis részt hirdetek,
Abból mit Isten végezett,
Mint irva van: hirdessetek!
A tettei félelmesek!

Azt mondtad: ez a nép enyém,
Zsoltáruk hát zúgják felém,
Csodát végeztem ezeret,
Hogy megszenteljed nevemet.

Azért szolgád elmondom én,
Amit a könyv tár énelém,
Dicsérje lelkem nagy neved,
És minden bensőm zeng Neked.

Minden valómmal áldalak,
Szent énekeim szálljanak,
Csöndüljön meg hangos szavam,
Áradjon daltól ajakam.

Szivemben él dicséreted,
A számon zöndül éneked,
Hadd mondjam el, hogy mit tevél
A sok csodát mit végezél.

Határtalan hatalmadat,
Végetlen nagy irgalmadat,
Te nagy vagy mindenek felett,
Más Isten föl nem ér Veled.

Mert mind a bálvány istenek
Nincs bennük ész és hütlenek,
Nem viszonoznak jót azok,
És imádóik mind vakok.

Ha bajban hivják ezeket,
Nem segitnek ez istenek,
A bálvány könnyre nem felel,
De mihozzánk az Ur közel.

Világ ura a mi Urunk,
Mi egyedül Övé vagyunk,
Mint nyájait bennünk vezet,
El minket soha nem felejt.

A bajban közel van karod,
És hiveid el nem hagyod,
Ajkunkon lobban éneked,
És el nem fogy dicséreted.

Tanu vagy reá, Önmagad,
Mi szolgáid s angyalcsapat,
Hogy dicsőséged hatja át
A nagy világ minden zugát.

Ősink nem hittek más urat,
Hogy csak Téged szolgáljanak,
Mi is csak téged ismerünk,
Mint hü apát úgy szeretünk.

Szavaddal bús halált hozol,
S a siron uj élet honol,

Föltámasztasz halottakat,
Próféták igy tanitanak.

Halálhoz Néked nincs közöd,
Örökké élsz minden fölött,
Nem vagy szülött; — élethivó,
Beteg sosem, csak gyógyító.

Halál és kórság el nem ér,
Szemedhez álom sose fér,
Határtalan az életed,
S nem változott meg lényeged.

S nem is változol meg soha,
Sem istenséged szent foka,
Régi nem vagy, de uj se vagy,
Ujjitasz s nem ujjitanak.

Ifju, vagy öreg vagy talán?
Se ifju és sem aggastyán!
Öröm s bú nem hevitenek,
Mint halandó kedélyeket.

A testiség el nem borit,
Lélek korlátba nem szorit,
Határt és célt, kik élnek itt:
Kezdést és véget szabsz nekik.

Mert teremtettben van határ,
A halandóra vár halál,
De végetlen vagy Te Urunk!
Határhoz nálad nem jutunk.

Te nem szorulsz rá senkire,
De nem mondhatjuk, hogy mi se
Mi mindnyájan Rád szorulunk,
A Te utad más mint utunk.

Örök tanuk vagyunk Neked,
S úgy hirdetjük egységedet,
Rólad regél sziv, ajk nekünk,
Hogy csak Te vagy az Istenünk.

Egységed tanui vagyunk,
Mi soha meg nem tagadunk,
Létednek nincsen kezdete,
Se vége, sem eredete.

Első és végső vagy Urunk,
S mi Téged fel nem foghatunk,
Magasságod határtalan,
És mélységed beláthatlan.

Nem határol kör vonala,
Élő nem láthat meg soha,
Nincs oldalad és szegleted,
Semerre sincs terjedelmed.

Tagokra nem vagy bontható,
És nem vagy részre osztható,
Nem mérhet fel a bölcsesség,
S nem érhet el a földi ész.

Lényed nem fejti meg tudás,
Parányát sem a kutatás,
Hogy semmiből mint alkottad
Hatalmas nagy világodat.

III.

(אמנם ידעתי כי אתה)

Én tudom, hogy Te alkottad
Jákob Ura, világodat,
Ki nem teremtett, teremtő,
Formátalan s formátverő.

Te mindenek előtt valál,
Benned fakad a mindenség.
Mindaz, mi egykor született,
S mi végidőn nyer életet,
Minden teremtmény s tetteik,
A szavaik és terveik.

Te egyedül nem függsz csupán,
Kezdettől-végig ismered,
Kezedben van a kezdet s vég,
És soha el nem feleded.

Te formáltad meg bensejük,
Te tudod utjuk és helyük.

Előtted minden tárva van,
Nincs rejtek, ami zárva van,
Sötétség nincs s nincs menedék
Mik titkaik elrejtenék,

Megtalálod, amit akarsz,
Fáradság nélkül könnyen azt,
Egyszerre lát tekinteted
Mindent mire szemed veted.

Egy pillanat- s népek felett
Eldöntötted itéleted,
Meghallasz mindent perc alatt,
Imát, sóhajt, panaszokat.

Meglátod minden tetteik,
S egy pillantással sziveik,
De magad tervét nem fonod,
Egy percz alatt kigondolod.

A terv s a tett az Nálad egy,
S az idő gát sosem lehet,
És minden tetted oly egész,
Nincs benne hiány, fölös rész.

Előtted semmi el nem vész,
És nincs oly dolog, mely nehéz,
Amit akarsz: elvégezed,
Ki gátolná meg tervedet?

Amit óhajt: megteheti,
Az Ur kedvét misem szegi.
Titok Előtte meg nem áll,
Jövőt és multat megtalál.

Öröktől fogva igy van az:
Ők Benned és Te bennük vagy,
És Tőled tudják angyalid:
Mit rejtenek az utjaid

És nincsen olyan mély titok,
Előtted, amely nem nyitott,
Még mielőtt a szivben él:
Előtted már az nem rejtély.

Hogy bennünk vagy található,
Mely ezt hirdetné, balga szó,
S mert rés, zed avagy véged nincs,
Sziv sincs, mely titkodba tekint,

Nincs oldalad, helyed, tered,
Hogy ismernők hát lényeged?
Ahol nincs vég és kezdet sem,
Ott nincs tudás, nincs sejtelem.

Csak egy a vég, kezdet s közép,
Azért e mélység oly sötét,
Mélység, magasság körbe vész,
Itt nem segit a röpke ész.

Betöltöd a világ ürét,
És lényed honol szerteszét,
Alattasad, fölöttesed,
Nincs kivülsőd s közepesed.

Az istenegység nem alak,
És léteden nincsen salak,
Nincs közeped, mely elszakaszt
A legkisebb parányba Vagy.

Oly kis hely nincs, hol Isten nincs,
Oly kicsiny tér, hol Ö nem int,
Idő, véletlen nem vezet,
Hozzád a gáncs nem férhetett.

Idő és végzet! — Te hozod,
Változtatod és sorozod,
A tudás meg nem közelit,
A bölcsesség föl nem derit.

Bölcsességed oly nagy Uram!
Hogy Téged nem követ utam,
Bölcs vagy és csak Magadból élsz
Hát balga ember mit remélsz?!

Mi Rajtad kivül bölcsesség:
Gyarló, eloszló földi ész,

A lelkek mélyén sugarad:
A földi fénynek utja az.
Erödön kivül nincs erő,
Tünő az ember, szenvedő,
A dicsőség Tőled ered,
Minden nagyság Hozzád vezet.

A boldogság Tőled fakad,
Forrásodból az üdv szakad,
A nagyságodban nincs határ,
És értelmed nem jelzi szám.

Örökkévaló csak Te vagy,
És nincs is más, csak Te magad
Minden voltál világ előtt,
És mostan is világ fölött.

Téged senki sem késztetett,
Művedben nem fékezhetett,
És művedtől külön nem vált
Az istenséged, szent Atyánk!

És mikor meglett már a menny,

És mind a viz s a földelem,
Nem szoritottak távolabb,
Se közelebb mint nagy falak.

Vizek árja el nem sodor,
És nem mozdit el szélpokol,
Nem juthat Hozzád semmi szeny
Lángoceán el nem seper.

Hiánytalan a lételed,
És egységed tökéletes,
És mindig ugyanaz leszel,
Fölös vonást föl nem veszel.

Neved mondja: vagy és valál,
És lész, s létedben nincs határ,
Hogy örök vagy: tanuk vagyunk,
S Te is erősited szavunk.

Ott vagy mindenben és velünk,
Minden tőled jő mindenütt,
Szent lényednek fenségeit
Világgá viszik Neveid.

Budapest, *Kiss Arnold.*

VEGYES.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: Year book of the Central Conference of American Rabbis Volume XX. edited by *D. Marx J. Morgenstern* and *M. Heller 1910. Guttmann M.*, משתה התלמוד, I 8, *Budapest* 1911. — *Jampel S.* Die Hagada aus Aegypten, *Frankfurt a. M.* 1911 (Kapható 1 márkáért szerzőnél: Rabb. Dr. S. Jampel Schwedt a. O.) — *Zsilinszky Mihály*, A római katholikus autonomiáról. Történelmi tanulmány, *Budapest* 1911. (Prot. Szemle) — Festrede des Präsidenten der Chewra Kadischa *Julius Winterberg.* Gehalten am 21-ten Mai 1911 anlässlich der Einweihung des „Szeretetház", *Budapest* 1911. — *Barth* J., Sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Semitischen. Zweiter Teil, Berlin 1911 (Berlini rabbiszeminárium 1909/10 Ertesitőjében).

A magyar Zsidó Almanach. E cimmel dr. *Patai* József, kitünő munkatársunk, meglepő szépségü diszmüvet adott ki, melynek felekezeti irodalmunkban alig van párja. Minden tekintetben első rendü müvészi alkotás. Addig is, mig részletesen ismertethetjük, a legmelegebben ajánljuk olvasóink figyelmébe. Ára 12 korona, a külön diszkiadásé 25 korona. Megrendelhető a szerkesztőségnél: *Budapest VI., Podmaniczky-utcza 15.*

Az izr. szünidei gyermektelep egyesület, mint 1. évi (1910) értesitője mutatja, dr. *Grauer* V. elnök, dr. *Fischer* Gy. társelnök és *Blücher* J. titkár vezetése alatt máris nagy tevékenységet fejt ki és szép lendületnek indult A folyó évben 11000 koronát meghaladó összeget költ céljaira. Az egylet vagyona kereken 62000 korona. A pártoló tagok száma 192, a rendes tagoké 1042.

Ginsburg Dávid báró Pétervárt 53 éves korában meghalt. Kitünő zsidó tudós volt, az utolsó években „Keleti kursusok" czimen rabbiképzőt létesitett. Az atyjától gazdag héber kéziratgyüjteményt örökölt, melyet irodalmilag is fruktifikált. Hir szerint a newyorki szeminárium egy millió rubelt igért a Ginsburg könyvtárért.

Rabbiválasztások. *Dr. Horovitz* József (Karánsebes) Szombathelyen, *Spiegel* Ármin (Szarvas) Esztergomban rabbivá és dr. *Kálmán* Ödön Jászberényben hitszónokká választatott. Ez utóbbi Vasvárt is meg lett választva rabbivá.

Dr. Chorin Ferencz főrendiházi tag köztevékenysége 40 éves jubileumát széles körök nagy fénynyel ünnepelték meg.

Dr. Lőw Immánuel szegedi főrabbit a bécsi „hitközség, főrabbi czimmel a II. kerületi templomba dr. Schmiedl utódjává megválasztotta A szegedi városi törvényhatóság kitüntető levélben maradásra kérte a főrabbit, ki erre a bécsi megtisztelő meghivást nem fogadta el.

Kántortanitó tanfolyam nyilik meg az orsz. izr. tanitóképzőn, mivel igen régi és üdvös terv valósul meg.

A részletek eddig nem kerültek nyilvánosságra.

Mekize Nirdamim. Ez a Simonsen prof. (Koppenhága) elnök és Posnanski dr. (Varsó) jegyző vezetése alatt ujból feltámadt héber irodalmi egylet, mint 1910. Értesitője mutatja, virágzásnak indult. Évi bevétele máris megközeliti a 10000 koronát. A legtöbb tag Németországban van, örvendetesen sok Newyork, Cincinnati, Philadelphia és más amerikai városokban. Idei tagilletményeit az Irodalmi Szemlében ismertetjük. Jövő évre három műnek a folytatását és negyedik kötetül József ben Nachmias Mislé-kommentárját fogják adni. Tagsági dij 12 korona. Jelentkezéseket elfogad dr. Bacher Vilmos.

A bécsi kereszténység — szocialisták alkonya. Junius 18-án a képviselő választás alkalmából a bécsiek az összes keresztény-szocialista jelölteket kibuktatták. A választás napján kifüggesztett plakátokon a jelöltek nevei mellé külön odatették: Antisemit. A maszlagot nem vették be.

Izr. hitközségi alkalmazottak és tisztviselők orsz. egyesülete jun. 14-én tartott első közgyülésén megválasztotta tisztviselőit. Elnök dr. Weiszburg Gy. főtitkár, titkár Galambos J.

Meghiusult mozgalom. Junius-hónapban a czionista-ifjuság kebeléből mozgalom indult meg egy országos szövetség létesitésére, melynek világos czéljait a lapok tudósitásából nem vehetjük ki tisztán. Krónikási tisztünkhöz hiven feljegyezzük, hogy a harmadik értekezleten dr. Grauer Vilmos az ülés elnöke az előterjesztett tervezetet dr. Mezey Ferencz javaslatára nem bocsátotta tárgyalásra és ezzel az egész ügy lekerült a napirendről.

Pályakérdés. Az Egyenlőség két lelkes hittestvérrel egyetemben 1000 koronás pályadijat tüzött ki a magyar zsidóság közös autonomiajának tervezetére.

TÁRSADALOM.

FAJKONGRESSZUS

A nyár derekán, augusztus hó első felében az angol főváros oly gyülekezetet látott, a milyen még nem volt együtt, a mióta a világ áll. Eljöttek a föld kerekségéről az elnyomott fajok, hogy az elnyomók fülébe harsogják panaszaikat. És eljöttek az uralkodó nemzetek képviselői is, hogy meghallgassák őket. Együtt volt minden szin: fekete, sárga, réz, fehér és barna, mindazok a szinek, melyeket az ethnológia az emberfajok osztályozásának alapjául felvett és a mellyel ártatlan tudományossággal szétszakgatta az emberiséget, sőt még több szin is. Ott voltak az emberi koponya mindenféle alakjának tulajdonosai, de mérés előtt a leghiresebb ethnológus sem mondhatta volna meg, ki a brachycephal és ki a dolychocephal. Egyforma logikával beszéltek mindnyájan és sehol sem olvastuk, hogy valaki befogta civilizált orrát. A fájdalom, melyet az elnyomottak éreznek, szintén egyformának mutatkozott. Egy feje és egy szive van minden embernek, akármilyen a koponyája és bőre.

Maga az összejövetel ad oculos demontstrálta a fajelmélet felületességét és az abból a különböző faji szellemi és erkölcsi képességek tekintetében vont következtetések alaptalanságát. A civilizált népek találták ki az emberiség osztályozását, az „inferioris faj" jelszóval igazolván hóditásaikat, az ő kötelességük, hogy ezt az igazságtalanságot ismét kiküszöböljék. Másfélezer évig vallások szerint osztályozták az embereket és több száz esztendő véres háborui és felvilágositó bölcselkedés kellett ahhoz, hogy ezt az osztályozó elvet megtörje. De ez is csak a tanultaknál sikerült és ezeknél is csupán elméletileg. A gyülölet, melyet egykor

az erős hit szült, a hit lehanyatlása után is ott fészkel az érzelmekben: a szív nem képes az agyat követni. A vallási fanatizmus átalakult faji fanatizmussá és a vallásos inquisitió társadalmi boykottá. A fajelmélet a hitetlenek vallása, azzal a különbséggel, hogy a vallás a felebaráti szeretetet hirdette és a felebaráti gyülöletet gyakorolta, a fajelmélet pedig a gyülöletet hirdeti is és gyakorolja is.

Gyorsan élő korunkban a gyülölködés ez uj alapja egy emberöltő leforgása után megingott, a bestiális érzelem tehát uj köntös után nézett és meg is találta a gazdasági harczban. Uj jelszó, melyet az ezen harcz jegyében álló kor gyermekei kivétel nélkül megértenek. Az európai népek némely vezető rétege a gazdasági zavarokért a felelősséget a zsidókra próbálta háritani és az ősi vallásküllönbség szülte gyülöletet nem minden siker nélkül fruktifikálta. Amerikában a dolog még egyszerűbb, ott vannak a feketék, sárgák és rézbőrüek. A jeles nemzetgazdák nem azt hirdetik, hogy minden ember munkájával, akár testi, akár szellemi ez, értékeket produkál, hanem azt, hogy értékeket élvez. Nem kell nagy tudomány annak belátásához, hogy a legbecsesebb érték, mellyel bármely termékeny ország bir, az ember. Nem annyira versenytárs, mint inkább segitőtárs. Dernburg egykori német gyarmatügyi miniszter a német birodalmi gyülésen hirdette azt az igaz elvet, hogy minden kolóniának legbecsesebb kincse az ember, modern alakban fejezve ki az ősrégi mondást: ubi populus ibi obulus. A föld elég tágas és minden ember számára jut rajta hely.

Hazugság tehát az, ha a gyülöletet anyagi érdekekkel igazolják. Igaz ellenben az, hogy a gyülölet mint a vallásküllönbség, a vak fanatizmus szülöttje él. Ezt a sötét korok maradványát palástolják azok, kik modern igazolást keresnek számára. Semmi sem oly leleményes, mint a gyülölködés, ezer okot talál, megfosztva az embert egyetlen fölényétől, amely az állat fölé emeli, az eszétől. Az emberi agy játékszer az emberi szív kezében, odatereli, a hova akarja.

A fajok jöttek össze, de a kongresszus velejében az ethikáé volt, azon ethikáé, a mely az igazságosságot és

szeretetet akarja urrá tenni az emberek és embercsoportok egymáshoz való viszonyában. Nem is tett semmisem oly hatást a jelen és távollevőkre, mint az a két beszéd, melyet két pap, egy katholikus és egy zsidó, tartott az emberszeretet mellett. Nagy örömünkre szolgál, hogy az egyik magyar ember volt — Giesswein Sándor orsz. képviselő. Nem kételkedünk szive tisztaságában és beszédje őszinteségében, de nem nyomhatjuk el fájdalmunkat a felett, hogy az illusztris férfiu oly párt tagja, melynek programmjának egyedüli alapja a gyülölet és hogy oly társadalmi szervezet élén áll, a mely már nevével a nem keresztény felebarát elnyomását okozza. A lelkesedés, melyet a két pap általános emberszeretettől átitatott beszédje a világ minden tájáról összesereglett emberekből kiváltott, biztató jel arra, hogy a „Szeresd felebarátodat mint tenmagadat" elv, melyet Mózes óta a vallások diadalra nem emeltek, az általános ethika és az emberi közérdek helyes felfogása segitségével végül mégis diadalmaskodni fog.

A kongresszust az elnyomott fajok kongresszusának is nevezték. Ez a név annyiban illik reá, a mennyiben természetszerüen leginkább az elnyomottak panaszai hangzottak fel. Érthető, hogy a zsidó faj régi sérelmei is szóba kerültek. Ezeket Zangwill Izráel tömött tanulmányba foglalta. Nem állt meg a panasz mellett, felsorolta azt is, a mit a zsidóság a népekért a szellemi és anyagi kultura terén tett. Nem mondott ujat, csupa ismert tények, melyekből levonta a konkluziót, hogy a világ a zsidóknak nemcsak pénzzel tartozik. Megindító képet festett a zsidó nép tragédiájáról: legkiválóbb egyedei más népekért dolgoznak, a zsidó tömegeket, melyek az üldözés és elelnyomás egyedüli áldozatai, magukra hagyják. Odakonkludált, hogy ezek számára saját territorium szerzendő. Támogassa a világ a szerencsétlen zsidó tömegeket, melyeket elnyom, azzal, hogy lehetővé teszi számukra a saját kivánságuk szerint való boldogulást. Zollschan Ignácz, a fajprobléma cz. ismert mű szerzője, a czionizmus mellett érvelt azzal, hogy a zsidók, kik keleti eredetüek, de a yugati kulturát is felvették magukba, az egyetlen népfaj, a mely a szent földet, egykori hazáját, a saját és az em-

beriség javára ujból felvirágoztathatná. A többi zsidók, azaz a zsidóság zöme tovább asszimilálódjék. Mindkét terv a jelen körülmények szülöttje és a civilizált népek támogatása mellett nem kilátástalan. Az európai népek, melyek a zsidók ellen az évszázadok folyamán annyit vétettek, az örökös kritika mellett végre tehetnének is valamit az Isten népe szerencsétlen tagjaiért. A kongresszus a zsidók baját nyugodtan tárgyalta és azt a benyomást tette, hogy vannak még a civilizált népek jobbjai közt, kik az ártatlanul üldözöttekkel érezni tudnak. A gyülöletet a hitbeli vakbuzgóság szülte, az ok megszünvén—bevallottan nincsenek többé fanatikusok—az okozatnak is meg kell valahára szünni. Az európai lelkiismeret, melyet Nordau sehol sem talál, nem halt meg, csak alszik. Fel kell még ébrednie és ugyanezért mi a kongresszust nem tartjuk hiábavalónak. Az igazságosság, melynek már Ézsajás próféta lángszavu bajnoka, még urrá lesz az emberi lelkeken és akkor beteljesedik a próféta ideálja: A farkas együtt legel a báránnyal.

TÁRSADALMI SZEMLE.

A mi a multban időben létezett, az a jelenben térben létezik — a történet ki van teritve a földön. Ha meg akarjuk ismerni a népek fejlődésének fázisait, csak körül kell néznünk a jelen népei közt, mindegyik más-más fejlődési fokon áll, melyeken a jelenleg a legfelsőbb fokon állók már tul vannak. A fejlődés okszerü és szükségszerü lévén, minden kétségen felül áll, hogy a hátra levő népek az idők folyamán a haladás ugyanazon utját fogják megfutni, mely a ma előljáró népek háta mögött van.

Ez a históral törvény nagyjában a zsidóságról is áll. A mult zsidóságának minden árnyalatát megtaláljuk ma is. Ha akarjuk tudni, hogy nézett ki a zsidóság 100 év előtt, csak fel kel ülnünk a gyorsvonatra és néhány óra alatt elérkezünk. De ne bántsunk senkit és azért nem is mondjuk meg, hogy hol szállunk ki. Nincs is erre szükség, a tanulmányozó már ugyis tudja, hol kell kiszállnia. A

szóban forgó történeti tanulság alapján a jövőbe is nézhetünk. Meg akarjuk tudni, hogy a mult század életét élő zsidóság hova fog 100 év mulva jutni, megnézzük a 100 évvel előbb levő zsidóságot és saját szemeinkkel látjuk a jövöt — a jelenben. Alkalmazzuk ezt a tételt a magyar zsidókra, akkor csak a német birodalomba kell kirándulnunk. A német hitrokonok közt a modern kultura legalább 150 éves, mig a hazai zsidóságnál kereken 60 éves.

Ezen a szemüvegen át nézve, a jövő nem nagyon rózsás. A német zsidók statisztikája a következő tényeket állapitja meg. A zsidók percentuális része a német lakosságban jelentékenyen apadt, 16 államban 1890—1905 között abszolut apadás állt be. Az utolsó 15 évben természetes szaporodás már nem volt. A vidéken a zsidó lakosság kihalófélben van. A zsidók saját fennállásukra aggasztó mértékben a nagy városokban gyülnek össze. Különösen nagy a bevándorlás Berlinben, hol ma a szomszéd helységekkel egyetemben 150,000-et meghaladó zsidó lakosság van együtt, a német zsidók egynegyed része. Az arányszám a többi lakossághoz Berlinben sem nőtt, sőt némileg kisebbedett, az egész birodalomban pedig óriásilag hanyatlott, ugy hogy ma már egy százalékot sem tesz ki. Mindezeket az adatokat Theilhaber F. A. „Der Untergang der deutschen Juden" cz. müvéből vettük ki (11, 19, 42, 49). Az okok között, melyek a zsidó népesség ezen hanyatlását okozzák, első helyen a születések apadása áll: 1875-ben 1000-re esett 32, 1, 1908-ban 15, 01. „A két gyermekrendszer következménye a faj mennyiségi kissebbedése és minőségi rosszabbodása" (61). Ez a rendszer pedig szoros összefüggésben áll a nagy városokban való élettel, a nagy városokba pedig a gazdasági harcz szoritja a zsidókat. A nagyarányu szövetkezeti rendszer pl. a poseni zsidóknak nagyobb felét szoritotta ki évszázados lakóhelyéből. Nem vagyunk ugyan abban a nézetben, hogy a német zsidók el fognak pusztulni — a francziák is megmaradnak — de tény az, hogy a jövő képe felette sötétnek mutatkozik, ha a fejlődés nem fog más irányt venni.

Ebben a világitásban nézve a magyar zsidóság jövőjét, azt találjuk, hogy szociális politikával kellene a fenye-

getö bajoknak elejét venni. A fővárosba tódulás nálunk épakkora, mint a német birodalomban: a magyar zsidóság negyedrésze már ma is Budapesten lakik. A másik negyedrésze (vagy még több) az ország többi nagy városában. A bevándorlási processus szemünk előtt folyik, a falvakban egy emberöltő után zsidó szót érdemlő számban alig fog lakni, ha a jelen viszonyok tovább tartanak. Ha a zsidóságnak legalább egy bizonyos hányadát a nagy városok minden értelemben vett romlott levegőjétől meg akarjuk óvni, a földmivelés különféle fajaihoz kell ezt visszavezetni, illetve az ebben élőket jövőre is a földhöz kötni. Az apró perpatvar helyett itt nagyszabásu szociális akcióra nyilik tér, a mely legjobbjaink tetterejéhez méltó. A magyar zsidóság számbelileg még nem hanyatlik és ma még sikeresen lehet a fenyegető bajjal szembeszállani.

•

A községkerületi elnökök julius 2-án Budapesten ülést tartottak. Elnök dr. Mezei Mór irodai elnök, előadó dr. Mezey Ferencz irodai titkár volt. A tárgyalásra került ügyekből kiemeljük a következőket. Az egyházi czélokra törvényhozásilag megállapitott javadalomból a gyülés az egyes kerületek elnökségének véleménye alapján a rendelkezésre álló összegeket kiosztotta. — A gyülés megelégedéssel vett tudomást gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszternek a költségvetés alkalmával tett azon nyilatkozatairól, melyekkel az izr. vallásfelekezet egységét elismerte és az országos rabbiképző-intézet iránt való nagy elismerés mellett a rabbiképzés korszerű fejlesztésének szükségességét a leghatározottabban hangsulyozta, végül pedig az izr. hitközségek alakulásának rendezését is kilátásba helyezte. Mindez megegyezik a kerületi elnökök felfogásával és óhajával és a miniszter ebbeli tevékenységét minden erejével támogatni kész.

Egy ide vonatkozó felszólalás folytán a gyülés örömét nyilvánitja az orsz. rabbiképző-intézet nagyhatásu és áldásos működése felett és az intézet vezérlő bizottságának, valamint tanári karának egyhangulag bizalmat és jegyzőkönyvi elismerést szavazott.

•

Ez utóbbi megtisztelő nyilatkozatnak gyakorlati illusztrációja az, hogy nincs elég rabbijelölt. A szükséglet egyre nő, a rabbiképző hallgatóinak száma pedig stagnál. A theológusok számának csökkenése az összes felekezeteknél évtizedek óta tapasztalt jelenség, az Unitárius Közlöny pl. egyik nyári számában egy főszolgabiró valósággal megható módon buzditotta ifju hittestvéreit, hogy a papi pályára lépjenek. A rabbiképzőn a hallgatóság az utolsó évtizedben nem apadt ugyan, de a megnövekedett szükséglet kielégitésére nem elegendő. Az idén pl. az összes abszolvált hallgatók már meg vannak választva, több község pedig még rabbit keres. A kérdésnek sok ága-boga van és nem akarjuk incidentaliter egész terjedelmében tárgyalni. De két pontra mégis rámutatunk. Az egyik a rabbiqualificatió törvényes megállapitásának hiánya, a mi a pályát bizonytalanná teszi és ugyanezért sok fiatal ember már eleve elriasztatik. A másik speciális jellegü. Évtizedes tapasztalat azt mutatja, hogy a talmudiskolákból felvételre jelentkezők tulnyomó része a világi tárgyakból nem üti meg a követelt mértéket. A tehetségesek és szorgalmasak is csak kivételesen képesek autodidaxis utján kellően előkészülni. Ez okból a tanári kar régebbi időben egy előkészitő tanfolyam létesitésének tervét penditette meg. Az előkészitést részben a rabbiképzőből kikerült papok végzik, a mennyiben némelyek alkalmilag egy talmudtanulót a szemináriumba való felvétel czéljából elvállalnak. Nem ritkán kellemetlenséggel és csalódással jár, de azért tartsák a papok ezt a nemes feladatot egyik kötelességüknek mind a szegény talmudtanulók, mind az ügy érdekében mindaddig, mig a szóban forgó kérdés radikális megoldására kerül a sor.

•

A nagy sztrájkmozgalom idején néhány skót városban az utcza népe megrohanta a zsidókat, rabolt és rombolt: Pogrom angol földön. Az angol sajtó fel volt háborodva, az oroszok rehabilitálva lettek. A sajnálatos tényhez sok mindenféle reflexiókat fűztek, olyanokat is, melyek a nép haragjának okát kutatták. Lakásinség és élelemdrágaság uralkodik, ez volt tehát az ok, a zsidók nagy lakbért

szedtek és az élelmi szereket drágán árulták. Csakhamar kitünt, hogy a zsidók nem a házi urak, árulni pedig az egész világon a zsidók árulnak a legolcsóbban. Vakon merjük állitani, hogy Spanyolországban a kereskedők magasabb percentre dolgoznak, mint Galicziában. Az igazi ok a vallás által nagyra nevelt és a jelenkorban is tovább táplált gyülölet. A zsidó a gyengébb lévén, minden kavarodásnál az első áldozat. Ha nem volna oly hasznos népelem, sürübb támadásnak volna kitéve ; ha a nagybirtokosok oly büntetlenül volnának megrohanhatók, a zsidóknál is több pogrom jutna osztályrészükül. A gyülölet oly méreg, a mely minden népre egyenlően hat és a legveszedelmesebb ragály. Nem vet neki gátat a tenger sem, a száraz földről átragadt az angol szigetre. Az államok türik a gyülölet magvetését, ez az igazi ok az egész világon.

*

Dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi, ki szeptember 21-én töltötte be 70-ik életévét, mint a lapokban olvassuk, minden ünneplés elől kitért. Ugyanezért csupán utalunk folyóiratunk 1891. évfolyamának 387—391 lapjaira, hol rabbiműködésének negyedszázados jubileuma alkalmából Veigelsberg Leó méltatta érdemeit és megelégedéssel jegyezzük fel, hogy folyóiratunknak megindulása (1884) óta tevékeny munkatársa volt. Két nagyobb müve itt látott először napvilágot, valamint egyébb dolgozatai is nagyobb számban, melyek az „Izr. Tanügyi Értesitő" októberi számában fel vannak sorolva. Folyóiratunk illusztris munkatársát a nagy nap alkalmából melegen üdvözli.

TUDOMÁNY.

A ZSINAGÓGA ÉS AZ EGYHÁZ.

Már a második évezred járja a végét, a mióta a kereszténység alapitója született és még mindig nincs tisztázva a probléma, mily viszonyban állott Jézus kora zsidóságához és miként fejlödött ki a zsidóságból a kereszténység. Való, hogy sokan fogtak hozzá e kérdés megfejtéséhez, és bizonyára maguk és mások azt hitték, hogy meg is fejtették a kérdést, de épen az a körülmény, hogy oly sokan oldották meg ezt a feladatot, azt látszik bizonyitani, hogy alaposan egyik sem oldotta meg. A priori is ki volt zárva ennek lehetősége. A keresztény tudósok, a kik ezzel a kérdéssel foglalkoztak, époly kevéssé voltak képesek megszabadulni ama évszázados előitélettől, hogy a kereszténység erkölcsi és vallási tartalomra nézve tultett a partikularismusában elmaradt és „törvényében" megkövült zsidóságon, a mint a zsidó tudósok nem birtak kellő objektivitással, hogy meggyöngitsék a régi, majdnem hitelvvé avatott nézetet, miszerint a kereszténység a zsidóság számára semmi ujat nem hozott. Azt mondanám, a keresztény tudós nem feledkezhetett meg az elnyomott zsidóságról, a melynek legjobb akarata mellett sem tulajdonithatott valami fölényt vagy érdemet, a zsidó tudós pedig szintén nem borithatott takarót a kereszténységre mint üldözőjére, a melynek tulerejét századokon keresztül érezte csontjaiban. Ez a pszikhológiai momentum befolyásolta mindkét pártbeli tudóst. Hasonló jelenség máshol is mutatkozik. A német-franczia vagy német-szláv ellentét kiérezhető minden, még a legobjektivebb szándékkal politikai vagy kulturkérdést tárgyaló ezen nemzetek egyikéhez tartozó irónál. A vele született nemzeti érzés erősebb minden tudomány kivánta pártatlanságnál.

Zsidó oldalon még egy körülmény akadályozza a

kereszténység és megalapitóinak pártatlan méltatását t. i. az attól való félelem, hogy az ilyféle irány a napjainkban amugy is hatalmasan terjeszkedő kikeresztelkedési áramlatnak ujabb táplálékot adna, annak medrét még kiszélesbitené. Ilyen hatása volt pl. Claude Montefiore: „Liberales Judentum" czimű müvének. De a kereszténységnek igazán nem ártana a zsidóság pártatlan méltatása, ha egyszer elvetné ennek az inferioritásáról szóló, majd hangosabban majd csendesen felhangzó, már az elemi iskolában a gyermeki szivbe beplántált dogmáját. Protestáns részről legalább kisérletet tesznek ily irányban Harnack, Bousset, Pfleiderer és mások, de még távol állanak attól, a mit valódi pártatlanságnak lehet nevezni; a zsidóság méltatásában nem képesek ama eszményi magaslatra emelkedni, a melyről pl. zsidó részről Friedländer M. bécsi tudós szemléli az őskeresztenységet.

Friedländer tiz évi munkásságában [1]) czélul tűzte ki magának megvilágitani: a zsidóság összes szellemi irányait a Jézus előtti században, hogy nőtt ki ezekből az őskereszténység, és miként alakult ki ebből az egyház. Alapos ismerője az apokrif és hellenisztikus, a rabbinikus és patrisztikus irodalomnak. Tendenciája kibékiteni a keresztény és zsidó vallást vagy legalább némi közeledést létesiteni a két vallás hivei között. A mai szocziális és vallási viszonyok mellett ez a czél utópiának bizonyul, de épen a zsidóság, mely messzianikus tanaiban és mindennapi imájában עליגו az összemberiségnek egy valláshoz való megtérését hirdeti, nem fordulhat vallástanát megvalósitani szándékozó ilynemű kisérlet ellen. Mégis az agyonhallgatás jutott Friedländernek osztályrészül. Ezt kevés ember tűri el hidegvérrel és nyugalommal. A sértett hiuság nála is kitör epés kirohanásokban elismert, tekintélyes zsidó tudósok ellen. Éles pengével megy nekik, mint valami fanatikus szerzetes szónok. A modern „farizeusokra" is ráolvassa az evangeliom erős kifakadásait. Ezen hibától eltekintve, amelyhez az a másik járul, hogy szerfölött gyakran bocsátkozik ugyanegy dolog 3-4 szeres ismétlésébe, mégsem lehet munkáinak tudományos értékét kétségbe vonni. Jézus korabeli zsidóságának megismeréséhez sok uj anyagot halmoz össze, többet mint eddig bármely zsidó tudós.

[1]) Idevágó munkái: Griechische Philosophie im Alten Testament, 1895; Der vorchristliche jüdische Gnosticismus, 1897; Der Antichrist, 1901; Geschichte der jüdischen Apologetik als Vorgeschichte des Christenthums, 1903; Die religiösen Bewegungen innerhalb des Judentums im Zeitalter Jesu, 1905 és végül Synagoge und Kirche in ihren Anfängen, 1908.

Nem lesz tán érdektelen legutolsó művét: „Synagoge und Kirche in ihren Anfängen" nagy vonásokban bemutatni, mert ebben a könyvben legközelebb jut szerző a czéljához: Jézus alakjához és az őskereszténység keletkezéséhez.

A palesztinai és diaszpóra zsidóság között az utóbbi az ideálisabb. A palesztinai zsidóság nemzeti irányu, vallásra nézve pártikuláris szellemű. A diaszpóra zsidóság koszmopolitikus („a szent várost..... metropolisnak tartják, de hazájuknak amaz országot, a melyben őseik ideje óta laknak és a hol születtek" Philo: In Flacc. II. 524), vallásra nézve univerzális irányu. Irodalma misszionarius, a világ népeit akarja meghóditani az Egyistennek, Mózes és a próféták tanának. A müvelt emberiséghez fordul, azért a pogány világ filozófiai eszméit viszi be a Szentirásba. Hogy ennek a mozgalomnak volt eredménye, Josephuson kivül pogány irók is elismerik, [1]) nem is szólva az „Acta apostolorum" czimü ujtestamentomi könyvről, mely legvilágosabban tárja elénk a zsinagógák köré gyült „istenfélő" (foboumenoi) pogányok tömegeit. Nemcsak irással hódit a diaszpóra zsidóság, sokkal hatalmasabban élő szóval a zsinagógában. A zsinagógával vonja magához a zsidóság a vallásosság után áhitozó pogány elemeket, szentirásmagyarázattal oltja szivükbe a monoteizmust és erkölcstanát.

A zsinagóga a diaszpórában létesül és itt jut mind nagyobb jelentőségre. Palesztinában csak a makkabeusi kor után keletkezik a zsinagóga בית הכנסת, de itt nem jut akkora jelentőséghez, mivel csak a templomkultusznak helyettese. A tóramagyarázatnak itt más helye és alkalma van,

[1]) „Man hat gewisse, allerdings sehr wenig feststehende, Berechnungen angestellt, nach denen 7 Procent der Bevölkerung im römischen Weltreich Juden gewesen wären.... Dieses Judentum beginnt eine Weltpropoganda zu betreiben — mit starken Erfolg.. Es ist die erste Erscheinung einer grossen Weltmission". Bousset, Das Wesen de[r]

az iskolában.[1]) Tán nem téves a feltevés, hogy nem látták szívesen a zsinagóga fejlődését. Hiszen Óniás avval motiválja temploma felépítése érdekében beadott kérelmét, „hogy az egyiptomi zsidók törvényellenes szentélyekkel birnak, különböző kultusszal, azért szándéka központi templomot alapitani". Ha Óniás Egyiptomban központi templom segitségével a létező zsinagógákat akarja megszüntetni, Palesztinában, a hol fennállott az elismert központi templom, bizonyára nem is engedtek meg, legalább ez időtájt, zsinagóga-alapitást.

A diaszpóra zsinagóga legjelentősebb napja a szombat volt, hisz maga a zsinagógát is sabbateionnak (szombathely) hivták. E nap a „filozofálásnak" van szentelve „az elmélkedésnek arról, a mi nemesbiti a jellemet, tisztitja a lelkiismeretet, gyarapitja az igazságot és erkölcsöt" (Philo), nemcsak a testi pihenésnek és talán a víg mulatozásnak. A görög világban is ünnepelték a hetedik napot, de erkölcsi tartalmat, szentséget a zsidó vallás, a diaszpóra zsinagógája kölcsönzött neki.

A diaszpóra zsinagóga kétféle volt: az igazhivő, mely ugyan a szertartásokat filozófiai eszmékkel vonta be, de megtartotta a szombatot, az ünnepeket, a körülmetélést, sőt a templomot is vallási sz. központnak tekintette és adományokkal gazdagitotta. E párt szószólója Philo. De volt szélső párt is, a mely a filozofálás és allegorizálás utján a szertartások elhanyagolásáig jutott el, haeretikus tanokhoz, mint a „Kain"-ifjak (olyan régi Nitzschehánusok) az „Amoniták" vagy „Moabiták", a kik maga a tóra ellen lázadtak fel, az igazi istenséget önerejükben, a szellemben vagy érzékiségben ismerték fel. Ezek zsidó szekták, mert különben Philo nem hadakoznék velök. Ez az antinomista irány a diaszpórában. De vajjon Óniás kérelmének motiválása már ilyen „törvényellenes" zsinagógára vonatkozik- e —

Religion, 128 l. utalva Schürerre, Gesch. d. jüd. Volkes III, 1-134 l. Bousset: Die Rel. d. Jud. in neutest. Zeitalter 54—86 l. és Harnack, Die Mission d. Christ. in den ersten drei Jahrhunderten

[1]) De Jézus is tanit a zsinagógában (Máté 9, 35; Márk 1, 21; 3, 1; Luk. 4, 16. 31 szombatonként). Ezek a galileai zsinagógák csaknem voltak valamennyien „min" zsinagógák?

mint Fr. hiszi — több mint kétes. Ezen antinomista zsinagógában született a messiási eszme átalakitása révén a „Krisztus" alakja, a ki majd detronizálja a Világteremtőt (a demiurgost), helyébe lép mint legfőbb isten (a kabbálában a messiásnak = malko kádiso hasonló müködési köre van) és véget vet a „törvény" uralmának. Persze ezen Krisztus kialakulásában némileg az igazhivő zsinagóga is bünös, mert neki is valami isteni lény a messiás, valami közvetitőféle (logos és megas dynamis), a ki a világot megujitja. A haeretikus irány az isteni küldöttből csinált azután főistent. Palesztinában is hasonló kétféle irány észlelhető. Az egyik a hivatalos zsidóság, mely a makkabeusi harczok után mindjobban megerősödik és kifejlődik, végre uralomra jut a farizeus pártban. Jellemző vonása a törvény és szertartás kiépitése és kibővitése. A másik irány ellenzi a törvény kibővitését, annal inkább, mivel ez a nem zsidó országbeli lakókkal való együttélést és forgalmat megnehezíti. Ez irány hiveit „minim"-nak nevezi a tradiczió. Főkontingensüket az „am haárecz" szállitja. A minim mintegy szellemi, intellektuális vezérei az „am haárecznek." A templom elpusztulása előtti időben is léteztek már. A talmud egy helyen emliti, hogy a minim miatt kellett a templomi imák szövegét megváltoztatni,[1]) más helyen ugy jellemzi, hogy „tagadják a tórát, tagadják a holtak feltámadását, eltérnek a község utjától... és kinyujtották kezüket a szentély ellen".[2]) Az am-haárec jellemző vonása, hogy a szertartásokat mem tartja meg, nem keresi a tudósok társaságát és a tórát magyarázza a bevett halákha ellenére.[3])

Tudva azt, hogy a törvénybővitő irány a makkabeusok győzelme után jutott tulsulyra, eleve is feltehető, hogy ezen iránynak a tágabb értelemben vett Palesztinában

[1]) J. Ber. XI, 5. b. Ber. 54 a. ...כל התמי ברכות שבמקדש משקלקלו המינים... התקינו שיהו אומרים...

[2]) Tósz. Szanh. XIII 4, 5. R. Has. 17a אבל המינין והמסורות והאפיקורסים שכפרו בתורה ושכפרו בתחיית המתים ושפירשו מדרכי צבור..... ושפשטו ידיהם בזבול... ואין זבול אלא בית המקדש

[3]) Ber. 47 b, Szóta 22 a, Abót III, 15 והמגלה פנים בתורה שלא כהלכה

nagy ellentábora támadt, miután magában Judeában, a hol a zsidó nép zöme lakott, még pedig tiszta faja, is kemény tusát vivott a szadduceusokkal. Ez az irány antinomista volt, mint fenti jellemzéséből kitünik. A tórát nem tartotta isteni kinyilatkoztatásnak, tagadta a farizeusok tanitotta holtak feltámadását és visszavonult a templomból. A sok idevágó adatból kitűnik, hogy a minim és am-haárecz rétegekben sokféle változat létezett, de mindannyian a bevett, az uralkodó vallásos felfogásnak és életmódnak ellenzéke volt. Ezen a hagyományból meritett adatokat gazdagitja Epiphanius egyházatya, a ki még egy zsidó szektát ismer: a nazarenusokat. Ők megtartják a szombatot, az ünnepeket és a circumcíziót, de magát a tórát nem ismerik el, áldozatokat nem hoznak és a holtak feltámadásában nem hisznek. A nazarenusok tehát ugyancsak minim és valóban Jeromos azonositja őket „mai napig létezik a keleten a zsidók között haeretikus párt, a mely mineusnak neveztetik és manapság is a farizeusoktól elátkoztatnak, köznyelven nazarenusoknak hivják". [1])

Nem tudni honnan ered a nazarénus név. Ismeretes, hogy Jézust és az apostolokat is igy hivták[2]). Ephiphanius

[1]) Ez a helyes forditása: Usque hodie per totas orientis synagogas inter Judaeos haeresis est, quae dicitur Minaeorum et a Pharisaeis nunc usque damnatur, quos vulgo Nazaraeos nuncupant". Epist. ad August. 89. Friedl. helytelenül fordit: a farizeusok nevezik rendesen nazarenusoknak a mineusokat. — Jeromos a למלשינים imára, a ביכת המינים-ra gondol. Friedl. az eredeti szöveg alapján זדים alatt a hellenistákat, מינים alatt az őket követő antinomista zsidókat érti, az ima keletkezését a templom előtti korba helyezi.

[2]) Mát. 26, 71; Márk. 1, 24. 10, 47; Luk. 24, 19; Ján. 18, 4-8 sat. A legérdekesebb hely Mát. 2, 23. És jőtt és letelepedett Nazaret nevű városban, hogy teljesüljön a próféták szava: hogy „Nasoraios fog neveztetni". Ilyen jóslat sehol a profétákban nem áll. Friedl. azt hiszi, hogy az Ézs. 11, 1 előforduló נצר messiásféle megnevezésre vonatkozik és idéz egy talmudi helyet, a hol Jézussal összefüggésben idéztetik e kifejezés. Ime az idezet teljességében a הסרונות הש"ס cz. könyv alapján: Szanh. 43a (egész a végén) = לפניו אין מעיקרא לא (והתניא בערב הפסח תלאוהו לישו והכרוז יוצא לפניו ארבעים יום יוצא לסקל על שכישף והסית והדיח את ישראל כל מ' שיודע לו זכות יבוא וילמד עליו ולא מצאו לו זכות ותלאוהו בערב פסח אמר

nagyon sokat beszél össze - vissza a nazarenusokról. Két ily szektát ismertet, olyanokat, a kik Jézus előtt éltek és a tórát nem ismerték el, majd olyanokat, a kik mindenben a zsidó ritus szerint éltek, de Jézusba is hittek. Ez utóbbiak a Jordántuli vidéken laktak.

Ez az Epiphanius- féle adat nem igen világos. Minthogy Jézus híveinek javarésze is e vidékből származott, az őskereszténységnek itt volt a hazája. De még 2-3 századdal később is zsidókeresztények maradtak ezek a nazarénusok Ep. szavai szerint. Hogy érthető akkor, hogy a Jézus előtti nazarénusok ugyancsak ezen egyházatya leirása alapján antinomisták voltak, épolyanok mint a talmud szerint a minim. Fel kellene tenni, hogy a nazarénusok között is többféle árnyalat volt a legenyhébb templomkerülőktől kezdve a legszélső radikálisokig. Megneheziti e problemát a nazarénus név eredetének ismeretlensége. Honnét kapta e szekta ezt a nevet? Jézustól nem, mert már fellépése előtt is létezett. De az a feltevés, hogy ez a szekta ugyan létezett Jézus előtt mint „min", de e nevet „nazarénus" csak később kapta, épen Jézus révén, sem állhat meg, mert először bizonyitásra szorul, hogy Jézus hazája valóban Nazaret helysége volt, [1]) másodszor ha ez is bebizonyulna, „nazareti" melléknévvel kellett volna őt illetni és nem „na-

עולא ותיסברא בר חסוכי זכות הוא מסית הוא ורחמנא אמר לא תחמול ולא תכסה עליו אלא שאני ישו דקרוב למלכות הוה: ת"ר חמשה תלמידים היו לישו מתאי נקאי נצר ובוני ותודי אתיוה למתי אמר להו מתי יהרג הכתיב מתי אבוא ואראה פני אלקים אמרו לו אין מתי יהרג דכתיב מתי ימות ואבד שמו אתיוה לנקאי אמר להו נקאי יהרג הכתיב ונקי וצדיק אל תהרג אמרו לו אין נקאי יהרג דכתיב במסתרים יהרג נקי אתיוה לנצר אמר להו נצר יהרג הכתיב ונצר משרשיו יפרח אמרו ליה אין נצר יהרג דכתיב ואהה השלכת מקברך כנצר נתעב אתיוה לבוני אמר להו בוני יהרג הכתיב בני בכורי ישראל אמרו לו אין בוני יהרג דכתיב הנה אנכי דורג את בנך בכורך אתיוה לתודה אמר להו תודה יהרג הכתיב מזמור לתודה אמרו לה אין תודה יהרג דכתיב וובח תודה יכבדנני) איר יהושע בן לוי וכוי

[1]) Mát. 2, 19-23-ból ez épen nem tünik ki. Visszajövet Egyiptomból József bejárja Galileát és letelepszik Názáretben. Itt várnók a jelzőt „hazájában" vagy hasonló kifejezést, amely Nazaretet jelölné meg mint

zarenus" „nasoraios" melléknevekkel, a mely kifejezések nem mehetnek vissza Nazaret városára.

Mindezen zsidó szektáknak meg volt műveltségi fokukhoz mérten a messiási ideáljuk. A bevett — vagy mint nevezik — a farizeus zsidóság messiása nemzeti hős és felszabaditó, másodsorban megtériti az emberiséget az Egy Istenhez. A konzervativ diaszpóra zsidóság, Philóval az élén, messiása szintén nemzeti irányu. Feladata, hogy összegyűjtse a zsidó népet, de majd akkor, ha az erkölcsösség legmagasabb fokát eléri és mint ilyen a világnak szövétnek gyanánt világit. A messiás a tökéletes erkölcsösség megszemélyesitője, és azért magasabb isteni lény (megas dynamis). A haeretikus görög zsidóság pogány eszmékkel telitve, a profétai eszméktől mindinkább eltávolodva, — mint fent mondottuk — a messiástól elvárta, hogy megtöri Mózes törvényét, a világteremtőt detrónizálja és a legfőbb istent kinyilatkoztatja.

Szóval a zsidóság a világ minden szélén várta a messiást, [1]) az uj időt. Azért bizonyitják az „apostolok cselekedetei", melyek elbeszélik, hogy az apostolok mindenütt hirdették, hogy a messiás — a görög zsidók Krisztusa — már megérkezett Jézusban. A kereszténység fejlődésében, kialakulásában a különféle messiási felfogások nyomot hagytak, legerősebbet épen az antinomista felfogás.

De Jézus magában Palesztinában működött. Ott a gö-

József előbbi lakhelyét. De a helyett az egész utazás Mát.-nál csak azért fejeződik be Názáretben, hogy „teljesüljön a próféták szava sat." Márkusnál 1, 9. hiányzik a betlehemi születés, azért nem feltünő az adat „Jézus a galilei Názáretből". Lukács 2, 4 mind a két dolgot összefoglalja: a népszámlálás inditja Józus születit utra Názáretből Betlehembe. Keresztelése után bejárja Galileát és eljön Názáretbe (4, 16) „a hol felnevelkedett", de csakhamar otthagyja szülőföldjét és Kefar-Nahumba indul. János 1, 46 a názáreti származást megerősiti „jöhet-e Názáretből valami jó" szóiammal. — Érdekes, hogy habár Lukács szerint Jézus megharagudott és otthagyta a hitetlen Názáretet 4. 28. 29. (v. ö. Ján. 4, 44 nincs tisztelete a prófétának hazájában), mégsem emliti a városok között, a kiknek nehéz lesz az itélet napja (Mát. 11, 20-24). — Mindenesetre Kefar-Nahum a legkiválóbb helyet foglalja el Jézus működésében: Mát. 4, 13; 11, 20. 23; 8, 5 Mrk. 1, 21. 2, 1, Luk. 4, 31. sat.

[1]) Ján. 4, 25.

rög világ eszméi nem befolyásolhatták. Milyen volt a milieu, melyben felnevelkedett, a melyekből eszméit meritette? E pontban Friedl. bizonyitási módja a posteriori. Jézus beszédeiből és életéből kivonja az eszméket és azokat környezetének tulajdonitja, azokból alakitja a milieut.

Ez a bizonyitás akkor volna helyes, ha határozottan megállapithatnók, mi a valódi és históriai Jézus életében s „szónoklatában" és mi későbbi jóhiszemü toldalék, agádai magyarázat.

Tény, hogy ugy János mint Jézus nagy hatással voltak a Jordántuli vidékek lakóira. Hogy itt a zsidók már erősebb összeköttetésben voltak a görög lakossággal, mint Judeában, tehát már gyengébb nemzeti érzületüek, az sem vitázható el. Továbbá e vidéken terjedt az esszenizmus is, a mely — Josephus híradása szerint — templomellenes volt és az áldozatok helyett a „fürdöt" hozta be. De Galilea lakossága is ilyen volt, „am haárecz", mint a talmud mondja, sőt Kefar Nahum, a hol Jézus gyakran megfordult, valóságos „min" fészek volt. [1]) E tájékon, Galileában, de még inkább a tiberiási tó másik partján, Pereában él és jár-kel Jézus hirdetve az uj tant.

[1]) Koh. r. 7, 26 ותושא ילכד בה זה פושיפר ... ר' איתי דקיסרין פתר קריה **במינות** טוב זה ר' אליעזר והושא זה יעקב איש כפר נבוריא (נבוריא ...והושא זה יעקב איש כפר סאמא (Tosz. סכניא) ..ותושא אלו בני **כפר** נחום .. R. Eliezerrel szemben emlitendő a „Kefar szehanjai hirhedt Jakab" v. ö. Ab. zar. 16 a בישותם ר"א למינות אמר לו, הוכרתני פעם אחת הייתי מהלך בישוק העליון של ציפורי מצאתי אחד (מתלמידי ישו הנוצרי) ויעקוב איש כפר סכניא שמו... ולא אמרתי לו בלום אמר לי כך לימדני (ישו הנוצרי) Tószafót e helyen helyesen idézi Ab. zar. 27 b, ahol ugyanez a min R. Ismáel rokonát Ben Dámát akarja kigyómarástól meggyógyitani. De egy másik יעקב מינאה ר' is emlittetik mint Abáhu kortársa Ab. zar. 28a. Ezt Tósz. identifikálja a Chullin 84a emlitettel. A mi nem valószinü, mert az utóbbi helyen Raba-val vitatkozik, a ki babyloniai ember volt, mig Abahu Caesareában lakott. A הגדות ייב azért e helen יעקוב מצעה olvas ép ugy mint Tosz. Meg 23. a. Friedl. nagy aparatussal bizonyitgatja. (Die religiösen Bewegung.n innerhalb d. Judt .im Zeitalter Jesu), hogy a tannaita korban מין még nem jelentett zsidó keresztényt, hanem haeretikus zsidót. Ennek értelmében az idézett Ab. zar. 17 a helyen későbbi interpolatiónák tartja a zárójelbe tett szavakat oly időből, mikor min alatt már zsidó keresztényeket értettek. Ez a „min"

E tan egyenes folytatása a próféták tanának. Harczot hirdet a törvényben és szertartásban megrögzött farizeusok ellen, de ép ugy a tórát tagadó minim ellen. Azért gyűlölik a farizeusok, és ugyanezen okból nem bir Kefar-Nahumban hiveket szerezni. A világ megujhodását nem reméli, mint János az aszkezistől és a böjttől, de még az esszenus fürdözéstől sem (csodálatos, mily csekély értéke van ennek Jézusnál, és mégis ezen alapszik a „keresztelés"), hanem a szeretet és a jóság uralmától. A tórát nem akarja megdönteni, sőt teljesiteni, de formáiban eltér a szigortól. A templomot lenézi, mert a farizeus felfogás jelképe. Egész ifjuságát eltölti e harczban a farizeus és antinomista iránnyal szemben. E küzdelemben felelevenedik előtte Deuteroézsaiás messiási ideálja, a másokért szenvedő „eved adonáj", a népek világossága, a szabadságot hirdető, lenézett és megtaposott eszményi alak. Mindinkább tudatára jut, hogy ő ez a messziánikus alak, és hogy martiromságával kell koronáznia életművét.

Jézus messiási ideálja, melynek önnönmagát tartotta, tisztán ézsaiási és ment mindenféle görög befolyástól, ép ugy mint zsidó nemzeti vonástól.

Ez volna Friedl. konkluziója. Jézus az uralkodó farizeus, a rideg törvényt őrző párttal szemben, a zsidóság fejlődésében a prófétai irányt akarta uralomra juttatni. Ez volna a világvallás, a tiszta monoteismus, felszabadulva a czerimonialismus kinövéseitől, és nem vegyitve pogány elemekkel, a melyeket a kereszténység további fejlődésében bevitt Jézus tanába. Hogy Friedl. Jézusa teljes, valódi zsidó, sőt hogy benne nincs egy ma oknyi sem a kereszténység Jézusából, az igaz, de hogy a köztudatba átment Jézus evvel óriási ellentétben áll, azt nem tagadhatja, de azt sem, hogy haszna a világnak csak akkor lesz, a közeledésre akkor lesz remény, ha a másik oldalról is meg fogják erősiteni ezt a Jézusról szóló felfogást.

Mivé nőtt ki a Jézus hintette mag, az ide kevéssé

teória igen tetszetős, habár Bousset és más keresztény tudósoknak jobban inyére van a מין-ről a zsidó keresztény-féle felfogás. Friedl. az egyházatyák irataiból bizonyitja, hogy azok már a második század vége felé csakugy küzdöttek a „mineus" felfogás ellen, mint a korukbeli tannaiták.

tartozik. A diaszpóra zsidóság eszméi betörtek a Jézusközségbe és átalakitották nézetét. Az ézsaiási messiásból kifejlődött a Krisztus, a „megas dynamis", főistenné vált, a mártirból feltámadt lény lett: a törvénytisztelő törvényromboló lett. Itt csak az emelendő ki, mily álláspontot foglalt el a zsidóság az őskereszténységgel, a Jézus ifjakkal szemben.

Nem bántotta a fiatal községet, nem tört megsemmisitésére, a mig ennek kebeléből segitségül nem hivták. Az „apostolok cselekedeteiből" tudjuk, hogy Jeruzsálemben többféle zsinagóga volt, görög zsidó zsinagóga. „Zsidók" „istenfélők" laktak Jeruzsálemben mindenféle országból..... „idegenek" és zsidók Rómából..." (2, 5. 9-12.) Ilyen volt a „libertinusok" zsinagógája is, a hol legelőször tört ki az ellentét az igazhivő és az antinomista diaszpóra zsinagóga között. A görög Jézus hivek kikeltek a palesztinai hivek, a „héberek" ellen, mivel ezek nem támogatták eléggé azoknak özvegyeit. A felszólalásnak eredménye volt. Hét gondnokot választanak, csupa görög nevü embert, élükön Istvánt (ugyanott 6, 5.). István prédikációi ellen fellázadnak alexandriai, kilikiai és más görög zsidók a libertinus községből, megvádolják a szanhedrin előtt. Ott védőbeszéde még jobban felingerli a hallgatókat, a kik megkövezik. Ezután a községet elzavarták Jeruzsálemből, de maguk az apostolok megmaradtak a városban (8, 1.). Eusebius egyházatya ezt az üldözést nevezi az első keresztényüldözésnek, a melyet maguk a zsidók vittek véghez. De miféle üldözés az, mikor a párt fejeit, mint itt az apostolokat, nem bántják? A szanhedrinnak nem volt oka fellépni a község ellen, a melyben a törvényt megtartották és csupán annyit tanitottak, hogy Jézus volt a várva várt messiás. De mikor abban az antinomista irány felülkerekedett, mikor magának a községnek tagjai felléptek az uj tanitás ellen, „hogy Jézus le fogja rombolni ezt a helyet és megfogja változtatni a Mózes adta törvényeket" (6, 14.), közbelépett a szanhedrin és elzavarta az ujitókat, de nem bántotta a „héber" apostolokat, a kik a zsidó törvényt megtartották. Hisz Péternek szemére hányják, hogy együtt evett a körülmetéletlenekkel (11, 3.).

A jeruzsálemi község küldöttei megintik a hiveket Antiochiában, a miért nem tartják a circumcisiót (15, 1). Sőt kényszeritik Pált, az antinomista irány főképviselőjét, hogy Jeruzsálembe menjen e vitás kérdést megbeszélendő az apostolokkal (15, 4 s köv.) Ezek döntenek ugyan és kompromisszumot hoznak létre, de látni, hogy Pál iránya nincs nyugkre. Szivesen bocsátják ismét utra és mikor másodszor jön vissza Jeruzsálembe, n egint félnek, hogy bajba keveri őket tanitásával. Ők meg vannak győződve „hogy sok hiveket szerzett a zsidók között, a kik nagy buzgalommal tartják a tórát, de róla az a hir terjedt el, hogy azt tanitja... hogy eltérjenek Mózestől, ne metéltessék körül fiaikat, és ne járjanak a tóra utján" (21, 20-22). És épen azért ismét csak a törvényrontó Pál kerül várfogságba.

Az eredeti Jézus község, személyes köre, törvényhű volt. Nem ez teremtette meg a kereszténységet, hanem az a kör, mely Jézust nem ismerte, mely neve alá és működésébe a saját antinomista elveit vitte be és juttatta diadalra, mig végre az eredeti közeget eretneknek nyilvánitotta, a nazarenusokat is, mivel ők még törvényhivek voltak. „Krisztus a törvény vége" volt Pál szózata, mig az őskereszténység a „törvény" alapján állott.

Azt hiszem, habár a tudomány már régen elválasztotta a pogány kereszténységet a zsidó kereszténységtől, ily alaposan senki sem mutatott rá az utra, melyet a kereszténység megtett, hogy külön vallássá alakuljon, hogy az őskereszténység csak amolyan irány, a milyen több volt akkortájt a zsidóságban, hogy a hivatalos zsidósággal nem került harczba, nem is fordult eleinte ellene, és későbbi fejlődése is zsidó antinomista eszmékre megy vissza. Ilykép Friedländer müvének végső eredménye, hogy a kereszténység teljes kifejlésében zsidó alkotás, mert benne az összes szellemi áramlatok egyesültek, összefolytak, összenőttek és létesitették az uj világvallást, a világegyházt.

Zágráb. *Dr. Schwarz Gábor*

A TALMUDI ARCHAEOLOGIA VÉDELMÉBEN.

Blau tanár úr „észrevételeit" művem II. kötete 25-53 lapjaihoz[1]) általában jogosoknak ismerem el, abban az értelemben, hogy a Blau javasolta vázolás és eljárás követhető lett volna, de nem ismerem el, hogy a kifogásolt pontok, némi részlettől eltekintve, művemben hibát jelentenének.

Ime okaim[2]).

1. Blau alkalmasint helyesen állitja, hogy bPeszách. 113b (igy, nem 114b) a יהודי szó nem tartozik eredetileg a mondathoz[3]); nem áll a hiteles kéziratokban és nem áll az Én Jákob gyüjteményben sem. Ámde bJebám. 63a a יהודי szó alig nélkülözhető[4]), mert כל מי nagyon szintelen, ha pedig אדם áll (כל אדם ישאן לו אשה אינו אדם), akkor a szó ismétlése elrontja a mondatot. A nyomban rákövetkező mondatban, amely pedig ugyanazon szerzőtől származik (R. Eleázártól), a szó persze ismétlődik: כל אדם שאין לו קרקע אינו אדם, de itt nincs még egy harmadik rokonszó is (אשה). Ha eredetileg כל מי lett volna a fogalmazás, mi okból változtatták e második mondatot is? Hisz itt nincs a cenzurára való tekintet! Ebből azt vonom le, hogy כל מי mégsem az eredeti, hanem valamely tartalmasabb szó, még pedig helyesen a יהודי szó, mert az első mondatban vallásos momentum rejlik (ezt jeleztem röviden müvemben II, 25), a másik mondatban, mely a földbirtokról szól, ez a momentum hiányzik, itt helyesen אדם áll. Ez az okoskodásom véletlenül kifejezést nyert az előttem fekvő Én Jákóbban[5]); az első mondatban igy áll: [יהודי] (אדם) כל, tehát אדם helytelen, יהודי helyes; a másik mondatban ellenben ezt olvassuk שאין [אדם] כל stb., tehát אדם helyes csak az nincs feltüntetve, minek a helyére jött e szó, talán a מי helyére, vagy pláne

[1]) M. Zs. Szemle 28, 200—207.

[2]) Blau észrevételeinek sorrendjében.

[3]) Igy már Levy 2,224, aki mégis idézi a szót.

[4]) Levy 1, 29 itt is törli.

[5]) Romm, Vilna 1876, II. 8a. A velenczei és az amsterdami kiadásban az első mondatban אדם áll, a másikban semmi (כל שאין לו קרקע). A nagy vilnai talmudkiadásban szintén אדם áll.

a יהודי helyére, amennyiben itt meg a zsidó gyakorolt cenzurát, lévén sok zsidó, kinek nincs földje, sőt manapság az a rendes, hogy nincs földje, hogyan türhetnök tehát a diktumot, hogy a zsidó nem ember? Fogta magát a zsidó nyomdász és „zsidó" helyett „embert" irt. Voltaképen azonban e mondatban nagyon helyén van a „zsidó" kitétel, mert tudvalevő dolog, hogy Palesztinában a rabbik ösztönözték a népet házai és fekvőségei megtartására[1]) és ezen törekvéshez jól illik a prédikátori hang: „Amely zsidónak nincs földje, az nem ember". Ebből a szempontból talán még a második mondatban is van „vallásos momentum" és ott is a יהודי szó volna helyén, annál inkább az első mondatban, mely egyenesen a zsidóra mint vallásos emberre appellál. Mindebben ennélfova legalább nem hiba, ha a יהודי szót tekintetbe veszem.

2. A „próbaházasság" fogalmával nem éltem, hanem azt mondtam „Frau auf Zeit erlaubt auch das arabische Gesetz" (II, 27). Blau e tekintetben a perzsa fejedelmek szokására utal, ami nagyon helyes, de ép oly helyes, ha egy jogilag szabályozott állapotra utalunk, melyet egy egész nép követett. Közben Blau is az én kifejezésemmel él. „A tény azonban, az időre való nőül vétel előfordult". E tételt Blau aláhuzza és ujabb adatokkal erösiti. Mindebben egyetértek vele, valamint hogy e pontban ő nem czáfol engem. Ami pedig a többi utalásait illeti, kijelentettem és kijelentem most is, hogy művemben, mely igen sok anyagot ölel fel, csak a legszükségesebbre szoritkoztam. Ahol lehetett, ugy mint e pontnál, a tényt, a megtörtént esetet idéztem, és nem a theóriát a diskussiót.

3. bSzánh. 100b, melyre a 265. jegyzet utal, csakugyan nem bizonyitja azt, hogy az irástudó ember csak szűz leányt vegyen el — ebben Blaunak igaza van — és most nem is tudok helyébe más utalást tenni. De az is bizonyos, hogy az adat helyes. Sok ezer meg ezer jegyzetem közt az e helyre való utalás valahogy eltévedt.

4. עם „Onkel", überhaupt jeder Verwandte, amit Blau kérdőjellel lát el, helyes; lásd Lévy, la Famille p. 80 (mü-

[1]) Talmud. Arch. II, 142 és 161.

vemben utalok rá a hozzátartozó 271. jegyzetben) oncle paternel, parenté paternelle, parenté en général". Következik az עם szónak számos bibliai helyen való használatából.

5. A נכסי צאן ברזל fogalmat (44. l.), sajnos, nem definiáltam helyesen. Ez a körülmény kimagyarázható abból, hogy sokat, olykor egész vitatkozások eredményét, röviden, egy-egy mondatban kellet kifejeznem. A kérdéses fogalommal azt akartam föltüntetni, hogy ellentétben a מלוג birtokkal, „vasjuhbirtokok", melyeket a nő belehoz a házasságba, be szokták irni a kethubába. Ez kitünik többek közt Maimuni[1]) azon helyéből, melyet Blau is idéz, de még inkább azon formulából, melyet e részben a régiek[2]) közölnek. Miután egyenesen igy definiáljak: נכסי צאן ברזל הם מה ששמה בכתובה „vasjuhbirtokok azok, melyeket ő (a nő) a kethubbába vesz föl", igy folytatják: Irják pedig igy: והא נדוניתה דהנעלת ליה ואם פחתו פחתו לו ואם הותירו הותירו לו. E dolog tehát hozzátartozik a kethubbához és én jónak találtam, ezt valahogy a definitió alkalmából kifejezésre juttatni. Sajnos, nem jól sikerült. Igy kellett volna... „anders das vom Manne übernommene und gewöhnlich im Heiratsinstrument (Kethubba) spezialisierte Heiratsgut, über das der Mann frei verfügt, für das er jedoch verantwortlich ist". . . E pontot a pótlékban rektfikátni fogom. Ellenben az a hét autor, melyet a fogalom ismertetése alkalmából idéztem, valamint nyolczadiknak Blau is, a vasjuhjószágok kethubbában való szereplését nem emliti, amit már most én rovok föl hibául.

6. A כבד szónak a ruházatra való vonatkozásáról l. nálam I. k., 519. l. 21. j. A bChull. 84b-ből való mondat, melynek czitálását Blau jobbnak találta volna, nálam a kellő összefüggésben megvan I. k., 528. l. 77. j.

7. T Szóta 5,9 ולבה נם בעבדיה Blau szerint „bizalmas lábon áll szolgáival", oly jelentés, melyet a szótárak[3]) nem ismernek és melyet a szó el nem tür.

[1]) אישות 16,1: אעפ"י שהן נכתבין בשטר הכתובה A מניד משנה megjegyzi ez alkalomból, hogy a talmudban nincs világosan kitéve, hogy אין הנדוניא בכלל כתובה Ez is kimagyarázza hibámat.

[2]) Én a יצחק פחד-ból veszem (s. v. נכסי, Lyck p. 71a fent), l. ott az idézeteket.

[3]) Levy I, 313. Kohut 2,325 (ez utóbbit idézi Blau, holott állitását Kohut semmivel sem támogatja).

8. Nem tudom, hogy lehet kétségbe vonni, hogy a válólevél akkor is érvényes, ha az asszony tudta nélkül került birtokába. MGitt 8,1 „aki a get-tet odaveti feleségének, midőn ez a házában vagy az udvarában van", stb elég világosan beszél. Egy tanna azt mondja (b. 77 b), akkor is érvényes, ha a nő Tiberiásban van, udvara pedig Sephorisban és vice versa — ez csak eléggé az asszony tudta nélkül van! az az eset, amit Blau felhoz, másképp fest: a férj azt mondja, vedd ezt az adóslevelet, holott válólevele volt — ez csak is vagy legalább is félrevezetés.

9. M Gitt. 8,9 לנה עמו בפונדקי azt következtettem, hogy az elvált házasfelek közt az érintkezés nem lehetetlen. A talmud szerint (81b) ראוה שנבעלה. Quod erat demonstrandum. M Gitt. 8,1 הוא עמה במטה nálam a 397. jegyzetben felkiáltó jellel van, ami csakugyan félreértés, mert a férjre vonatkoztattam. Tényleg הוא a get. De igy is bizonyitó erejü, mert a talmud szerint (78a) a feleség nemcsak még a férj házában, hanem a férj ágyában lehet, amikor az elváló levelet kapja. Azt nem mondtam, hogy szép dolog, ha az elvált felek egy szállóban szállnak meg, hanem azt, hogy ez megtörténhetett, és azt Blau sem tagadhatja.

Bécs *Dr. Krausz Sámuel.*

Kitünő munkatársunk előadván ellenészrevételeit, az olvasó azon helyzetben van, hogy belátása szerint választhat. Csak azt jegyzem meg, hogy שישמה בכתובה fordítása: „melyeket a nő a kethubába vesz föl", félreérthető, mintha שִׁשְׁמָה-nak olvastatnék, holott שֵׁשְׁמָה (becsülni) pontozandó (Szerk.)

LAPSZELJEGYZETEK.

1. EGY HOMÁLYOS PESZIKTAHELYRŐL.

A M. Zs. Szemle XXVII, 357. oldalán Buber, Peszikta dr'K. 121b egy nehezen érthető tételét igyekeztem magyarázni. קריה נאמנה קרתא חדתא קרתא מרכבתא. Valószinűnek tartottam, hogy az agadista előtt két görög szó lebeghetett (νέο — όμόνοια). Beismerem, ötletszerű megjegyzés volt, melyet philologiai akribiával megokolni nem lehet. De nagy örömömre szolgált, hogy apró széljegyzetemmel igazán hivatottak foglalkoztak. Dr. Bacher professzor ur, M. Zs. Szemle XXVIII, 34; RÉJ. LXI, 124 és Dr. Perls ur, M. Zs. Szemle XXVIII, 138. Joggal várható tehát, hogy az ügyet befejezettnek tekintsük. כי מי יבא אחרי המלך ? Feltevésemet ugysem tudnám bizonyitani, meg kellene azért elégednem a jobb magyarázattal.

Bacher professzor ur a נאמנה szó feldarabolása ellen foglal állást, a מרכבתא szót kiigazítja מרביתא-ra, a szövegszóban a görög νεουμένη-t is sejti és igy adja vissza a homályos értelmü jelzőket: megujitott, nevelt város. Utóbbi appositiót megokolja a következő r. Pinchasz mondása, mely Jeruzsálem számos zsinagógájáról és iskolájáról szól.

Perls ur pedig az Écha rabbathi 24. prooemiumában olvasható hasonló szólamra utal, עיר הומיה: קרתא מרכבתא קריה עליזה: קרתא חדיתא. Hogy milyen kapcsolatban áll ez a tétel קריה נאמנה-val, azt nem dönti el. A forditott sorrendet ugy magyarázza, hogy a darsán a מרכבתא szót megszakitás nélkül r. Pinchásznak a sok jeruzsálmi iskoláról szóló hagyományával kapcsolja össze. De ezt eldönteni nem meri. Az értelem azonban szerinte világos: örvendező, sokadalmas város.

Legyen szabad, a tudós és szellemes magyarázatok után is a dolgot befejezettnek nem tekintenem. Perls dr. ur argumentátióját fogom követni.

1. A teljes mondás igy hangzik: קריה נאמנה קרתא חדתא קרתא מרכבתא, ר' פנחס בשיר אושעיא אמר ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות היו בירושלים, וכל אויא יש בה בית ספר ובית תלמוד, בית ספר למקרא ובית תלמוד למשנה וכולן עלה אספסיאנוס והחריבן דכתיב וגו'.

Utóbbi hozzátartozik r. Pinchasz mondásához.

2. meg kell állapitanunk, hogy a két jelző חדתא és

מרבבתא, ha a szöveget és értelmét ismerjük, mint kapcsolódik bele a contextusba.

Az idézett hely az Écha r. 24. prooemiumában a vilnai 1887. kiadás szerint így szól: עיר הומיה : קרתא מערבבתא קריה עליזה: קרתא דחייתא. Az utóbbi דחייתא-t Luria D. חדיתא-ra emendálja. (Jalkut Jes. 289. olvasható: קרתא חדיתא מרבבתא). A מערבבתא olvasat azonban határozottan jó értelmet ad. A הומיה szó ugyan nem származik המם-ból, hanem המה-ból, de a két gyök rokonjelentésű. A מרבבתא szót korrigálni kell מערבבתא-ra és zavaros, vegyes az értelme. Már most hogy illeszkedik ez a szövegbe? A két jelző חדתא és מערבבתא nem az egy נאמנה szót fordítja vagy írja körül, hanem a Jes. 1. 21 mondatrészt: איכה היתה) ליוונה קריה נאמנה). Az első jelző חדתא megfelel a נאמנה-nak, a másik מערבבתא a זונה-nak. Így értjük a jelzők felcserélését is. Nem azért állnak fordított sorrendben, nem úgy mint az Écha rabbathiban, hogy a következő mondáshoz kapcsolódjék a מרבבתא szó, ilyen tudatos szerkesztés szónoknál és nemírónál alig tételezhető fel, hanem a vers fogalmait akarja az agadista magyarázni: Mint lett paráznáva a hűséges város, az örvendő, ujjongó — zavarossá, felemássá, vegyessé. Az ellentét a két jelző között, mert ellenkező értelműek, mint זונה és נאמנה, nem olyan világos, mint a szövegben, nem is fedezi teljesen a חדתא szó a נאמנה-t, de talán a חדתא-ban az aram אחד (= סנר) is rejlik? Megbizható város — bezárt város, mely most rendetlenné lett. R. Pinchasz mondása világot vet a נאמנה-kifejezésre, amikor a zsinagógák és tanházak nagy számáról szól, de egyúttal a זונה fogalomra is azzal, hogy a pusztulást emliti.

A Pesziktahely jobb megértése végett odaiktatnám a szöveget: איכה היתה לזונה קריה נאמנה, קרתא חדתא קרתא מערבבתא.

2. A VASVILLA. FORCHEFIERE.

A talmudi הימנק szót magyarázva, Rasi Szukka 32b a középkori írók egy eszközére utal, melyet az idézett ófranczia szóból eddig még nem sikerült megmagyarázni פוציפור של ברזל של סופרים שיש לו שני ראשים וראשו אחד מסוצל. A variánsok

sem könnyitik meg az identificátiót. יפוציפיר, פוצפור a pesaróí talmudkiadásban; פיינצור Machzor Vitry 425 17; פוויינצור egy berni Aruchkézirat olvasata Kaufmann, Frankl Monatschr. XXXIV. 192; פוויינצור Rasi a Rif szövegéhez; פויצפור Sib. Haleket 351 sz. — még inkább vezetnek tévutra. Kohut, Aruch compl. III.,217: pincette-nek, G. Schlessinger, Die altfranzösischen Wörter im Machs. Vitry p. 60, 108 sz. pointur?- nek magyarázza.

Világos, hogy szövegromlás történt és philologiai éles látás nem tudja az eredeti olvasatot helyreállitani. Pedig épen a kiadásunkban levő Rasi-textus áll legközelebb az igazsághoz. פויצפור helyett פורצפירא olvasandó és ez megfelel forchefiere-nek, a vasvillának. Godefroy, Lexique de l'ancien français, Paris-Leipzig 1901. 237 old. igy irja körül a fogalmat: „bâton armé d'un fer élancé â une extremité et d'une fourche â l'autre". Botocska, melynek egyik végén vékony vas, másik végén villa van. Ez a meghatározás teljesen illik Rasi szavaira.

A Leazim-nak megvan a maguk története. Másolók tudatlansága nem törődött a reáliákra oly fontos idegen szavakkal, azért torzultak el az átirásban. Példa erre a jelen esetben Mordechai ed. Riva, Gittin I, 326. (432): בדעפיין סרית וקלפים שלנו היינו כמו עפ"ץ הואיל ואנו מתקנין אותן בפונצ"א ובספרנ"ס פירא בלע"ז. Löw L., Graphische Requisiten u. Erzeugnisse bei den Juden I, 230 not. 596. ezeket irja: „Die Fremdwörter blieben bisher unerklärt, פונצא ist vielleicht ponceur, der Glätter, פירא vielleicht purge, Reinigung der Felle vor dem Färben. Unter פרנ"ק ist entweder Franche comté oder Ile de France zu verstehen".

A pergament tisztitására nagyon érdekes ez a hely, természetesen, ha az idegen szavakat ismerjük. פונצא ponce, a tajtkő és פירא פרנק (ב forchefiere. Nem helységnév.

3. יקונופו ?

A wormsi Eleázár חכמת נפש cz. munkája (Lemberg 1876) 17a oldalán a következő rejtélyes kitétel olvasható: נם מזיקין וישטרייש וחולפו שאוכלים בני אדם בזרזקולי יקונופו מיביאו

Güdemann, Erziehungswesen I. 217. e szavakat nem tudja megmagyarázni, ami nem is csoda. Ófranczia kifejezések német másolásban és lengyel kiadásban természetesen eltorzulnak és az identificatió annál nehezebb, mivelhogy a betük csak megközelitőleg adják a szavak vázát. Az átirásban nincs a következetességnek nyoma sem ugy, hogy az összefüggést csak sejteni lehet. Güdemann szerint בורוקולי — borcolacos, יקונופו — conoppi. Nem létezik egyik sem. Megkisérlem a magyarázatot azzal a kijelentéssel, hogy az én szófejtésem is csak találgatás.

ויש ז'רייש estrie, זהולפו — ורולפו Werwolf, szakállas farkas, amint Güd. is megjegyzi. o. c. 203, 7. jegyz.

A másik három idegen szó בורוקולי יקונופו מיכיארו egy teljes mondatot képez. בורוקולי vorer (= dévorer felfalni) — קולי = qui les, az előbbi szóba olvadt. יקונופו, corruptela, melyet semmiesetre sem szabad hybrid módon magyarázni. Hogy mi legyen, azt csak hozzávetőleg sejtem. Tény azonban, hogy a mellékmondat alanya. Chincheface — egy mesebeli szörnyeteg mely asszonyokat falt fel. L. Godefroy, Lexique 84 o.: animal fantastique, qu'on prétendait toujours prêt á dévorer les femmes lorsqu'elles avaient le tort de ne pas contredire leurs maris. מיכיארו moucher, ölni. A mondat igy hangzik: voraient, qui'les chincheface moucherait.

4. כוק ייצ"א ?

A Széfer Chaszidim 205 sz. előfordul a következő kifejezés: ולא בכוק ייצ"א שקורין בלשון אשכנז ביגורייך. Güdemann, Erziehungswesen I. 208. 1 jegyz. a franczia szót „caucus"-ból származtatja, Becher, serleg, de hasonhangzásu és végzésü franczia szót nem tud találni. A idegen szó coquasse, kis fazék. A helyes szófejtés annál fontosabb, mert a reáliák ismerete e nélkül lehetetlen.

5. שפא שפין ?

Sz. Chaszidim 463 sz. שבולת שקורין בלע"ז שפ"א. Pármai kézirat שְׁפִין Güdemann O. c. I, 205. épi (spina) ? Wünschel-Ruthe oder Gerte. Helyesen sape, sapin fenyő.

6. BABONA A VÉRBOSSZÚ ELLEN.

A Széf. Chaszidim 1149 számához közlöm a ס' המלבוש cz. kabbalistikus munkából (Kaufmann-kézirat 245 sz.) 70a a következőt: מעשה פליאה. אם הרג אדם את הנפש ילך על קברו של אותו הרוג ויאכל וישתה בתוך ע' ימים שקברו אותו ומאותו שעה שאכל עליו לא ייראַ ולא יפחד מכל משפחתו כי לא יוכלו להויקו וזהו מה שאמר משה ע"ה בתורה לא תאכלו על הדם סליק. דבר אחר יהרג שלא יעבור עליו נ' ימים שבכל שעה שיעבור עליו יצא ממנו דם מן החבורה שעשה בו ובתוך אלף בני אדם יכירו את הרוצח באות זה סליק.

V. ő Chizkuni, Móz. III. 19, 26. Güdemann, o. c. I. 200, 3 jegyz.

7. FÉRGEK MINT GYÓGYSZER.

Pótlás a M. Zs. Sz. XXVII 228 o.

Mordechai b. Dávid hakohén ס' סגולות ורפואות (Kaufmann kézirat 526 sz.) 247a להדביק העצם שבור שרוף תולעי ארמה וקה עפרם ובשול בדבש וחבוש ושברי עצמות קטנים יצאו לחוץ וידבק העצם וירפא.

Irodalom: Méir b. Baruch resp. Prága 160; Orchoth Chájjim II. 307 old; Mordechai ed. Riva, Peszáchim II. 771.

Budapest. *Wellesz Gyula.*

PROTESTÁNS VELEMÉNY A ZSIDÓKRÓL A XVIII. SZAZAD VÉGÉN.

A losonczi áll. főgimn. (ezelőtt ref. lyceum) könyvtárában egy Sárospatakon 1799- ben írt latin nyelvű kéziratot találtam, amely Európa népeinek történetét, vallását és nyelvét tárgyalja.

A zsidó vallásról szóló fejezet egyes érdekes helyeinél fogva, mint pl. a vérvád, megérdemli, hogy e folyóirat hasábjain napvilágot lásson.

Szerzője ismeretlen, csupán nevének kezdőbetüi (J. Sz.) vannak feltüntetve. A munka megírásának helyéből és a kéziratot őrző intézetből következtetve, szerző alkalmasint ref. pap volt. A szöveget latin eredetijében és magyar fordításomban adom.

De Religione Judaica.

Judaicam Religionem profitentur Judaei inter Christianos et Mahumedanos dispersi, atque pro Libertate religionis suae tributum Tolerantiale dictum solvunt. In Hispania autem et Portugallia non tolerant. — Polonia Paradisus Judaeorum dicitur, insignibusque ibi privilegiis gaudent a temporibus Regis Casimiri Magni. Multi sunt etiam in Imperio Turcico, sed Turcae eos parvi faciunt, dicereque proverbio solent de pavore attonito: Quem Deus terrore complet, vel Judaeum metuit. Dantur et in Italia, nam Pontifex eos Hispania pulsos, in Italiam recepit, sed sub illa conditione ut quotannis in Templum quoddam Christianorum confluentes Monachum concionatorem audiant. At Judaei licet in templum confluant, audienda tamen concione sacra fraudem adhibent gossypio aures suas obturantes ne verba concionatoris audiant.

In Hungaria olim officiales Camerarii monetarum fuerant saepe Judaei: quod tandem sub Andrea 2.-o Rege Anno 1222 Lege data prohibitum est. — Ludovicus Magnus Rex, conversione eorum sollicite intentus, promisit eis, si modo Religionem amplecterent Christianam, Jus Civitatis Hungariae et Libertatem perpetuam. At cum proficeret nil, eosdem Hungaria expuit. — Sed neque hodie permittitur iis habitatio in Comitatu Gómóriensi, in Civitatibus montanis, Tirnaviae etc. Dalmatia autem Croatia et Slavonia tota penitus exclusi sunt.

Caeterum dicuntur Judaei Christianos clam surreptos occidere solere, ut eorum sanguine in suis utantur ritibus sacris, simulque morbum certum sibi familiarem sanent. Ipsimet Turcae tradunt eos quolibet festo parascaeves captivum aliquem Christianis (t. i. zsidók), mert a pápa a Spanyolországból kiüzötteket Itáliába fogadta be azzal a feltétellel, hogy évenként egyszer valamely keresztény templomban egybegyülve baráti szónoklatot hallgassanak. A zsidók azonban, noha a templomba elmennek, a szent beszéd meghallgatását csellel kerülik ki, amennyiben fülüket vattával bedugják, hogy a szónok szavait ne hallják.

Magyarországon régente zsidók voltak gyakran hivatalos pénzverő- só- és adótiszivlselők, ami végre II. Endre király alatt 1222-ben törv. megtiltatott. — Nagy Lajos király téritési buzgalmában magyar polgárjogot és örökös szabadságot igért nekik, ha keresztényekké lesznek. De midőn terve dugába dőlt, kiüzte őket Magyarországból. — Még ma sem szabad nekik Gömör megyében és a felvidéki városokban Nagyszombaton stb. letelepedni. Dalmátországból és egész Horvát- Szlavonországból teljesen ki vannak zárva

Egyébiránt azt mondják, hogy a zsidók a titkon elragadott kereszténeket meg szokták ölni, hogy a vért szent szertartásaikon felhasználják és egyszersmind bizo-

A zsidó vallás

A zsidó hitet a keresztények és mohammedánok között szétszórtan élő zsidók vallják és vallásuk szabadságáért úgynevezett türelmi adót fizetnek. Spanyolországban és Portugalliában azonban nem türik őket meg. — Lengyelországot tartják a zsidók paradicsomának és a nagy Kázmér király ideje óta ott páratlan kiváltságokban részesülnek. Sokan vannak a török birodalomban is, a törökök azonban kevésre becsülik őket és közmondásképen azt szokták a megrémült emberről mondani: „A kibe az Isten félelmet öntött, az még a zsidótól is fél". Akadnak Itáliában

anum occidere, in signum detastationis Religionis Christianorum. Singularis est casus, quem de adolescente Christiano Tyrnaviae Anno 1494. a Judaeis occiso Bonfinius refert p. 718, conf. Eisenmengers entdektes Judenthum P. 2. C. 3.

Quidam tamen ut Ever. Otto aliique id per calumniam tantum Judaeis appingi dicunt: neque vero certo constat. Et quamvis facinus memoratum aliquando forse perpetraverint: quotannis tamen id fieri credibile non est.

Duo vero hodie sunt secta Judaeorum, scil...

1) Rabbinistarum seu Thalmudistarum qui traditiones in Thalmude contentas recipiunt, tales sunt Judaei Europae fere omnes;

2) Karraeorum seu Karaitarum, qui Thalmudem repudiunt, quales in Oriente non pauci inveniuntur.

Quod ad rationem victus: ab agricultura abhorrent contra praescriptum Mosis. Sunt vero Negotiatores, Factores, Apothecarii, Medici, Opifices, Brachatores etc. saepe et pandochaei non sine magno itinerantium incommodo. Totidem de fraudulentia ubique male audiunt.

Losoncz.

nyos titkos betegségüket vele gyógyitsák. Maguk a törökök is állitják, hogy ők (t. i. a zsidók) a keresztény vallás iránti megvetésük jeléül valamely elfogott keresztényt egyik ünnepüket megelőző napon megölnek. Páratlan a maga nemében az az eset amelyet Bonfinius művének 718. lapján emlit, amely a zsidóktól Nagyszombaton 1494.-ben megölt keresztény ifjúról szól, v. ö. Eisenmenger „Entdecktes Judentum" 2. rész 3. fej.

Némelyek azonban, mint Ever. Otto és mások, ezt puszta ráfogásnak minősitik, mely minden alapot nélkülöz.

És ha ezen emlitett gazságot netalán el is követték, mégis hihetetlen, hogy az évről évre ismétlődjék.

A zsidóknál jelenleg két felekezet van, m. p.

1.) a rabbinusok v. talmudtudósok, akik a talmudba foglalt száj hagyományt ismerik el, ilyenek majdnem az összes europai zsidók;

2) a karraeusok v. karaiták, akik a talmudot nem ismerik el, amily enek elég nagy számban a keleten akadnak.

Foglalkozásukat tekintve irtóznak a szentirás szavai ellenére a földmiveléstől. Vannak közöttük kereskedők, sajtolók, raktáriszolgák orvosok, mesteremebrek, szabók stb. és az utazók meglehetős kényelmére gyakran vendégfogadók is. Valamenynyien csalárdságuk miatt mindenütt rossz hirben állanak.

Dr. Barta Mór.

FOLKLORE.

ZSIDÓ SZÓLAMOK ÉS SZOKÁSOK.

Der Mejüchösz — Der Palák. Ezt a nevet adták a jesiba humoristái Szivan hó második napjának, mely az idén, hétfőre, 1911. május 29.-ére, esett és mindig a hétnek azon napjára esik, a melyikre a következő zsidó évnek az idén az 5672-iknek a Jomkipurja esik majd, október 2-án, szintén hétfőre. Valamint a Jom Kipur nem, épúgy Szivan 2-ika sem eshetik vasárnapra, keddre és péntekre és mert a jomkipuri muszáf egyik pijutjában a mi engesztelő nagy bőjtnapunk a יום מימים הוחם יום כפור המיוחם- ként emlittetik, azért Szivánn másodikára is alkalmazták a מיוחס—mejüchösz elnevezést.

De hát honnan ered a másik elnevezés, a Palák? A polyák zsidók bemutatkozási modorukból: Ha lengyel zsidó mutatkozik be valamelyik hitrokonának, szintúgy ha egy másik palák mutatja be őt, soha sem kezdi azon, hogy kicsoda micsoda ő maga, hanem rendszerint valamelyik öreg apjával a nagy gáonnal kezdi; megtoldja egyik másik nagybátyjával, ezen vagy azon szófer szerzőjével, folytatja valamelyik bálsemmel való sógorságával és csak ezeknek valamint hallgatója türelmének kifogytával nevezi meg — Heine Azraja jut eszembe — seinen Namen, seine Heimat csak — nach seiner Sippschaft. — Igy vagyunk Szivan másodikával is mint jájme de-pagrével, amelyiken elmarad a תחנון. De hát miért e kitüntetés? Hát ő kicsoda? Valljuk be őszintén; ő is mint a fennjellemzett lengyel zsidó, csak nexusával dicsekedhetik. — Előtte való napon ראש חדש-kor; a határvonásnak — utána következő — három napján (2. Mózes XIX. 12.); שבועות két napján és az ezekre következő אסרו ח napon elmarad a תחנון; hát hogy Szivan első nyolcz napját épen csak ő el ne éktelenitse, nexusára való tekintettel a תחנון Szivan másodikán elmaradt, reá magára azonban maga a Palák név ráragadt.

Sedani Minján. Csonka parlamentje volt Nagybrittániának és pedig az, a melyik az 1649 január 30-án lefejezett I Károlyt 25-én halálra itélte; csonka volt Ausztriának is nem csak egyszer a reichsrathja; csonka minjánról azonban mindeddig nem volt tudomásom. A Sulchan Aruchban, az Orach Chaim 55—4 száma alatt szó esik arról, vajjon szabad-e kilencz, a barmiczvakort meghaladt férfiegyénnek rászorultság esetében, magukhoz cooptálni egy 6 éventúli, valami imakönyvet vagy egyébb szentirást kezében tartó fiugyermeket minjan kiegészitő tizedik gyanánt. A מנין אברהם ezt az expedienst csakis a ברכו és a קדושה czéljából véli alkalmazhatónak, de az עלינו utáni קדיש- éből már nem. — Sedánhoz fűződik nemcsak a hadtörténet egyik legdöntőbb csatájának (1870 szept. 1.) az emléke, hanem a hétszemélyes csonka minján intézményessége is. — A Meusenél a belga határhoz közel az Ardennes departementben fekvő ezen 20.000 lakossal biró város csak 1642 óta tartozik Franciaországhoz. A váltakozva papi és világi fejedelmeknek uradalmához tartozott ezen városban van egy zsinagóga, mely állitólag már a keresztes háborúk alatt (melyik alatt?) létezett. — Akár a prágai zsidó temetőt és az „Altneuschült", akár Toledóban a zsinagógákból átalakitott Nuestra Senora del Transito és S. M. la Blanca templomokat, úgy látogatják ezen szűk sikatorban eldugott zsinagógát aanban Sed megforduló turisták, keresztyének és zsidók. Egy Sedanban nem rég és pedig gyakrabban megfordulni szokott atyánkfia többször végezte ezen zsinagógában ájtatosságát és feltünt neki az, hogy bár vele együtt csak nyolczan voltak, mégis úgy imádkoztak mintha teljes azaz tiz személyes minjánjuk volna. Mi több! A szokásos ritus szerint lájnoltak is. — A vele együtt nyolczas minján többszöri ismétlődésének egyik alkalmával a rabbitól felvilágositást kérvén; attól azt a választ nyerte, hogy a hajdan nagyobb ezen zsidó hitközség számos okoknál fogva zsugorodott úgyszólván semmivé, kevesen vannak; őket a zsinagóga functionáriusait is csak néhány alapitvány tartja el és együtt. Most már viszont ő a rabbi azt kérdi, vajjon azért mert rendszerint nem birnak tizes minjánná összeverődni, le kell- e mondaniok az együttes imádkozás, a tóra a haftórák és az öt

megillák olvasásának malasztjáról? Jamais! (Soha!). Már több évtized óta valamelyik elődje és a Sedani שארית fontolóra vették a minján kérdését és hitközségük alapszabályaiba foglalták azt, hogy zsinagógájukban a hetesminjánt elégségesnek és más zsinagógák decemviratusával egyformának tekintik. — Kérdésemre vajjon ezen hetes minján létesitésekor az Aboth III. sz. öt és kettőjének összeadása vagy az egynek héttel szorzása lebegett- e ezen sedani senátus szeme előtt, nem kaptam választ atyánkfiától, mert nem jutott eszébe ezt a sedani rabbitól akár komolyan akár vele évődve kérdezni.

Budapest *Vadász Ede.*

IRODALOM.

A ZSIDÓ IDŐSZAMITAS.

(Ginzel F. K. „Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. Das Zeitrechnungswesen der Völker". 2. Band „Zeitrechnung der Juden Naturvölker sowie der Römer und Griechen" *Leipzig* 1911.)

Ebben a kötetben a zsidó olvasót minden rész kiválóan érdekli, de csakis a zsidó részre szoritkozunk. Négy részben adja a szerző az egész időszámitást.

a) A régi zsidó időszámitás Ezráig (138—143 §§, 1—35. lap), melyhez az anyagot a biblia szolgáltatja és melyben a nap, hét, szombat, évszakok, hónapnevek, ünnepek stb. kerülnek tárgyalásra. Ginzel azon a nézeten van, hogy a legrégibb korban az év őszszel (tisri és nem niszan) kezdődött. b) Ezrától R. Jehuda hanásziig (144—148 §§, 36—62 l.), melyben a hónapnevek és az évkezdet, az ujhold meghatározása és az intercalatio, a szombatévek (semita) és az ünnepek és végül az órák tárgyaltatnak. c) R. Jehuda hanászitól [II] Hillélig, 359-ig (149—151 §§, 63—82 l.). Ebben a korban mentek át az ujhold megállapitásánál a megfigyeléstől a számitásra és reformálták a kalendáriumot. Az utolsó paragrafus a szamaritánusok és karaiták időszámitásáról szól. Ezek a szekták a rabbik mögött állanak. d) A zsidókalendárium technikai kronológiája (152—159 §§, 83—115 l.). Ebben a szakaszban van a szorosabb értelemben vett zsidó kalendárium tárgyalva. Végül 115—119 oldalon bő bibliográfia van.

Ginzel müve kiváló alkotás és Ideler ismert művének helyettesitésére van hivatva. Szakkérdésekben nincs is megjegyzésünk, csupán mellékdolgokban. Szerző talán nem tud eléggé héberül, mert a héber szavakban aránylag sok a sajtóhiba 83,6; 84,10; 113: קרה, נה, האוינו de מתות is (מטות helyett). A hét következetesen sebua (5. 85 s máshol) sabua helyett. A hónap héber neve nem יֶרַח (11 lent), hanem יָרֵחַ; chaq mint חג átirása (34 bis) helytelen. „In einem Gutachten vom Jahre 986 des R. Scherira Gaon, Vorstehers der Schule zu Phiruz-Schapur (gest. etwa 1019 n. Chr.), sind die Jahreszahlen noch nach der seleukidischen Aera angegeben. Mit dem Aufkommen der jüdischen Weltaera verfiel die seleukidische bald" (59). A seleucidák árája, mint G. maga más helyen mondja, a 16. századig tartotta magát, a világára pedig már legalább a 3. században ismeretes volt (80). A seleucidák árája Európában talán nem is használtatott. Helytelenül mondja G. (80), hogy Maimonidesig a világára mellett a seleucidák áráját használták, mert a Keleten az előbbi magában járta. Seriáról a 80. lapon G. azt mondja, hogy a pumpeditai iskola feje volt és hogy 969—1038 élt. Összetévesztette Haj gaonnal. Egyébiránt Serira nem 1019-ben, hanem ezer körül halt meg, — Hogy a misnát megszerkesztésekor leirták, nem helyes, még kevésbbé az, hogy „gemára" kiegészitést jelent (64). — „Nehar Pakor" (65 és 76) régi hiba, a mely még Neubauernél (Geographie 363) is olvasható. A talmud következetesen Nehar Pekódot ad és ezt az ékiratok is megerősitik (Pu-ku-d). — Hogy Jóchánan a neki Sámuel által küldött 60 évre szóló kalendáriumot elutasitotta volna mint pontatlant (65), a talmud nem mondja. Pontatlan az is, hogy Sámuel 250-ben halt meg (65 és 70), helyesen 254 (Serira levele ed. Neubauer 29). — „Die Sendboten verliessen wahrscheinlich sofort nach dem Synhedrialbeschluss Jerusalem, um mit möglichster Schnelligkeit der Diaspora die Festtafel anzuzeigen. Vielleicht beeilte man sich, die Boten schon im Monat Elul auszuschicken, damit sie die weitentlegenen Orte — und namentlich Babylon kam dabei in Betracht — zeitig genug erreichen könnten. Dies alles setzt voraus, dass man den Anfangstag der Monate schon ziemlich auf Grund der blossen Rechnung ansetzte und die Beobachtung nur als eine Kontrolle gebrauchte. Dabei beliess man der Sicherheit wegen den alten Grundsatz noch in Kraft, den weiter wohnenden Gemeinden die doppelte Feier der Hauptfeste (an je 2 aufeinander folgenden Tagen) zu gestatten" (66).

Teljesen alaptalan feltevés. Ha a követek már Elulban hagyták volna el Jeruzsálemet, nem fordulhatott volna elő, hogy Babylóniában ez engesztelő napot más napon tartották volna, mint Palesztinában.

A szombatról G., ugylátszik, Meinhold merész feltevését fogadta el, miszerint csak Ezekielnél jelenik meg, mint nyugalomnap. „Die strenge Form der Sabbathaltung ist nur ganz allmählich, vielleicht gar in der Makkabäerzeit in Aufnahme gekommen" (9). Mint tudjuk, a syrusok a makkabeus harczok idején egyszer a zsidókat szombaton rohanták meg és ezek inkább lemészároltatták magukat, semhogy a szombatot fegyverfogás által megszentségtelenitsék. Ha „a szombat szigoru megtartása" nem vert volna régóta gyökeret, ez az önfeláldozás, az ellenség kezébe való önkiszolgáltatás nem volna érthető. Már Ézsajás mondja: „ki megőrzi a szombatot, hogy meg ne szentségtelenitse" (56, 2. 6.), még pedig párhuzamban a rossz cselekedetekkel.

A hétről (9. lap) ezt olvassuk:

„Die Hypothese, dass die im Abendlande herrschend gewordenen Namen der Wochentage auf Grund der babylonischen Reihe der 7 Planeten gebildet worden seien, ist jetzt endgiltig aufgegeben. . . Die altjüdische Woche blieb ohne jeden Zusammenhang mit den Planetennamen, ihre Tage wurden nur numeriert. . . Die historiscne Entwicklung unserer gegenwärtigen Woche aus den beiden Grundelementen, dem Glauben an die Planeten und der jüdischen Woche, lässt sich nur ungefähr verfolgen. . . durch den politischen Untergang des jüdischen Staates und durch die Zerstreuung des Volkes nach allen Weltrichtungen wurde die Bekanntschaft des Abendlandes mit der jüdischen Woche mächtig gefördert. Josephus behauptet sogar, dass es zu seiner Zeit keine Stadt gegeben habe „weder bei den Hellenen noch bei den Barbaren, noch sonst wo", wohin nicht die Feier des jüdischen Sabbats gedrungen wäre. Auf diese Weise wurde die jüdische Woche bald die Grundlage für die christliche Woche. Die Tage der christlichen Woche sind anfänglich ganz nach jüdischer Art bezeichnet, der „Sabbat", der Rüsttag (der Freitag. . .) sind beibehalten, obwohl sie für die christliche Kirche ihre Bedeutung verloren hatten. Im 1 Jahrh. n. Chr. drang der astrologische Aberglaube. . . in die christliche Woche ein, und seit dieser Zeit gewinnen die Tagesbenennungen dies Martis, dies Mercurii, dies Jovis usw. bald die Alleinherrschaft".

Nem szükséges feltenni, hogy a zsidó állam megsemmisitése folytán terjedtek el a zsidók az egész világon, mert ez már azelőtt történt, még kevésbbé azt, hogy a zsidók közvetlenül a nagy háboru után tömegesen Európába vették utjukat. Ez az időpont a bevándorlásra a legkevésbbé volt alkalmas. A rómaiak akkor gyülölték őket és ők is a rómaiakat. A hét átvétele a kereszténység részéről természetes, a szombatot is átvette, mint a zsidó vallás többi intézményeit. Legalább 100 évig a keresztények egészen zsidók voltak.

B. L.

IRODALMI SZEMLE.

A régi héberek szemészetét adja elő *Kotelmann L.* szemorvos, ki egyuttal bölcsészetdoktor is volt, a következő műben: „Die Ophtalmologie bei den alten Hebräern. Aus den alt- und neutestamentlichen Schriften unter Berücksichtigung des Talmuds dargestellt" *Hamburg-Leipzig* 1910). A mű maga — előszó és registerek nélkül — 426 nagyoktáv oldalra terjed és 2874 részben terjedelmes jegyzet kiséri a szövegét. A könyv terjedelemre nézve felülmulja az egész ó- vagy uj- testamentumot, eléri majdnem mindkettőét együttvéve. Egyenes szemészeti adatok sem az egyik, sem a másik gyüjteményben nincsenek, a talmud pedig, melyben vannak, csupán tekintetbe jön, a nagy gazdagság tehát eleve feltünő. Tényleg csak ugy éretett el, hogy minden jelenség, a mely a szemmel összefüggésben áll, látás, szinek stb. behatóan tárgyaltatik. Magának a szineknek két iv (51—83) és az astronomiának egy féliv 41—49 van szentelve. Igy áll az egyebeknél is, mihez még széles irodalmi simeretek járulnak, a melyek a jegyzeteket bövitik. Ha rö-

viden akarjuk a mü tartalmát jelezni, azt kell mondanunk, hogy részletes kommentár a biblia mindazon helyeihez, melyekben a szem és funkcziói előfordulnak. K. több mint 30 esztendeig foglalkozott thémájával. Ez művének részben nagy előnyére vált, részben azonban hátrányára, mert az irodalmi apparátus sok pontban elavult. Általában azonban — ezt előre kijelentjük — hatalmas és hasznos alkotás. A tulajdonképi orvostudományi rész (a III.) az egész óhéber medikát öleli fel.

Az egész mü a bevezetésen kivül (1—11) négy részre oszlik.

I. A szem anatómiája 12—27.
II. A szem physiológiája 38—123.
III. A szem pathologiája 123—314.
IV. A szem therápiája 314—426.

Mind természetesen a zsidó források szerint, melyeknek adatai a görög-római irodalom és a modern orvostudomány alapján kellően megvilágittattnak. Kotelmann tudott héberül, talán theológusnak indult, és szaktudományán kivül bő történeti ismeretei voltak; kellően fel volt szerelve feladatának megoldására és kitartó szeretettel tárgya iránt végezte munkáját. Az ezerféle adatot nemcsak gyüjtötte, hanem egymással szerves összefüggésbe hozta, ugy hogy kerek egészet nyujt. Az egyes kérdések feltalálását a pontos és részletes tárgymutató 430—435 megkönnyiti. Ebből a tárgymutatóból látható már, hogy a műben a szemészet mellett a zsidó orvostudomány más ágai is tárgyaltattak, hol erre illő alkalom kinálkozott. Néhány részlet. Szemoperácziókat a zsidó források nem emlitenek (363—366), noha a sebészetet gyakorolták (358—363) és műszemeket behelyeztek (366—368). Az orvost becsülték és fizették (349—354); a talmud idejében már vizsgálatnak kellett magukat alávetniök (345—346). Szembetegségek ellen állati, ásvány és növényeredetü gyógyszereket ismertek (386—389). A legsürübben kollyrium fordul elő. Itt helyén van a következő általános megjegyzés. K., valamint általában a medico-historikusok keresztény módra az ujtestamentumot az ótestamentummal állitják össze. Ez kronológiailag helytelen. A reáliák szempontjából a hivő kereszténynek is az ujtestamentumot a talmuddal kell összeállitani, a melylyel egy időből és egy országból származik, a mint Ebstein (Die Medizin im neuen Testament und im Talmud) tette. A babyl. talmud pedig, noha az egykoru palesztinai viszonyok által befolyásolva van, az orvostudomány és minden egyébb a vallással szoros kapcsolatban nem levő tudáságak tekintetében mint babyloniai termék külön állást foglal el.

Végig olvasván ezt a terjedelmes művet, sokféle megjegyzést tehetnénk. Igy pld. a héberek irásmüvészetének szentelt terjedelmes részletről és egyebekről. Általában csak azt jegyezzük meg, hogy a Jewish Encyclopedia nincs felhasználva, holott a szemről több czikk van benne. A héber idézetek korrektek, de a hangjegyek nem ritkán lepattantak, és egyébb sajtóhibák is vannak. A lapszámok felsorolása e helyen felesleges. Kifogások tehetők a következő helyeknél: 33, 41, 520 és más jegyzeteknél.

Végül K. a következő összefoglaló itéletet adja: „Ausserdem wird man aber zugestehen müssen, dass die Kenntnisse der Hebräer sowohl in der Anatomie und Physiologie als auch in der Pathologie und Therapie des Auges von einer nicht gewöhnlichen Gabe zu beobachten zeugen. Sie stehen in dieser Beziehung den Griechen nicht nach" (419). „Besonders reich aber waren die Kenntnisse der Israeliten von den Krankheiten des Sehorgans" (420). „Inwieweit die hebräische Ophthalmologie von derjenigen anderer Völker abhängt, ist im einzelnen schwer zu entscheiden. Man kann nur sagen, dass die Babylonier und Ägypter den grössten Einfluss auf sie ausgeübt haben" (423). „Später hat auch die griechisch-römische, freilich vielfach auf die babylonisch-assyrische und ägyptische zurückgehende Medizin der jüdischen ihren Stempel aufgedrückt" (425). „So sehr aber immerhin die Ophthalmologie der Bibel und des Talmud von derjenigen anderer Nationen beeinflusst worden ist, so wird man bei dem vielen Trefflichen, das sie enthält, doch auch von ihr sagen dürfen: Ex oriente lux!" (426).

•

Grünwald L. מארי חכמי מדינותנו cz. irata (Máramarossziget 1910) a magyarországi rabbikat (és tudósokat) sorolja fel ábéczé sorrendben, körülbelül ezret. Rendszerint pusz-

tán a név és a hely adatik kellő czimezéssel. A forrás a Magyar Zsidó Szemle, melynek azonban ugylátszik csupán egy közleménye (Bacher, Századunk első feléből) van fruktifikálva, és a Magyar Rabbik. A szinvonal az utóbbié, de az elrendezés megfelelőbb, a mennyiben a jelen felsorolás a héber ábéczét héberül adja, mig a Magyar Rabbik magyarul adta. Bevezetésül szerző a magyar zsidók történetének vázlatát adja, már a mennyiben e történetről tudomása van. Ez iratról is elmondható: „Rólad a hallgatás a dicséret".

•

Fontos és érdekes monográfiát irt *Brandt W.* e czimmel: „Die jüdischen Baptismen oder das religiöse Waschen und Baden im Judentum mit Einschluss des Judenchristentums" (*Giessen* 1910. Beihefte zur Zeitschrift f. d. alttest. Wissenschaft XVIII). Nem a fürdésről és mosakodásról általában van szó, hanem csakis vallásos vonatkozásban. A halákha nyelvén: tebila és netilath jadajim B. tárgya. Az anyag két részre osztatik és minden rész több fejezetre. Az első két rész a bibliai törvényekről szól, a többi a talmudban és a többi ókori irodalomban foglalt anyagról. Ez utóbbi is felette gazdag. A talmud, mint ismeretes, első helyre a forrásvizet és a folyót teszi. B. szerint ez a nézet külföldi (hellenista) befolyás alatt keletkezett (44). A B. adta gazdag anyagot a talmuddal összehasonlitani — a mit B. is tesz — érdemes feladat volna egy talmudista számára.

•

Az amerikai reform rabbik, mint a „Year Book of the Central Conference of American Rabbis" XX. évfolyamából (1910) látjuk, eleven tevékenységet fejtenek ki a felekezeti élet minden terén. Minden kérdéssel külön bizottság foglalkozik, de nem a bizottságok mi felénk ismert módja szerint, hanem amerikai erélylyel, a mely a vállalt munkát tényleg végrehajtja. Ebben a rovatban azonban az Évkönyvnek csak az irodalmi része érdekel bennünket, a mely szintén megállja a helyét. Összesen 14 tanulmány van ebben a kötetben. Ezek közül felemlitjük a következőket. *Montefiore C. G.* az angol zsidóság reformmozgalmát ismerteti. Szerző ezt „Liberal Judaism"-nek nevezi' mely czimmel néhány év előtt külön könyvet irt. *Raisin I. S.* tanulmánya: „A reform mozgalom Geiger előtt" nagyon tanulságos, a mennyiben szerző összeállitja a reformokat, melyeket a legrégibb idő óta létesitettek. *Philippson D.* Geiger működését ismerteti. *Deutsch G.* a zsidó történet módszeréről értekezik beható módon, melyben az ujabb történetbölcselet eredményeit hallgatólag fruktifikálta. A többi közlemény sem jelentéktelen.

•

Wolf G., Einführung in das Studium dér neueren Geschichte (*Berlin* 1910) 800 lapos mű a zsidók történetével nem foglalkozik ugyan — a zsidó szó talán elő se fordul benne — de azért a zsidók történetirójának is hasznos tudnivalókkal szolgál, a mint már az itt következő vázlatos tartalommutatóból kiviláglik. A mű aránylag rövid bevezetés után két könyvre oszlik, melyek közül az első „a hagyomány", a második „a maradványok" czimet viseli. A két fogalmat szerző a 17. lapon következőkép határozza meg: „Der Unterschied beider Gruppen ist der, dass die Tradition das Bestreben hat, Ereignisse und Erzählungen in einem bestimmten Erinnerungsbilde für die Mit- und Nachwelt festzuhalten, dass Ueberreste dagegen, wie der Name sagt, übrig bleibende Bestandteile ehemaliger Begebenheiten sind". Mesterséges és nem egészen határozott megkülönböztetés, de el van fogadva és az anyag csoportositására alkalmas.

Az első könyv szól a 2. fejezetben a postáról, a könyvnyomásról, a könyvkereskedésről és a könyvtárakról, mint az ujkori történetirás előfeltételeiről. „Évszázadról évszázadra követhetjük a tudomány, haladás és a közlekedés, könyvnyomás, könyvkereskedés és könyvtár fejlődése között fennálló kapcsolatot" (130). A 3. fejezet először ismerteti a történetirás történetét, vagyis a történetirásról szóló irodalmat (131-172), röviden jellemezve az egyes müveket, és ezután az ujkori történetirás fejlődését (172-242). Ebben be van mutatva, hogy a történetirás hogyan fejlődött ki a kolostorok és városok annaleseiből, a renaissance közbejöttével, majd emelkedve, majd sülyedve, a mai historiográfiáig.

Az ujságoknak külön fejezetet (243-324) szentel szerző. Gyökerét a népelőadásokban (szóbeli közlések, népdalok s hasonló) és a magánlevelekben találja (254). A renaissance e téren is változást idézett elő és a XV. században „levélujság" azaz irott ujságok keletkeztek, továbbá nagy számban röpiratok. Ezek a levélujságok fejedelmek és mások számára iródtak, nem voltak a nyilvánosságnak szánva (256). A XVI. században az ujságok egyik német, a mely a nyilvánosságnak volt szánva, a postamesterek állitották elő (257). Velencze az ujságirás terén is vezetett, a XVI. századból még megmaradtak ilyen *foglietti* vagy *fogli d'avvisi* és ott léteztek már a mondott időben másoló bureauk (264). A nevezett század végéből léteznek még hetilapok példányai (269). Valamivel később Francziaországban is keletkeztek heti lapok. Az igazi ujság a XIX. század terméke.

Nagy jelentőségü a történettudományra a memoirirodalom (324—404). Különösen gazdag ebben a franczia irodalom. A német olvasóközönségnél ez az irodalmifaj igen népszerü és ma a könyvpiaczon a legkapósabb, holott a czéhbeli historikus ezek iránt csekély bizalommal viseltetik (334). W. ismerteti a memoirokra alkalmazandó kritikai eszközöket és a legfontosabb memoire termékeket. Zsidó szempontból talán leginkább a következő (5.) fejezet szolgáltatja a leghasználhatóbb anyagot. Ez az encyclopediák, lexikonok, kézi könyvek, tankönyvek és gyüjteményes müvek ismertetésével foglalkozik (404—473). Az összes számottevő müvek fel vannak sorolva és röviden jellemezve. A Jewish Encyclopedia hiányzik, holott a keresztény theológiai szótárak 440—445 fel vannak sorolva.

A második könyv (474 kövv.) az okmányok és aktákról szól, archivumokról stb. Wolf az összes thémáknál a fontosabb irodalmat nemcsak felsorolja, hanem méltatja is. A mü végén kimeritő személy- és tárgymutató van.

*

Szolid tudományt élvezhetünk *Nietzold J.* iratában: „Die Ehe in Ägypten zur ptolomäisch-römischen Zeit nach den griechischen Heiratskontrakten und verwandten Urkunden" (*Leipzig* 1903), a mely csak most került kezeink közé. A

zsidó házassági joggal való hasonlatosság több pontban valósággal meglepő. A házastársak együttéléséről az egyik görög papyrusban a következő áll, melyet N. szerint (2. lap) németül idézünk: „Es sollen die Heiratenden zusammenleben ohne Tadel, indem der Mann der Frau nach Kräften Unte. halt und Kleidung gibt, und was einer Frau gebührt, die Frau aber os und vorwurfsfrei sich benimmt". Itt van a zsidó שאר כסות ועונה. Ez a házassági szerződés egy kethuba görög nyelven. A teljes házasság (Vollehe) csakis házassági szerződés által jött létre és neve ἔγγραφος γάμος volt ellentétben az ἄγραφος γάμος-szal. Az előbbiről azt mondja N. (3 lap): „die Schrifteehe, die in solennem Heiratskontrakt, mit Zusage des ehelichen Zusammenlebens und Stipulation über die Mitgift bestätigte Verbindung". Érthető, hogy a zsidók kizárólag irásos házasságot, „teljes házasságot" ismertek, és érthető, hogy a talmud a kethuba nélkül való együttélést megtiltja, mert a másodrendü ἄγραφος γάμος-t erkölcstelennek tartotta. Egyebekről más helyen fogunk szólani. Itt még csak azt emlitjük, hogy Egyptomban még római időben is a testvérek közti házasságok többségben voltak. Wiedemann azt állitja: „Geschwisterehen habe es im alten Aegypten nur wenige gegeben, Schwester, sen-t, sei nur eine Bezeichnung für eine Frau, die in einer Ehe minderer Qualität gelebt habe. Allerdings scheint die Ehefrau im alten Aegypten manchmal den Namen Schwester geführt und Liebende sich oft mit dem Namen Bruder oder Schwester angeredet zu haben. . . . Auch Erman spricht sich dafür aus, dass es eine Art Ehe gegeben habe, wo die Frau „Schwester" genannt wurde, ohne leibliche Schwester ihres Mannes zu sein. . . Nach Diodor I 27 § 1 gehört die Geschwisterehe zur altägyptischen Landessitte" (14). Gyakran említtetik a görög egyptomi házassági szerződésekben: ὁμοπάτριος vagy ὁμομήτριος (egy atyától vagy egy anyától. Ugyanott). Ez utóbbihoz megjegyzendő a következő: Abimelech szemrehányást tesz Ábrahámnak, hogy Sáráról azt mondta, hogy növére, holott felesége. Erre Ábrahám egyebek közt igy felel: „És valóban növérem ő, atyám leánya, de nem anyám leánya és feleségemmé lett" (Mózes I. 20, 12). Ábra-

hám is azt mondja tehát, hogy Sára féltestvérét vette feleségül. Midőn Fáraónak ugyancsak azt mondta: „nővérem" (u. o. 12, 13, 19) szintén ily reservatio mentalis-sal élt. Abból pedig, hogy az egyptomiaknál férj és feleség egymást testvérnek nevezték, nézetünk szerint éppen az következik, hogy a testvérházasság napirenden volt. Hasonló ez a héber nyelvhasználathoz, melyben a „kedves" nagybátyának neveztetik, éppen azért, mert a fivér rendszerint elvette nővére leányát, ami még a talmud idejében is járta. Az araboknál az unokatestvérek közti házasság volt szokásban és ugyanezért minden arát unokanővérnek szólítottak. Ami az erkölcsösséget illeti, a zsidók magasan állottak az egyptomiak felett, kiket a talmud fajtalanoknak tart. A זמה talán a testvérházasságra is vonatkozik.

*

Leszinsky B.: „Die Lösung des Antoninusrätsels" cz 64 oldalas füzetében (*Berlin* 1910) Krausz S. iratával foglalkozik, melyről véleményünket (XXVII. 345—354) már elmondottuk. L. a római történetből vett bizonyiték alapján állitja, hogy Avidius Cassius nem készitette elő évekig a lázadást, hanem csak akkor kiáltatta ki magát császárnak, midőn hire ment, hogy Marcus Aurelius meghalt, és felesége, Faustina, kezét ajánlotta fel neki. Mikor a császár haláláról elterjedt hir valótlannak bizonyult, nem léphetett többé vissza (11 kövv.). Az Antoninus Pius alatt való zsidó felkelést, a mely egy szón alapszik, L. emendáczió utján (zsidók helyett quadokat olvas Vita Ant. Pi. 5) távolitja el. Antoninus Pius 154—156 években a Keleten volt, ekkor Rabbi L. feltevése szerint 25 éves lehetett. A kronológia nagy nehézségeket okoz ugyan — Rabbi 130-ban született volna és atyja R. S. b. G. 156-ban már nem élt volna — de más feltevéseknél szintén vannak nehézségek. Irata III. részében (28—63) L. azonban szemügyre veszi az agádákat és azt találja, hogy leginkább Ant. Pius császárra illenek. Egyik-másik agáda monda, de a legtöbb történeti értékü adat. Mi ezt nem hisszük és az orthodoxiát történelmi kutatásoknál kikapcsolandónak tartjuk.

*

Kleinpaul R. a német személynevekről és az országok

és népek neveiről egy-egy iratot bocsátott közre (Die deutschen Personennamen, *Leipzig* 1909; Länder und Völkernamen, ugyanott 1910. Sammlung Göschen 422 és 478). Mindkettő nagyon tanulságos és érdekes zsidó szempontból is, különösen az első (pl. 116—120. Benfey = ben Levy 11 b). Térszüke miatt megelégszünk az általános felemlitéssel. Kleinpaul szellemes és ügyes iró.

*

A zsidó házassági jogot feldolgozta *Frankel* (Grundlinien des mosaisch-talmudischen Eherechts) és *Duschak* (Das mosaisch-talmudische Eherecht), kik ezt a jogot elöadják, de nem birálják. Ez utóbbit elvégzi *Billauer A.* „Grundzüge des babylonisch-talmudischen Eherechts" (*Berlin* 1910). „A zsidó házassági jog a talmud óta nem fejlödött, mert nem voltak tényezők, melyek tovább képezhették volna" (7. lap). Szerző alláspontját mutatja azon kijelentése: „Semmiféle törvénykönyv nem állhat fenn ezer esztendön túl" (8), mit azzal bizonyit, hogy a modern zsidók számára sem a mózesi, sem a talmudi jog nem létezik többé. A rabbinak sincs többé semmi befolyása. A tények nem tagadhatók, de azért a mózesi és a talmudi törvény mégis ezer esztendőnél tovább élt és a modern zsidók által való elhanyagolásuk okai nem a törvények minőségében rejlenek. A bevezetés 2. fejezetében szerző polemizál Duschak és Frankel ellen és azt állitja, hogy talmudi jog szerint nem szükséges a nő beleegyezése a házasságba. Bizonyiték: az atya kis koru leányát akarata ellenére is eljegyezheti. Ez azonban azért van, mert a kiskorunak nincs akarata. A felnőttnél B rabulistikával tünteti el a megkövetelt consensust (11 köv.). A bevezetésben még azt bizonyitja, hogy a zsidó házasság a vétel jellegével birt. Ez áll a bibliai időre, a mint hogy az őskori házasság nővétel volt. De a talmud ezt átalakitotta symbolummá, midőn az adandó pénzt egy fillérre szállitotta le, a copulátiót formulához kötötte, melyben a „szentelés" (kiddusin) a lényeg. Az őskorban nem adtak ingyen feleséget, a talmud idejében már megesett, a talmud utáni időben ráfizettek, mint ma. Ez a fejlődés az egész világon és nem érthető, hogy B. mit kritizál és miért kiván a bibliától lehetetlen törvényeket, melyek a

korviszonyokhoz nem illenek. A mózesi törvény nem követeli a vételárt, csak konstatálja.

A részletekben B. a talmudi házasságjogban több kivetni valót talál, a melyek nem ritkán az erőszakoltság jellegét viselik. Igy pl., hogy számos esetben, mint az a talmudban általában nem ritka, a házasságkötés „kétes". De elfelejti B., hogy a régiek ilyen esetben tudtak a bajon segiteni: vagy kényszerrel, vagy a közvélemény nyomásával, vagy egyébb módon. Bizonyos mala fidesre vall, hogy a nő férj nélkül maradását (עגונה), a mely a talmudban oly nagy ért foglal el és oly sok intézkedésre vezetett, nem emliti. Nincs az a modern házassági törvény, melyet nem lehetne hasonló módon kritizálni. De főkép megfeledkezik B. arról, hogy egy évezredig a házasság felbonthatatlanságát tartották fenn, a mi több bajra vezetett, mint a talmudi házassági jog összes fogyatkozásai. E tekintetben még ma sem érte el a modern jog a talmudét.

Erőltetett módon bizonyitja B. (44 köv.), hogy az eljegyzési fillér (פרוטה) nem symbolum, hanem valóságos vétel. A nők olcsóságának több oka volt. Eszébe juthatott volna a hozomány, melyet ma adnak, tehát még ráfizetnek. Az igazság az, hogy primitiv viszonyok között a nő munkaerő, melynek elvesztéséért az atyát kárpótolták. A palesztinai fellach ma is vásárolja a menyasszonyát. Fejlődő kultura mellett már nem kérnek pénzt az „eladó leányért", később még hozományt is adnak. A gáonok idejében a zsidók az utolsó stádiumban állottak, a talmud idejében azonban a középső fokon, a mennyiben nem adtak mindig hozományt. A bibliai törvényt vagy szokást azonban nem szüntethették meg, átalakitották tehát és a vételárból symbolumot csináltak. Csak nem gondolja B., hogy a nő vagy az atya a fillért vagy a datolyát vételárnak tekintette, melyről nem mondott volna le?

Egyébb részletre nem terjeszkedünk ki és csupán azt jegyezzük még meg, hogy a beosztás és a tárgyalás átlátszóbb is lehetett volna és hogy sok a sajtóhiba, következetesen Gemarha van nyomva Gemarah helyett.

*

Hyman Áron kiadta Serira Gaon levelét rövid kom-

mentárral, kis bevezetéssel és név indexszel אגרת רבינו שרירא גאון עם באור ופירוש בשם פרשנן הכתב czimmel (*London* 1910). A Juchaszin szövegét nyomatta le, itt-ott a Neubauer és Goldberg szövegét is használva. A magyarázat csak a legszükségesebbre szoritkozik, a nagy kérdésekre egyáltalában nem terjeszkedik ki. Könnyebb áttekinthetőség céljából H. a levelet részekre és fejezetekre osztotta.

Serira a templom elpusztulásától Juda patriarcháig három nemzedéket számlál (28. lap), más helyen pedig (35) csak kettőt. Ezt H. (u. o. 29. jegyzet) különös módon egyenliti ki. A tény ez. A templom elpusztitása és Rabbi kora között csakugyan három nemzedék van, de egy nemzedékig tart a zavar, két nemzedéken át nyugalom van. Az utóbbi helyen a nyugalmas korszakról van szó: ולהכי אצטריך רבי לחבורי ולתרוצי שיתא סדרי משנה בתר דנח עלמא ב' דורות מן ההוא שמדא של חורבן הבית. Serira levelét aram nyelven irta és feltünő, hogy az előbbi helyen és máshol is héber részletek vannak. — A 43. lapon olvasható nehéz helyet H. sem értette. Serira azt mondja, hogy a sok tudás előbbrevaló, mint az éles ész. Azután igy folytatja: ואע"ג דמאן דתני ולא ידע לפלפולי איהו חדוש ואיהו גולד דלא תני בהדיא ולא ידע לדמויי ולאסוקי עיקר דילי ממתניתין אעפ"כ עדיף מאן דמפלפל וסביר ולא גמר מאי דתני ולא מאי דאמור דההוא דגמיר יכול לאיתויי הנהו מדהני דשמעינן הלכה למעשה וההוא דסביר לא יכיל, מיט דמאן דלית ליה גמרא מהנפקינן ליה מסברא אבל מאן דאית ליה גמרא לפום דאמור הוא ולא מהנפקינן ליה מגמרא. A ki tannaita és talmudi hagyományokat tud (תני וגמר), ámbátor nem képes valamely uj esetben analogia utján ennek az esetnek gyökerét (alapját) a misnában megtalálni, mégis előnyben van az éleseszű és következtető (מפלפל וסביר) fölött, ki nem ismeri a tannaiták és amorák mondásait (מאי דתני — מאי דאמור). Mert a tanult (דגמיר), abból, a mit hallott, dönthet a gyakorlatban (יכיל לאוויי הלכה למעשה), de a következtető (דסביר) nem dönthet. Mert azt, a mire nincs hagyomány (גמרא), következtethetjük a deliberációból (סברא = belátás), de a mire van hagyomány, az a szerint döntendő el, a mint mondva van, és nem következtethetjük deliberációból. Az utolsó מגמרא helyett, mint már az egész mondás külső szerkezete mutatja, מסברא olvasandó. Az egésznek értelme ez: A döntő tekintély a misna. Ha tehát valaki oly éleselméjü, hogy

azt is vissza tudja vezetni a misnára, a mi expressis verbis nincs benne, nagyon becsülendő. De ha valamely hagyomány, akár tannaitikus, akár amórai következtetése ellen szól, akkor következtetése (סברא) nem áll meg. A ki tehát nem tudja a hagyományokat (לא נמיר), nem dönthet, mert nem tudhatja, nincs-e valamely hagyomány erre a kérdésre. A ki azonban a hagyományokat ismeri, az bátran dönthet abból, a mit hallott. Ha erre az esetre nincs hagyomány, akkor is dönthet, mert abban az esetben,, ha nincs hagyomány, szabad belátás (סברא) szerint dönteni. Röviden azt lehet mondani, hogy Serira szembeállitja az éleseszü misnatudóst a nem éleseszü hagyomány tudóssal. Persze csak nagyjában, mert itt oly misnatudósról van szó, ki egyébb hagyományokat is tud, de nem mindent. A bizonytalan szövegből látszik, hogy már régi időben sem tudták, hogy Serira mit akar mondani.

A főhely arról a régi kérdésről, hogy a misna és a talmud fel lett-e irva? a 66. lapon van (a levél közepén). A különféle olvasatok miatt nem tudni, hogy Serira mely nézetet vallotta. Minthogy Maimonides (Misne Tóra előszava) a misna irott volta mellett foglalt állást, valószinü, hogy Sérira leveléből ezt olvasta ki. Ebből azért még nem következik, hogy ez a nézet a helyes. — 73. l. 1. sor: מדרש גדול, nem kell kijavitani בית מ׳ ג׳-ra, mert sürün használják a „midras" szót magában is. — פירוז שבור helyett következetesen ש׳ סיוור nyomatik.

•

Ugyancsak *Hyman A.* nagyszabásu művet bocsátott közre a tannák és amórákról. „Széder Tannáim ve-Amoráim" czimmel héber nyelven (סדר תנאים ואמוראים *London* 1910). A három kötetes szép kiállitásu mű abécé sorrendben adja a hagyomány tekintélyeinek életrajzait; a Széder Hadóróth ismert művet pótolni hivatott lexikon. A bevezetésben szerző ismerteti a hagyomány történetének szentelt irodalmat a „Széder Tannáim ve-Amoráim"-tól (melyet Serira levelénél fiatalabbnak tart) egész a legujabb kor termékeig. H. orosz származásu és orthodox lévén, a nemzetiségi és főkép az orthodox szempontot is előtérbe helyezi. Ez az *Izsák Halevy* által „Dóróth Harisónim" cz

művében meghonositott tárgyalási mód a tudományhoz nem méltó, sőt lényegével ellenkezik és ugyanezért gyökerestől magvastól kiirtandó. Mindezek az „orthodoxok" moczczanni sem tudnának, ha Grätz, kire nem tudnak elég sarat dobni, ki nem tanitotta volna őket. Szerencsére Hyman mérsékeltebb orosz, mint megbámult utmutatója és igy biografiai lexikona nem szenvedett nagyobb kárt. Az életrajzokat lehetőleg a források szavaival irja meg. Eddigelé csupán egyes czikkeket olvastunk, a részletekben tehát még nincs itéletünk. Ábrahám ben Dávid krónikájának tulzott hitelességet tulajdonit, bizony nem nagy alapossággal használta fel a forrásokat. H. maga is kimutat néhány tévedést, ugyszintén Serira levelében is, valamint a Széder Tan. ve-Am. és a Széfer Kerithtuthban, de azért megmarad a régiek csalhatatlanságában való hit mellett. Talán még viszszatérünk erre a nagy müre.

•

A „Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur" 1911 évfolyama a társulatok hivatalos közleményein kivül (60 lap) nyolcz irodalmi közleményt tartalmaz. *Philippson M.* visszatekintésében (1—20) a zsidóság jogi állását érintő eseményekről referál, *Bernfeld S.* pedig az elmult év irodalmáról (21—50). *Elbogen J.* Geiger Ábrahámról és *Philippson M.* (atyjáról) Phillipson Ludwigról essayt ir (71—83 és 84—108). Mindkét kiváló férfiunak most volt, illetve lesz (1910 és 1911) 100. születésnapja. A porosz állam viszonyát a zsidó vallásfelekezethez igen világosan adja elő *Freund J.* (109—138). *Klemperer V.* Schnitzler Artur ismert bécsi drámairóról tanulmányt ad (139—208). Végül következik egy novella (*Hauschner Auguszta*) és egy bibliográfiai jegyzék. Az egész német birodalomban 221 irodalmi egyesület van. A berlini egyesület tagjainak száma 1220 és az összes egyesületeké talán megüti a 20,000-et.

•

Preuss J., berlini orvos, 20 esztendeg dolgozott a következő művön: „Biblisch-talmudische Medizin. Beiträge zur Geschichte der Heilkunde und der Kultur überhaupt" (*Berlin* 1911). 735 nagy nyolczadrét lapos mű szép kiállitásban. A biblia és talmud medicájának nagy irodalma van,

összefoglaló mű azonban eddig csak kettő létezett: a régebbinek Wunderbar, az ujabbnak Ebstein a szerzője. Helyesen hangsulyozza Preuss, hogy az előbbi nem volt doktor, az utóbbi pedig nem volt talmudista, ő orvos és a rabbinikus forrásokat eredetiben olvasta. Előszó és bevezetés után 18 fejezetben csoportositja az őskori zsidó irodalomban elszórt orvostudományi adatokat és ily módon rendszerbe kerülnek a disiecta membra. Végül külön fejezetben bibliográfiát és ezután tárgymutatót ad. Csodálatos, hogy az orvostudománynak majdnem minden köréhez akad adat, noha egyetlenegy zsidó medicai irat sem maradt ránk az ókorból. A görög medicai irodalom némely iratának lehet zsidó szerzője, de ez, még ha kimutattatnék is, sem jöhetne tekintetbe a biblico-talmudi medica tárgyalásánál. Hogy a zsidó orvostudomány nem veszhetett ki végkép, arra szerző néhány érdekes példát hoz fel. Az illető részlet következőkép szól:

„Es ist gewiss kein Zufall, wenn bei den grossen arabischen Aerzten, bei Avicenna und Abulcasem, die Zahl der Glieder des menschlichen Körpers ohne galenisches Vorbild, aber in Uebereinstimmung mit der Mischna, auf 248 angegeben wird, kein Zufall, wenn ein talmudisches Rezept zur Behandlung des Gehirnwurms im gothaischen Arzneibuch wieder auftaucht, kein Zufall wenn die Erzählung von den weissen Kindern eines Mohrenkönigs, die man bis in das vorige Jahrhundert hinein bei vielen Schriftstellern findet, am frühesten im Midrasch nachzuweisen ist" (8. lap).

A terjedelmes mű sok részletét olvasván, konstatáljuk, hogy P. forrásukat szabatosan adja vissza. — Jóchanan a 3. századnak nem az elején, hanem inkább a végén (mh. 279) szerkesztette a Jerusalmit (1. l.). Helyesen a 4. századbeli szerkesztésről kell beszélni. Ábr. ibn Ezra nem 1174 körül élt, hanem akkor halt meg. Maimonides nem 1131, hanem 1135-ben született, és 1204 (nem 1205) halt meg (2. l.). A görög zsidók rendesen görög nevet viseltek (Preuss 5: „da griechische Namen bei den Juden jener Zeit keine Seltenheit sind"). Idéznünk kell szerző következő helyes mondását: „Für historische Untersuchungen

haben aber religiöse Empfindungen vollkommen aus dem Spiel zu bleiben" (7. lap ritkitva). A misna nézeteinek régi voltára érdekes fényt vet, hogy az orvosokról vallott nézetét, miszerint a gehennába kerülnek (Kidd. IV 14), már a LXX. is vallotta, midőn Ezs. 26, 14, (nem 24, 14) רְפָאִים ב. יקומו szavakban רְפָאִים-et olvas és igy fordit: ἰατροὶ οἱ μὴ ἀναστήσουσιν „az orvosok nem fognak feltámadni" (épigy Vulgata és hasonlóan Zs. 88, 11, cf. még Ezs. 26, 19 רפאים = ἀσεβεῖς). Erről és egyebekről l. a 25. lapot. — 27. l. Nachmanides 1200 körül hely. olv. 1260. — 27, 2. jegyz. Jerusalmi Sirachból idéz: „Nem szabad Isten mindendenhatósága helyébe az orvos mindenhatóságát helyezni" mondja P. 29 fent. — 50, 17. sor: „R. Jochanan" egészitsd ki: ben Nuri (j. Taan. 68 d 51).

Josephus (bellum II, 8. 3) az esszeusokról azt mondja, hogy a terhes feleséggel nem közösödtek, ezzel is mutatván, hogy nem a gyönyör, hanem a gyerekek miatt nősülnek (idézve 527). A megokolás görögös, a tény marad: a terhes asszony érintetlen maradt. Ez volt bizonyára az ősi állapot, mint az állatvilág analogiája mutatja. A talmud (Szanh. 70b és máshol) azt mondja, hogy a coitus a születendő gyermeket erőssé és széppé teszi; kétségtelenül igazolni akarja a rabbik antiesszeus álláspontját. E körbe tartozó megfigyelést a szoptató nőről közöltünk folyóiratunkban X (1893) 460. — 550 מדעת nem „mit Vernunft", hanem „akarattal". — 572 „Raba 250" h. olv. 350. — Végül megjegyezzük, hogy P. az orvostudomány fogalmát legtágabb értelmében vette és igy sok mindenfélét vett fel (pl. étkezési törvények, ételek, italok stb.), a mit az ember nem várna. Nagy tudományu mű.

*

A „Mekize Nirdamim" az idén is négy szép kiadványnyal szolgál tagjainak. Az első még a boldogult Buber Salamon müve: סדור רש"י, melynek tartalma a ritusra vonatkozó szabályok. Bevezetés még nincs, de már a czimlapon jelezve van: Rasinak tulajdonitva. A mű a ritus szabályait összefoglaló kompendium a „Halákhóth" nevet viselő munkák (pl. Hal. Ged. vagy Alfasi) mintájára. A talmudban és a gáoni irodalomban szétszórt anyag összeállitása, kibő-

vitve más rabbinikus tenkintélyek döntéseivel. A rendszer olyan, mint a Halákhóth Gedólóthnál, a mely velejében a talmudi is: a tárgy szerint való csoportositás. De a szerző nem saját szavaival adja a szabályokat, mint pl. Maimuni és az ő példája után a Sulchan Aruch, hanem a forrásokat szóról szóra való idézetekben. Kivonat a talmudból és a rabbinikus irodalomból, de csak annyiban, hogy nem közöl mindent, hanem csak azt, a mi a szabályt adja vagy megokolja, de a forma a régi, vagyis a forrás saját szavaival idéztetik. Ezen egyszerü tény felismerése alapján állithathatjuk, hogy az aram nyelvű részletek közül egy sem származik az epitomatortól. Ezek zömét tényleg ki lehet még mutatni a talmudból vagy a gáoni irodalomból, némelyik azonban a rendelkezésünkre álló forrásokban már nem található. A szerző maga mindig héberül beszél.

Az európai szerző mutatkozik a palesztinai talmud sürü idézésében (ובגמרא דארץ ישראל) és talán abban is, hogy a napot reggellel kezdi. Még a misna (Ber. 1, 1) az esteli sema tárgyalásával kezdődik. Ettől eltekintve a rendszer időrendbeli, melyet a misna is követ, pl. Sabbat tulajdonképen a péntek délutáni szabályokkal, Peszáchim a tizennegyedik naphoz átvezető estével. Ezt a módszert követi a mi művünk is. A 100 benedikció mintegy kerete a reggeli imának. Sorban halad: benedikciók, zsoltárok, kaddis, borchu, sema, tefilla, általános szabályok. Ezután következik a reggeli ima és az ezzel összefüggő szabályok (kézmosás, berákha, mely ételekre mily berákha — 60. lapon: אובלירש קנשטילש — stb.). Ezután következnek a mincha és maarib ima szabályai. A 64—65 lapokon levő részlet, a mely a מצה-ról és egyébb ünnepi dolgokról szól, talán betoldott részlet. E mellett szól a ליקוטין c. felirat és a 66. lapon következő: vége a mindennapi rendnek (סדר). Az évet Ros Hasánával kezdi, nem Pészachchal, mint a misna. Sorban következnek: R. H., Jom Kippur, Szukkóth. (Itt végződik az 1. füzet). A 25. lapon ez áll: ברכת המינין ביבנה תקנה כתר ישו בן פנדירא. — A Sziddur a benne idézett franciaországi rabbik által az irodalomtörténethez is szolgál adatokat. A kiadás Buber gyakorlott kezére vall.

*

A második kiadvány *Eliezer Beaugency* kommentárjának folytatása. Ebben a második füzetben *Poznanski S.* az Ezekiel és a XII kis prófétára vonatkozó részt adja. Erre a műre talán visszatérünk, ha be lesz fejezve és a kiadó által jelzett értekezés az északfranczia bibliamagyarázókról is közre fog bocsáttatni.

*

A harmadik kiadvány *Jehuda Halévi* Diványa, melynek kiadását *Brody H.* folytatja. Ez az 1. füzet a liturgiai versek közrebocsátását kezdi meg. A kiállitás fényes. A költemények vokálizva vannak. Erről a füzetről is majd a kiadás előrehaladása után szólunk majd.. — A negyedik füzet József ben Jehuda kommentárja Áboth traktátushoz, cime: Széfer Muszar és kiadója: *Bacher V*, ki bevezetéssel is ellátta. A kiadás Kaufmann Dávid kéziratából, az egyetlenből, a mely ismeretes, eszközöltetett. Erről a müről külön ismertetést fogunk közölni. — דרכי ההסידים והישרים הצדיקים והנרים (Előszó) a tefilla berakhájára emlékeztet és ugyanazért הנרים helyes olvasat lesz. — 5, 29 sor ובסמרי mindenesetre hiba, javitandó valószinüleg יבעירוב-re (nem יבתלמוד-ra), a szerző ugyanis a traktátusokat szokta megjelölni. — A mű végén több hasznos lista van. A tartalomnak csupán a 117—121 lapjait emeljük ki, melyben az exílarchák és a főiskolák tagjai számára való adózásról van szó. Maimuni rosszalta, József igazolta.

*

E helyről alkalmilag a szomszédba is vetünk egy pillantást, a mennyiben ez saját ügyeink szempontjából bizonyos tanulsággal jár. Tesszük ezt *Sell K.* iratánál is, melynek czime: „Christentum und Weltgeschichte seit der Reformation. Das Christentum in seiner Entwickelung über die Kirche hinaus" (*Leipzig* 1910. Aus Natur und Geisteswelt 298). A szellemi áramlatok ismertetése több irányban tanulságos, de e helyen csak azt a nézetet idézzük, mely szerint a 18. századig theológia nem létezett, hanem „nur dogmatisch gebundene kirchliche Gelehrsamkeit zum Zwecke des kirchlichen Unterrichtes und Dienstes" (94). Ugyanott van szó a „transparent" dogmáról, a mi közérthető nyelven a dogmák tekintélyének elvesztését jelenti. Sell kon-

statálja továbbá, hogy nemcsak Franciaországban, hanem egész Európában a „keresztény államezme" megdölt. A kereszténység alapitójáról sokféle képet alkottak maguknak a népek (121 köv.). Erről szólni nem tartozik feladatunk körébe, de azt nem hallgathatjuk el, hogy ezrivel dobtak zsidókat máglyára, mert nem akarták azt vallani, a mit századok multán a kereszténység vezértheológusai sem hisznek.

*

Az orosz pogromok hiteles leirását adja a londoni czionista segélyalap által létesitett két kötetes mü, melynek czime: „Die Judenpogrome in Russland" *(Köln-Leipzig* 1910). Az I. kötet, az általános rész (404 lap), kiterjeszkedik a mult század nyolczvanas éveinek pogromjaira is és felmutatja kronológiai sorrendben az orosz rendeleteket és törvényeket, melyek azt mutatják, hogy az orosz zsidók állandó pogrom alatt élnek. Orosz-Lengyelországban a helyzet kedvezőbb, mert a lengyel nép a zsidó lakosságban szövetségest lát. Itt is előfordultak ugyan támadások, de a lengyel társadalom erélyesen elutasitotta magától a söpredék kisérletét, még az antisemiták is elitélték és a keresztény társadalom maga sietett a zsidóknak okozott, különben nem nagy kárt megtériteni. Csak a czionista tendencziából érthető a nagy terjedelem, mely leirásának jut. A pogromok tárgyilagos felvétele azt mutatja, hogy emberéletben nem esett annyi kár, mint a tüzvész idején általában hitték. A meggyilkoltak száma körülbelül czerre rug, mihez még más elesettek és a nagyszámu sebesülések által meghaltak járulnak (I, 213—217). A közvetlen anyagi kár több mint 60 millió rubel. 1905-ben közel 300,000 zsidó menekült külföldre (221), ugy hogy Odessa lakossága maga 507,000-ről egyszerre 440,000 esett le és egész városrészek elnéptelenedtek. A II. kötet, 536 sürün nyomott nagyoktáv oldal, a részletes leirást adja. A pogromokat, ezt a mű az adatok halmazával minden kétségen felül álló módon állapitja meg, a hivatalos Oroszország, elsősorban a rendőrség rendezte. A nép csak eszköz volt; rabolt, de nem a zsidók különleges gyülöletéből. A czár kedvéért bárkit kirabol, a mint később a balti tartományokban tényleg a német nemességet rohanta

meg. Erre nem is kellett biztatni. A jelen mű nemcsak a zsidó, hanem a kereszténység történetének is örök dokumentuma. A műben foglalt tényekről vegyenek tudomást a theológusok, bölcsészek, szociológusok, midőn a zsidókat tanitják szép tanaikra.

*

Dieterich A., kiváló klasszikus filológus és vallástörténeti buvár, ki sajnos élte delén meghalt, érdekes tanulmányban (Mutter Erde. Ein Versuch über Volksreligion, *Leipzig-Berlin* 1905) bizonyitotta, hogy a görög és római nép gondolkozása szerint az embert a föld szüli. A folklore tanusága szerint a legkülönbözőbb régi és uj népek hasonlóan gondolkoztak. Zsidó szempontból sem érdektelen irat. Az a szokás, hogy a gyermeket az elhunyt nagyatyáról nevezték el, azon néphiten alapult, hogy a lélek visszatér az unokába. A haldoklót a földre tették, hogy érintkezésbe jövén a földdel, lelkét a földnek visszaadja. A név a régiek felfogása szerint lényeg volt. Ez utóbbit a biblia és a talmud egyaránt vallja. A talmudban חייש לשמא (R. Méir) ezzel összefügg. Még érdekesebb a vita, hogy tiltott és nem tiltott dolgok keveredésénél a név vagy az íz szerint kell- e igazodni (בתר טעמא בתר שמא). A mai chemiai gondolkozás persze az utóbbi nézethez csatlakoznék, de a régi felfogás mellett az előbbi nézet is érthető. Egyébb analógiák is vannak (pl. 78. lap). Miután D. felmutatta, hogy a klasszikus népeknél az „anya föld" hit mily erősen gyökerezett, kiemeli, hogy a mithrakultusz és a kereszténység, a két vallás, a mely az ókorban a világuralomért versenyzett, asszonyistent nem türt. „Hinter dem Christentum stand das Judentum mit seinem starren, männlichen Monotheismus, vor ihm her ging die griechische Bibel (alten Testaments), die ungeheure Wirkung tat. . . Der Geist des alten Christentums regiert in seinem innersten und konsequenten Wesen Ehe und Mütterlichkeit" (90. lap). Miután a keresztény Ritualében fennmaradt vizszentelés liturgiájának egyes részleteit idézte, D. igy folytatja: „Das Phallussakrament der antiken Mysterien war von unaustilgbarer Lebenskraft: in unverkennbarem Abbild weiss es in christliche Liturgie sich einzuschmuggeln" (115). A feltámadás tana és az anyaföld

által uj életre kelő antik hit közötti összefüggésről szólván, D. idézi Pál idevonatkozó szavait: „De modhatná valaki, mi módon támadnak fel a halottak? és minémü testtel jönnek ki? Balga! a mit te vetsz, nem elevenedik meg, hanem ha megrothatánd és abban, a mit elvetsz, nem azt a testet veted el, a mely majd kikel, hanem puszta magot, talán buzáét, vagy más egyébét. Az Isten pedig testet ad annak, a mint akarta, és pedig mindenféle magnak az ő saját testét. . . . Épenigy a halottak feltámadása is. Elvettetik mulandóságban, feltámasztatik el nem mulhatóságban" (I. Korinth. 15, 35—42). Érdekes, hogy a talmud a feltámadást hasonló módon teszi érthetővé. Szanhedrin 90b lent: „Kleopatra királyné kérdezte R. Méirt, mondván: tudom, hogy a halottak feltámadnak, mert irva van (Zsoltár 72, 16): „Kivirágoznak a városból, mint a föld füve", de ha feltámadnak, meztelenül támadnak- e fel, vagy ruháikban támadnak fel? Felelt neki: Következtetés a buzaszemből. Ha a buzaszem, a mely meztelenül vettetett el, több ruhával jön ki, a jámborok, kik ruháikkal temettettek el, mennyivel inkább". (A lényeg még Kethub. 111b). A magkelésből vett hasonlat a zsidóknál közkeletü volt, R. Méir csak másképp alkalmazta. Nem áll tehát az, a mit Dieterich kifejt, hogy Pál azért említette ezt a korinthusbeliek előtt, mert ezeknél ez az „anyaföld" hite folytán megértésre számitott.

•

Az ujabb sikeres palesztiniai ásatások és részben az Amarnalevelek alapján rekonstruálja *St. A. Cook* Palesztina vallását az izraeliták bevándorlása előtti félezredben (2000—1500 időszámításunk előtt) a következő iratban: Religion of Ancient Palestine *(London* 1908). Tisztán az Archeologia és az inscriptiók adják az anyagot, de egyuttal a jelen állapotok is, mert C. azon mások által és máshol is megfigyelt igazságból indul ki, hogy a szent helyek és bizonyos hitbeli nézetek nép- és vallásváltozás esetén is megmaradnak, habár a formát némileg változtatják. A régi palesztinai zsidó néphitről és népéletről sajnos nincs semmi maradvány, mert a talmud az irástudók szellemi és lelki világát tükrözteti. Cook iratát nyolcz fejezetre osztja, melyekben a bevezetés után szóba kerülnek: a szent helyek, a szent tárgyak, a szent ritusok, a szellemvilág, az istenek, a pantheon (19 isten) és végül a jelen gondolatvilága. Mitanni király böjtölt azon a napon, melyen hallotta, hogy Amenhotep III. meghalt (56. lap). Látjuk, milyen régi ez a talmud által említett szokás (Sebuóth 20a és b; Tósz. Ned. 1,4; 276,19: j. Ned. 36c.)

•

A könyvnyomás „német müvészet", de Olaszország volt az igazi hazája. Az első typográfusok csakhamar olasz földre vándoroltak és innen terjesztették a világot átalakitó termékeiket. Áll ez a héber könyvnyomásról is, melynek nagy képviselői sokáig német zsidók voltak. Az első héber könyvnyomdászok nem voltak németek, de az igazi nagy héber nyomdát német család alapitotta Soncino olasz városkában, melytől családi nevük származik. Az első héber könyv (Rasi tórakommentárja) Reggio di Calabriaban nyomatott 1475-ben és a második (Jakob ben Áser Arba Turim) még ugyanabban az évben Pieve di Sacco-ban, mely helységek után Mantua, Ferrara, Bologna és Róma következnek, de a legkiválóbb és legtermékenyebb héber nyomda az ősnyomtatványok szempontjából Soncino volt. Gerson Soncino a XVI. század első évtizedeiben is kiváló képviselője a héber könyvnyomásnak, de 1515 körül Bomberg Dániel Antverpenből Velenczébe vándorolt keresztény nemes emberben győzedelmes versenytársa akadt. Bomberg a héber könyv Aldusa, a mint röviden és szerencsésen jellemezték. 1500-ig 11 olasz helyen müködött héber sajtó, Spanyolországban és Portugáliában három-három helyen, egyébkép sehol máshol. Kereken 150 esztendeig Olaszország, első sorban Velencze, a héber könyvnyomás hazája, mig a XVII. sz. közepén Amsterdam veszi át a vezérszerepet. Nyomtak Krakó, Lublin és Prága városokban is, de az olasz városok mellett tekintetbe sem jöhetnek. A héber typográfia tulajdonképi hazája Itália, érdemes és érdekes feladatot végzett tehát *Amram D. W.* midőn az olasz könyvnyomók történetét megirta a következő müben: „The Makers of Hebrew Books in Italy" *(Philadelphia 1909).* A 417 lapos gyönyörüen kiállitott könyv népszerüen adja elő a héber könyvnyomás e fontos fejezetét és igen érdekes olvasmány. A bevezetés (1 fej.) után következnek: 2. A kez-

deményezők (1475—1482). 3. Soncino fiai. 4—6 Soncino Gerson 1488—1497; 1501—1512; 1513—1534. 7—9 Bomberg Dániel 1515—1522; 1523—1536; 1537—1549. 10. kisebb nyomdák. 11. Giustiniani és Bragadini pöre és a talmud elégetése. 12. Ferrara, Sabbioneta és Riva di Trento. 13. Cremona és Mantua. 14. A nyomás ujból való felvétele Velenczében. 15. A XVII. század és az utána következő korok.

Már a fejezetek czimeiből látjuk, hogy Velencze a nyomatott héber könyv főhelye és hogy Olaszország tulajdonképi hazája. A velenczei nyomtatványok szépség és tartósság tekintetében mai napig első helyen állanak, épugy gondosság tekintetében. A jól konzervált példányok 400 év után ugy néznek ki, mintha ma kerültek volna ki a sajtó alól. A betüvágók (keresztények) igazi művészek és a korrektorok lelkiismeretes tudósok voltak. Valamint az olasz zsinagógák a keresztény templomépités befolyását mutatják, ugy a héber könyvek is az olasz művészeti légkör jellegét viselik magukon (76). A zsidók nagy lelkesedéssel fogadták a könyvnyomás müvészetét és azt „szent munkának" nevezték. Nem érdektelen, hogy Guttenberg zsidóktól kölcsönzött pénzzel állitotta fel nyomdáját (13). Az első könyv, a mely rabbinikus approbáczióval (haszkáma) jelent meg Jákob Báruch Landau „Agur„-ja, melyet szerző 1487-ben Nápolyban nyomott ki (66). Ehhez szerző, különösen a 68. l. 1. jegyzetében tett észrevételehez idézhette volna czikkünket (Jewisch Quarterly Review). Érdekes, hogy Aldus, a latin és görög klasszikusok hires nyomója, tiz évi védelmet kért utánnyomások ellen (100), mint a rabb. approbácziók is szokták excommunicatio terhe alatt követelni. Az első nyomtatott ilusztrált héber könyv — a 79. lap szerint — a „Mesal Hakadmóni" volt, melynek szerzője Izsák Ibn Szahula. Luther az 1494-ben nyomott, a berlini kir. könyvtárban mai napig őrzött Brescia biblia példányból készitette forditását (81). Konstantinápolyban 1503-ban, Prágában 1513-ban kezdtek héber könyveket nyomni (85).

A zsidók elnyomása a könyvnyomásra közvetlen hatással volt, a mennyiben zsidó nyomda felállitására rendesen nem kapott engedélyt. A velenczei nyomdatulajdonosok kivétel nélkül keresztények. Előfordult az is, hogy

keresztény és zsidó összeállott. Kardinális is odaadta a nevét, a mi a nyomdára 1553 óta nagy előnnyel járt, mert az inquisitió ily esetben némileg türtőztette magát, egészen persze nem. A Zóhart szerzetes adta ki, ki Elia Levita unokája és egyuttal héber censor volt. A „non olet" valóságos szerencse volt, héber könyvek nyomására a fent nevezett időponttól kezdve különben alig került volna sor. A velenczei nemesek részvétele egyébiránt a héber könyv külső kiállitására igen előnyös volt, müvészi és szép alakot kapott.

Könyvünkben itt-ott elemi tévedések is vannak, pl. 219 lent „Sefer Hanokh" Hinnuk helyett s több hasonló.

•

Streitberg W. és *Wünsch R.* „Religionswissenschaftliche Biliothek" czimü gyüjteményüket *Goldziher J.* népszerü müvével inditották meg, melynek czime: „Vorlesungen über den Islam" *(Heidelberg 1910)*. A következő hat szakaszból áll: I. Mohamed és az iszlám. II. A törvény fejlődése. III. A dogma fejlődése. IV. Aszketizmus és szufizmus. V. A szekták. VI. Későbbi alakluások. Nem vagyunk illetékesek a tárgyalt kérdésekre nézve, de a jelen esetben ez nem is szükséges — általánosan elismert első szakember müvéről lévén szó, ki tárgyát fejedelmileg uralja és a problémákat magas nézőpontból tárja fel és oldja meg. A beható kutatások eredményei megbizhatóságuknál fogva a zsidó vallás történetével való összehasonlitásra általában nagybecsü anyagot szolgáltatnak. Számos pontnál szerző is figyelmeztetett a zsidó vonatkozásokra. Néhány apróbb észrevétel.

A Hadithban, a mohamedán tradiczióban (talmudban), a következő kijelentés található: „Az Isten 100 rész könyörületességet teremtett; ebből 99 részt magának tartott és egyet a világnak engedett át" (Buchari, Kitab' ul-adab, 18. szám; idézve 44. l. és 74. l., 4. j.). A mondás formája emlékeztet a népeket jellemző barajthára Kiddusin 49 b, mely pl. a rómaiakról azt mondja: 10 mérő gazdagság szállt le a földre, 9-et vett belőle Róma és 1-et az egész világ, 12 ily alaku tétel következik egymásután. — A 17. lapon ki van emelve, hogy a vallásos cselekedet értékét a tiszta

gondolat (Gesinnung) adja meg. A kairói al-Azhar mecset kapuján a következő felirat olvasható: „A cselekedetek az intencziók szerint ítéltetnek meg, és mindenkinek intenciója szerint tudják be". Az egyik hagyomány igy hangzik: „Isten szól: jertek elém szándékaitokkal, nem cselekedeteitekkel" (45 és 74, 7. j.). Hasonló, még velősebb tétel a következő: Az adomány csakis a benne rejlő szeretet szerint becsültetik אין צדקה משתלמת אלא לפי חסד שבה (Szukka 49 b). Hogy cheszed ezen a helyen azonos a szándékkal (Gesinnung), kitünik a talmud ugyanazon oldaláról, hol azt olvassuk תורה לישמה זו היא תירה של חסד תורה שלא לשמה זו היא תורה שאינה של חסד (Rasi más magyarázatot ad: cheszed az a fáradozás). A hadith tendenciája a könnyités (60 és 77, a . j. olv. Kócha de- hettéra). Mint ismeretes, a hillelita iskola ezt az irányt követte a gyakorlatban meggyökeresedett a sammaiták által képviselt nehezitésekkel szemben és végül győzedelmeskedett. Hogy azoknak a theológusoknak volt igazuk, kik a Korán 4, 3. verséből a megházasodás kötelező voltát következtették (63. l.), egészen bizonyos. Ez a közfelfogás a régi zsidóknál is. Pál persze azt mondta: Házasodni jó, nem házasodni még jobb. Az arabok ismerték az időleges házasságot (238 kövv.). Ennek a kérdésnek nyomai vannak a talmudban is, mit azonban e megjegyzések keretén belül nem tárgyalhatunk. — A mutaziliták voltak az iszlám raczionalistái, de nagyon türelmetlenek voltak. „Dem Dogmatismus wohnt vermöge seines Begriffes die Tendenz zur Intoleranz inne. Als es den Mutaziliten glückte, durch die Regierungszeit dreier abbasidischer Chalifen ihre Lehre sogar als Staatsdogma anerkannt zu sehen, wurde dieselbe mit den Mitteln der Inquisition, der Einkerkerung und des Terrorismus verfochten" (117). Ne sirjunk tehát, ha nincs Dogmatikánk. — A nő Goldzieher Vilmos orvos-professzornak van ajánlva, ki nemcsak nagy ophtalmológus, hanem az emberi szellem minden nyilvánulása iránt érdeklődő, kiváló gondolkodó is.

•

A felekezeti sajtó igen kedvezően fogadta (más nyilatkozatokat nem olvastunk) *Zollschan J.* művét: „Das Rassenproblem unter besonderer Berücksichtigung der theoretischen Grundlagen der jüdischen Rassenfrage" *(Wien-Leipzig 1910)*. A terjedelmes mü (kereken 500 lap) megdönthetetlenül bizonyitja, hogy a zsidó faj mivoltából forgalomba hozott állitások hamisak és következéskép az ezekből vont következtetések is. Az egész fajelmélet képtelenségeit mi sem demonstrálja jobban, mint az a legujabb elmélet, hogy minden kultura (tudomány, müvészet, irodalom stb.) a germán vérhez van kötve. Olasz, franczia, spanyol csak annyiban teremtett nagyot és szépet, amennyiben ereiben német vér, bármily csekély mértékben folyt. Nem tréfálunk, vastag könyvek quintessentiáját reprodukáljuk. Ha semmi egyébb, ez a végkövetkeztetés örökre diskreditálja a gyülöletszülte fajelméletet. Ezen az alapon a kannibalizmust is igazolni lehet, a fajtheoretikusok legalább ne beszéljenek kulturáról. Zollschan végig megy a fajprobléma minden megoldási kisérletén és halomra dönti. Enynyiben igaza van. De tovább megy és bécsi módra az egész zsidó kérdést taglalja, mert a bécsi ember, ha zsidó is, mindenütt csak zsidót lát. Az egész világ a zsidókérdés körül forog. Az antisemita nem képes más kérdésről gondolkozni, a zsidógyülölet rögeszméje. Z., bár zsidó és a zsidóüldözők lába alól kihuzta a talajt, végeredményben mégis halálos itéletet mond a zsidóságról. És miért? Mert a zsidóság, nézete szerint, a kulturállamokban bomlófélben van. Közömbösség, malthusianizmus, vegyes házasság, kitérés, még ha mindez igaz volna, akkor sem szünne meg a zsidóság, hisz maga Z. konstatálja, hogy a müvelt zsidók a zsidó nép hetedét sem teszik. De különben is, ki nem hitte a makkabeusok felkelése előtt, hogy ütött a zsidók utolsó órája? és mégis alig 200 év mulva szellemileg regenerárlták a pogány világot. Nem járt ugyan köszönet érte — ma már Jézust is a germán fajnak reklamálják — de a tény azért megmarad. A mint akkor a pogány hellenizmus számitásába hiba csuszott be, ugy az évszázadok folyamán ki fog tünni, hogy a modern szociológusok és fajtheoretikusok is elszámitották magukat. A zsidóság a középkor átélése után a jelen korról bátran mondhatja: iam alios ego vidi ventos.

•

Loeschke G. az ujabb kutatásokat összefoglaló felolvasásában: „Jüdisches und Heidnisches im christlichen Kult" *(Bonn 1910)* rámutat arra, hogy a zsidóktól ered a hét (a görögök tiznapokra osztották a hónapot, a rómaiknál a 8. napon vásár volt), a szombat (a vasárnap későbbi eredetü), a böjtnapok, az urvacsora (?), az imák, a husvét, a liturgia (századokig csak az ótestamentumból olvastak fel) s egyéb. A pogány kultuszból vették át a karácsonyt, a szentelt vizet, a szentek kultuszát, képkultuszt stb. „Die Sitte Amulette zu tragen, war so verbreitet (Prot. R. E. 3 I 467. ff.), dass man froh sein musste, wenn christliche Amulette wie kleine Evangelien . . . . gebraucht wurden. . . . besonders hochgeschätzt sind aber palästinensische Reliquien: Erde von Palästina wird bis ins Abendland gebracht (Augustin ep. 52,2; de civ. dei XXII 8, 7). . . Zur Zeit des Hieronymus strömen nach Palästina Pilger aus Gallien, Britannien, Armenien, Persien, Indien, Aethiopien, Aegypten, Pontus, Kappadokien, Kölesyrien, Mesopotamien" (29). Világos ebből, hogy mindezen országokban akkor, vagy valamivel előbb, zsidók is laktak, mert a régi kereszténység zsidóklakta országokban keletkezett.

•

A mult nyáron a napisajtót is bejárta a hir, hogy Nippurban ékiratos táblatöredéket találtak, a mely az özönviz történetét tartalmazza és a mely a bibliai elbeszéléshez közelebb áll, mint az eddig ismert két ninivei verzió. *Hilprecht H. V.* amerikai assyriológus irata most németül is megjelent: „Der neue Fund zur Sintflutgeschichte aus der Tempelbibliothek von Nippur. Mit 6 Abbildungen" (*Leipzig* 1910). A mindössze pár sorból álló töredékben előfordulnak a következő mondatok: El akarom pusztitani mind az embereket . . . épits nagy hajót. . . vigye azt, a mi megmentetik az életből. H. arra az eredményre jut, hogy az uj lelet tartalomra és nyelvre a pentateuchusnak éppen azzal a verziójával egyezik, melyet a kritika P (Priesterkodex) névvel jelöl és 500-ból ante származtat, holott a Nippurszöveg biztosan 2000 évvel ante iratott (56. lap). H. a néhány sort 62 lapon tárgyalja, a theológiai vonatkozásokat az illető szakköröknek engedve át. Szép kilátás a jövőre.

A „Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres" gyüjtemény XXXVIII. kötet, 2. részében *Naville Éd.* akadémikus azt iparkodik bizonyitani, hogy a II. Királyok 22, 3—10 elbeszélt esemény egy könyv feltalálásáról ugy értendő, hogy az alapkőből a templom restaurálásánál került elő a könyv. Erre van egyptomi analógia. Az alapkőbe elhelyezett könyv egyenesen e czélra készült Salamon idejében és azt nem látta soha senki és azért nem tudott róla senki. Chilkija főpap nem tudta a könyvet olvasni, mert ékiratokban volt irva, Sáfán notárius azonban, ki Assyriával a levelezést folytatta, természetesen ismerte az ékirást. Ebből következik, hogy Mózes V. könyve eredetileg assyrrul volt irva, vagyis forditás (150. l., külön lenyomat 14). Még egyébb „felvilágitások" is vannak ebben a „La découverte de la Loi sous le rois Josias, une interprétation Égyptienne d'un texte biblique" (*Paris* 1910) cz. aránylag terjedelmes értekezésben, de ez a lényeg. Hogy minek irnak egy könyvet, melyet senki sem lát és ki irja az ilyesmit? ezeket e kérdéseket Naville nem is érinti. Egy merész feltevéssel több a Deuteronomiumról.

•

Nöldeke Th.: „Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft" c. műve (*Strassburg* 1910) első helyen a Korán nyelvével foglalkozik, me y ellen több kifogást emel. Bennünket ebből a III. fejezet érdekel, a mely a Korán kölcsönszavait tárgyalja (willkürlich und missverständlich gebrauchte Fremdwörter im Koran 23—30), azaz pótlásokat ad Geiger és Fraenkel (De vocabulis in Antiquis Arabum carminibus et in Corano peregrinis, Leiden 1880) müveihez. סורקנא, שכינא, מצלי, מעון, עליין, מחיון, מתניתא, מילה, זכות, שורה (= szura), kölcsönszókhoz adatnak tanulságos észrevételek. — Nöldeke hangsulyozza, hogy szura 15, 87 és 39, 24 a מתניתא arabs aequivalense nem jelentheti „a cselekvés szabályát, kánont", mert ez nem ad a versben értelmet. Hozzá kell tenni, hogy a talmudban sincs ilyen értelme. Nöldeke szerint Mohamed „mondások vagy egyenesen a kinyilatkoztatás apró részletei értelmében használja" (26). Tényleg מתניתא, mint הלכה, rendesen nem egész gyüjtemény, hanem egyes részleteket jelent. Mutatis mutandis Mohamed jól használta

és nem értette félre a szót. — Allahról azt mondja Mohamed 59, 23, hogy szent . . . és מהימן király. Ehhez N. megjegyzi: „ Allerdings sprechen einige an beiden Koranstellen [id. vers és 5, 52] muhajman, das könnte einer sein, dem man traut, den man für zuverlässig hält, ebr מְהֵימָא [syr], euphemistische Bezeichnung des Kastraten. Ob das aber nach des Propheten Sinn für Allah passt, ist mir sehr zweifelhaft" (27). מהימן (part. pass. haphel) számtalanszor fordul elő a talmudban és azonos a héber נאמן szóval, pl. Jebámóth 89a a két szó az aram és héber részletekben egymással váltakozik. Minthogy az Istenről האל הנאמן a liturgiában is használatos (a maftir benedikciójában), semmiképen sem valószínűtlen, hogy Mohamed zsidó informátoraitól ezt az isteni attributomot aramul hallotta. — אלמאעין (107, 7). A magyarázatok közül a legvalószínűbb az, a mely „jótett, alamizsna" értelmet tulajdonit neki. Geiger 58 a héber מָעוֹן szóval azonositja, mit N. helyesel, de „menedékhely, lakóhely" nem illik a koránvers contextusába. „Ich würde annehmen, das Mohamed das Wort von einem Juden gehört und missverstanden habe, venn nicht wahrscheinlich schon der Dichter A'sha אלמאעין ebenso gebraucht hätte. Denn bei ihm heisst es . . . . „freigebiger als er mit seinem maûn, was da notwendig „Wohltat" oder „Spende" bezeichnet . . . . Da A'scha selbst in Jerusalem gewesen ist . . . . so kann gerade er . . . . das Wort da von einem Juden vernommen und verkehrt aufgefasst haben . . . . Eigentlich hätte ich also מאעין hier gar nicht mit behandeln sollen, da es ja höchst wahrscheinlich nicht Mohamed, sondern schon ein anderer in die arabische Literatur eingeführt hat" (28—29). מעא (syr מְעָא) egy pénznem az aramban és az ujhéberben. Többesszáma מָעִין, a mely, mint az ujhéberben מטח (מעות is) általában „pénz" értelmet kapott (Levy, Chald. W b II 55 idéz az Eszter 9, 22 targumából מעתא דצדקתא = czedákapénz). Közönséges szó a zsidó aramban. Az arab költő a jeruzsálemi zsidóktól sürün hallhatta a máin szót, akár ma a máóth (móesz) szót. Ez jól illik az összefüggésbe és csak azt kell feltenni, hogy a maint-t máun-ra arabositotta.

Zsidó szempontból igen tanulságos 32—46: Hebräische und aramäische Wörter im Äthiopischen. Tekintélyes számu szót vettek át, a legtöbbet bizonyára zsidóktól. Dáges hiányzik 37, 9; 45, 1; 64, 9 alulról. — „Wörter mit Gegensinn" (67-101) szintén szolgáltat néhány adatot a héber és aramhoz: (69, 72, 76, 77, 83, 84, 85, 86, 88 k., 91, 93—97, 99, 101—103). — „Kétbetűs főnevek" (109—178) igen számos héber és aram szót tárgyal. A mű többi részében szintén van szó héber és aramról.

*

Karge P. a Nikel-Rohr szerkesztésében megjelenő „Biblische Zeitfragen" brosura gyüjteményben (Dritte Folge $^{8}/_{9}$) „Die Resultate der neueren Ausgrabungen und Forschungen in Palästina" cim alatt (*Münster i. W* 1910) tanulságos és örvendetes képet fest az 1890 óta folytatott paleszt. ásatásokról és eredményeiről (Mezopotámiában már 1843 óta, Egytomban plane 1798 óta ásnak). Ástak az angolok Tell el- hesi valószinüleg a régi Lákhis, Tell zakarja, Tell es- sáfi Tell ed-dsudeide és Tell sandahanna (= Szent Anna, kolostor) helyeken. A németek ásnak Ta'anak-ban és a Tell el-mutesellim-en (Megiddo), továbbá Tell es-sultan azaz Jerichóban, és legujabban az amerikaiak a régi Szamáriában (Sebastije). A régi Gezerben Macalister felfedezett egy kannaaita magaslat-szentélyt, az elsőt e nemben (= בָּמָה, melyekről a biblia oly sokszor beszél. Karge 11 k.). A legérdekesebb egy óhéber kalendárium inscriptió az évszakokról a 8. századból ante (sokat irtak már róla. Fordítását közli K. 52. lap). Taanakban 12 ékiratos táblát találtak (13). Csak a napokban (1911 márcz.) járta be a lapokat a hir, hogy Izraél régi fővárosában, Sómrón-ban óhéber irásu cserepeket és más feliratokat találtak Omri és Achab korából. Reisner amerikai tudós ezekről külön publikációt készit elő. Palesztina romjaiban négy réteget különböztetnek meg: 1. a 16. századig (ante). 2. 16—12 század kanáani korszak. 3. 12—9 század *izraelita* korszak. 4. 9. századtól *zsidó-hellenista* korszak (21. lap). A helységeket rendesen dombra (hegyre) épitették (héber תֵּל = Tell). Sabb. és Erubin traktátust Karge nem tanulmányozta, de következő nyilatkozata ebből a szempontból nagyon jelentős: „Die orientalischen Städte des Altertums sind niemals das gewesen, was ein Europäer unter einer Stadt versteht.

Ordnung und Symmetrie fehlen ganz. Jeder baut sein Haus, wo er ein Plätzchen findet, und richtet es ein wie die Sitte es vorschreibt. *Die notwendigen Verkehrswege sind wahre Maulwurfsgänge, den Launen der Hausbesitzer angepasst, und scheinen sich in ein unentwirrbares Durcheinander von primitiven Mauern, Höfen und Backöfen zu verlieren.* Der Raum war kostbar, denn die alte Stadt war nur eine befestigte Akropolis" (29). Nem csoda, hogy a francia toszafistáknak annyi sulyos kérdésük van. A városok csekély térfogatáról 30. lap kis statisztika. „Was das Befestigungswesen und das Aussehen der kanaanitischen Städte betrifft, so stimmt demnach der Befund der Ausgrabungen mit den Angaben des alten Testaments . . . . . vorzüglich überein" (33). Az izraelitáknak kemény munkába került ezt a jól megerősitett kulturországot meghóditani, a mi nagy erőre és bizonyos kulturára vall (35). Megiddoban művésziesen metszett oroszlánpecsétet találtak jaszpiszból (3.7 cm. hosszú, 2.7 cm. széles). Óhéber (főniciai) betükkel külön külön sorban: לשמע עבד ירכעם van rávésve. II. Jeróbeam 783—743 ante uralkodott. Egy másik művészi pecséten לאסף áll (47). Cserépedényeken a יה és יהו istennév találtatott (51). Érdekes, hogy az assuani papyrusokban az istennév mindig יהו, nem kell tehát ebben röviditést látni, mint általában teszik. Gezerben két ujbabyloniai ékiratos szerződést találtak (53). A harmadik fej. 59—93 az ásatások vallástörténeti eredményeit adja elő.

•

Löhr M., ki két izben 7-7 hónapig dolgozott a jeruzsálemi „német régészeti intézetben", e munkája értékesitésével népszerű művet irt „Izráel kulturális fejlődése" cimmel (Israels Kulturentwickelung, Strassburg 1911). Azt az anyagot adja elő, a mit a „Régiségek" szoktak feldolgozni. 8 fejezetben szól: Izr. országáról, politikai fejlődéséről, a családról, a gazdasági fejlődésről, a szociális reformokról, a kultusz fejlődéséről, a szellemi kultura fejlődéséről és végül a zsidó községről. Az iratot 31 kép disziti. Az anyagot majdnem kizárólag a biblia szolgáltatja. A visszatérő exulánsokról (538-ban) azt mondja, hogy a

messiási eszme késztette őket a visszatérésre. A messiási eszme szerint a világ minden gazdagsága Jeruzsálemben fog összegyűlni *és minden egyes megkapja a nyereségét* (139). Máskép Löhr ezt nem képzelheti. „Ezra fundamentuma (a tóra) oly szilárd, mondja L. irata végén, hogy a rajta nyugvó épület ma is megtörhetetlen ellenálló erővel bir". Parasztosan: a zsidók még mindig élnek.

•

Régebbi irat: חיי היהודים בזמן התלמוד ספר נהרדעא szerzője Judlovitz Dob (*Wilna* 1905). Nahardea ősrégi város volt, hol a zsidók már a babyloniai fogság idején telepedtek le és a mely 850 évvel később, a 3. század első felében Sámuel iskolafőnöksége idején, a bab. zsidóság vezérközsége volt. A zsidók már ősidőben, nem kapván elég földet, város lakók voltak: kézművesek és kereskedők. Az ókor minden nagy városa: Babylónia, Nahardea, Alexandria, Antiochia, Ephesus, Róma (valószinüleg arányban Athén is) nagy zsidó lakossággal birt. 12 fejezetbe csoportositja J. mindazt, a mit a talmud Nahardeáról referál, közben más városokra, sőt az egész bab. zsidóságra is esik egy-egy fénysugár. Kis kulturtörténet. Nagyon tanulságos az utolsó fejezet, melyben sz. azt bizonyitja, hogy Nahardea volt a tannaita hagyomány (barajthák) székhelye. Végül felsorolja az összes biztos és kétes nahardeabeli tudósok neveit. Épily érdekes a 9. fej., melyben a Nahardeában székelő exilarchák életmódja van leirva. A nahard. erkölcsei nem voltak mintaszerűek (10. fej.). Kár, hogy J. krudelis héberséggel ir.

•

Brody H., kitünő munkatársunk, az igazgatása alatt álló prágai „Talmud-Thora" 2. (1910-11 évre szóló) Értesitőjének mellékletében megkezdi a prágai zsidó község könyvtárában levő kéziratok leirását (Die Handschriften der Prager jüd. Gemeindebibliothek. 1. Lief., Prag 1911). A 22 oldalra terjedő füzet egy סליחות- gyüjteményt ismertet a szerzők nevei sorrendjében. A 234. számu 44 soros engesztelőnapra szolgáló vers Ábrahám ibn Ezrától való és eddig teljesen ismeretlen (4. lap). A Rabbénu Gersontól 7 darab van a kéziratban (10). A függelékben le van nyom-

va egy szelicha a laudai martyrokról és egy a m. frankfurti 1241. évi zsidó üldözésekről. Igen alapos dolgozat.

*

Rosenzweig A. fent 227. l., 29. szám alatt emlitett dolgozata (283 helyett olvasandó 253) bővitett külön lenyomatban is megjelent (Irodalmi Hirek). Szerző az „Al-tikri" formulával bevezetett érdekes magyarázatokat állitja össze, de bevezetőleg (2-16) szól általánosságban a régi irás-magyarázó és maszoretikus tevékenységről. Ugy látjuk, hogy az irodalmi apparátus némileg hézagos. Számos ponthoz használható lett volna: Masor. Untersuchungen; Zur Einleitung in d. H. Schr.; Studien zum althebr. Buchwesen; דורשי חמורות-ról (6, 3) Perles dolgozata (R E J); a LXX variánsairól (6, 2) Aptovitzer (Hakedem) stb. — A tulajdonképeni értekezést R. azzal vezeti be, hogy a „Ne olvass igy, hanem ugy" nem szövegkritikát gyakorol, miben teljesen igaza van. Maga a formula megerősiti a recipiált olvasatot. Konstatálja továbbá R., hogy ez a magyarázó módszer a halákhánál alig fordul elő (16—17). Összesen 172 al-tikri magyarázat van összeállitva. Ezek az alkalmazott elvek szerint 11 csoportba soroltatnak, melyek között első helyen (A-c) azok a magyarázatok állanak, melyeknél a konsonansokban semmiféle változás nem eszközöltetik. Helyesen hangsulyozza R., hogy számos al-tikri a nyugvó betük (quiescentes) kihagyásán vagy beszurásán alapszik. Végül megjegyezzük, hogy Waldberg דרכי השנויים c. iratában már közrebocsátott egy teljes monográfiát a szóban forgó formuláról. — מֵמִיתִים (25, utolsó sor) helyes alak és helytelenül javittatik (53. l.) מְמִיתִים-re. Általában érdekes théma és nagyon szorgalmas dolgozat, melyért a szerzőnek hálával tartozunk.

*

Wünsche Aug.: „ Der Kuss in Bibel, Talmud und Midrasch" (Breslau 1911. M. et. H. Marcus. 2 márka) második fele először szintén a Lewy ünnepi iratban látott napvilágot. Uj az első fejezet (1-26), melyben a biblián kivül az apokrifák és az ujtestamentom idevágó helyei is fel vannak dolgozva. A következő sorrendben vannak az adatok csoportositva: 1. A család tagjai, 2. a rokonok,

3. a barátok, 4. távolállók. Ezután a bálványcsók (3. oldal). W. konstatálja, hogy a házastársak közti csók a bibliában nem fordul elő (8). W. a bibliánál a midrast is felhasználja és némely helyt az exegézist javitja. Az apokrifákban a csók csak háromszor van emlitve: Tobit 7, 6; 10, 12; 3. Makabb. 5, 49; Szirach 29, 5. Az ujtestamentomban is kevésszer van a csókról szó, de a leghiresebb itt van: a Judáscsók (25). A talmud és midras még sürübben emliti a csókot, mint a biblia (27-59). Itt a kézcsók is előfordul (Ber. 8 b; Wünsche 29), melyhez W kis excurzust füz az ékiratokból. — 35 Leazar ben Arach (kétszer) tulságos ragaszkodás a Jerusalmi לעזר-jához. — Tiszteletből térdet és lábat csókoltak (39). Az egész érdekes dolgozat.

*

Aptovitzer V., kitünő munkatársunk, a bécsi rabbiszemináriumi 1910/11. évi Értesitőjének mellékletében a következő munkát adta ki: „Das Schriftwort in der rabbinischen Literatur" (*Wien* 1911). Ez a III. és IV. füzet, melyek II. Sámuel és Józsua könyveire vonatkoznak. Az első két füzet, a Prolegomena és I. Sámuel, a bécsi császári tudományos Akademia kiadványai közt jelentek meg (Sitzungsber. phil. hist. Klasse 153. és 160. kötet, 1906. és 1908). Aptovitzer az egész zsidó irodalomból (nemcsak a talmudból és midrasból) gyüjti a variánsokat a szent szöveghez. Az eltérő olvasatokat, mint maga hangsulyozza, nem mérlegeli, hanem csak összeállitja. Sorba megy és minden szónál feljegyzi, a mit talál és ez meglepően sok, csupán a szóban forgó két könyvre nem kevesebb, mint 173 nagyoktáv oldalt tölt meg. Még ez sem az egész, mint A. kijelenti, némely müvekhez nem is fért, némely más müből gyüjtött olvasatokat pedig, ezen müveknek a kidolgozásnál kéznél nem léte miatt, kihagyott. A nagy tömeg maga mutatja, hogy a zöme irás-, másoló és emlékezetbeli hibából eredhet. Az anyaggyüjtés után kell a tulajdonképi munkának, az igazi variánsok megállapitásának következni. Ezt a munkát A. annyiban megkezdte, hogy a LXX. olvasatait összevetette és egyéb idevágó megjegyzést is tett. Az egyik előmunkálat nézetünk szerint az eltérő olvasatokat szolgáltató munkáknak e czélból való külön vizsgálása. Ily módon meg

volna állapitható, hogy melyik forrás érdemel figyelmet. Fontos a forrás eredete is, keleti vagy nyugati stb. Az egyes olvasat mérlegelését az összes olvasatok mérlegelésének kell megelőznie. A részletekre nincs megjegyzésünk, nem is vizsgáltuk a jelen gyüjteményt, de tudjuk, hogy szerző alaposan dolgozik. Kivánatos, hogy munkáját folytassa és szerencsésen befejezze. Méltóan sorakozik azokhoz a jeles munkálatokhoz, melyek ugyanazon a helyen az évek folyamán napvilágot láttak.

•

A „Religionsgeschichtliche Volksbücher" cz. e helyen már emlitett gyüjtemény II. sorozat 1. és 6. kettős füzet tartalma: „Die Geschichte Judas und Israels im Rahmen der Weltgeschichte" melynek szerzője Lehman-Haupt C. F. (Tübingen 1911). Részben azonos ugyanazon szerző nagyobb művének (Israel Seine Entwicklung im Rahmen der Weltgeschichte) egyes fejezeteivel. Sz. a történetet a bevándorlás előtt kezdi és művének első harmada után sincs még Judában. IV. Amenophis uralkodása idején röviden 1400 után vándorolnak be az izraeliták Gósenbe (32 l.). Mózes történeti személy és Bileám azonos a bölcs Loqmánnal (39). L. kutatásainak eredményét röviden a következő mondat foglalja magában. „Dass Stämme des späteren Israel unter Amenophis IV. um 1400 in Gosen Aufnahme fanden, unter Merneptah gegen Ende des 13. Jahrhunderts geführt von Mose das Land verliessen, und um die Mitte des 12. Jahrhunderts..... ins Westjordanland einwanderten, steht für uns in allem wesentlichen fest" (40). Rövidebbre fogja L. a tulajdonképi történetet. Salamon apósa Siamon, a 21. dynastia utolsó előtti királya lehetett. Az a tény, hogy Salamon egyiptomi királyleányt feleségül kapott, Izráel nagyhatalomnak való elismerése (45). A héber (föniciai) betüirás felfedezése 1000-nél későbbi időre nem eshetik (51). Ezután következik a két palesztinai királyság története világtörténeti keretben.

DAL AZ EGYETLENRŐL.

שיר היחוד.

IV.

(ארומם אלהי אבי)

Osök Urát zengi dalom,
Megváltómat magasztalom,
Világszerző egy Istenem:
Minden nap kétszer hirdetem.

—

Életbe hivott szent szava,
Jákob Ura, hatalmasa,
Nagy Úr a földön — s sziveken,
Neved fensége énekem.

—

Emésztő tűz, buzgalmatos,
Hozzája nincs hasonlatos,
Üdvöm és éltem szirtfoka,
Nem csalódom Benne soha.

—

Én Alkotóm, én Birlalóm,
Dédelgetőm, Oltalmazóm,
Ki megváltod a népedet,
Halálig áldom szent neved.

—

Ki szelet s bércet alkotol,
Nincsen lépted, mely megbotol,
Megtorlod azok bűneit,
Kik gőgben hordják fejeik.

—

Ha gerjelemben közeleg:
Haragjától ki nem remeg?
Világot hordoz szent ölén,
Csudákat végez könnyedén.

—

Nagysága oly félelmetes,
Oroszlán bög — ki nem remeg?
És miriád angyalsereg
Szent táborában Ő vezet.

—

A birószéken bölcs öreg,
Jobbján, balján szeráfsereg,
Sok szolgáira fényt terit,
És jámborokat megsegit.

—

Minden test és szellem Ura Ő,
Minden fohász elébe jő,
Ő él, marad, örök való,
Kormánya sohsem lankadó.

—

Bajvivónk, értünk harcoló,
Ellent minékünk sarcoló,
Régi frigyét nem feledi,
És ezer év egy nap neki.

—

Kit így reméllünk: Istenünk,
Hárfánk dala, mindig velünk,
Világot alkot, ha csak int,
Skegyes szemével ránk tekint.

—

Titkot meglát az én Uram,
És megvigyázza jól utam,
Ki csupa jóság, tisztaság:
Nem tűrheti a bün daczát.

—

Szavát nem másitja soha,
Oly meghitt, édes: otthona,
Ki dönthetné meg terveit?
Ki cáfolhatná elveit?

—

Dicsőnek látják ezeren:
Ha Ciónba jő Istenem,
Mint hős csatázott harc terén,
A küzdelemnek mezején.

—

Mint sasmadár a szárnyain : Fölöttünk szárnya : oltalom,
Úgy visz az örvény árnyain, Zenegjen hárfa, cimbalom,
Mint tigris száguld, tör s rohan, Mert Ő az, ki hatalmatos,
Mint zuhatagos, vad folyam. S mit Ő végez : csodálatos.

—

Mint üzött párduc menekül, Mint őz, rohan a kedvesem,
Szava oly gyorsan teljesül, És üdvöt, segélyt hoz nekem,
Mint mandula virágba hajt : Elsöpör gátat, akadályt,
Elvégez, amit sejt, alajt. Mert népe im kegyet talált.

—

Magasba tör, mint cédruság, Isten a szivem vigasza,
Szerény, mikép cyprusvirág, Megszünik lelkem panasza,
Mint citrom édes illata : Csodatevésben párja nincs,
Olyan szerelme balzsama. Övé a földi s égi kincs.

—

Erdőkben szagos almafa, A világ hordja lelkedet,
Biráskodó, döntő szava, S ki ismeri a helyedet ?
A gonoszokhoz zord, dacos, O szirtfokom, hol vágatám,
De népéhez lágy, harmatos. Az én szülőm, én szent Atyám.

—

Osztályom ! teli serlegem ! Mint vártorony : olyan nekem,
Vele tartok, és Ő velem, Hol bánatom eltemetem,
A hitem én el nem adom, Jákob királya : menedék,
Esküm meg sosem tagadom. Törvénynyel védi seregét.

—

Mint vad oroszlán : hadd legyen, Neve : bizalmam és erőm,
Mint hős a csatatereken, Reá tekintek epedőn,
S ne pásztor, aki reszketőn Világkormányzó én Uram,
Nem menti nyáját a mezőn. Örökké őrzöd én utam.

—

Mint gyáva vándor, aki fut, Fivérem lennél bár nekem,
Ha ellenség elébe jut, — Szorongásomban énekem,
Mint moly legyen, mely fúr- Éltem vizét el nem ha-
[farag,] [gyom]
Ellenséginkre szent harag. Csatán fegyver, békén dalom.

—

Mint olajbogyó prés falán, Kardom és pajzsom, vértem Ő
Úgy törjön össze sok kaján. Csatákban harcol értem Ő,
Mint tövist, zúzza szét sorát, Üdv annak, aki Benne él,
És védelmezze városát. Nem csalódik, mindig remél.

—

De harmat legyen Ő nekünk, Szelid és békés, nyugtató,
Oltalmazza meg seregünk, És mégis harcra biztató,
Mint sas lebeg fészke körött : Nem vezet félre, megsegit,
Úgy örködjék hivek fölött. Megváltja majdan hiveit.

Jesurun hite, pásztora, Három fényes angyal csoport
Lángitala és mámora, „Háromszor szent"-et harsog ott,
Akinek tette oly csodás, S örökkön él, sohsem halott,
Nem éri el más alkotás. Ki eget s földet alkotott.

—

Szent és magasztos mód felett, Ki megalkotta én valóm,
Oly törpe minden képzelet : Ha keresik : közel vagyon,
Hogy töprengőn elérjük Őt, Mindentől távol, mindent lát,
Hogy haragjában mérjük Őt. Az élők lenn nyüzsgő hadát.

—

Fejem fölött szövétnekem, Ő pásztorom, hiányom nincs,
Átsugarazza életem, Mert szeme fénye rám tekint,
O sziklafok, hol üdv lebeg, Törött sziveket megsegit,
Megbocsát bűnt és vétkeket. És bünöket megsemmisit.

—

Szükségben biztos oltalom, Mily édes, bájos kedvesem,
Halál völgyében szent dalom, A szava balzsam énekem,
A váram O, ha éjszakán Első és végső : lényeged,
Sötétség szakad én reám. És öröklétü életed.

—

Légy óh velem, el ne taszits. Örök király az égbe fenn,
Óh sirni engem ne tanits, Tiéd én hárfám, énekem,
Hadd lengessék angyalaid Igaz biró, a szava gyujt,
Lágyan fölöttem szárnyaik, És büszke főt a porba sujt.

—

Az ellenségen bosszut áll, Törpék vagyunk, fáradt a-
De ránk irgalma árnya száll, [gyunk]
Mint őseinket kedvelé : Utól nem ér téged szavunk,
Úgy leng kegye Jákob fe- A béke Ura : békesség,
[lé.] És jámborinak : ékesség.

—

Kik Jákob sarját gyülölik : „Aki vagyok, én az vagyok",
Dacuk védelmén megtörik, A neve ekképen ragyog,
Szeme a bensők rejtekén, Erős mint Rém s mint párducok.
És általjár sziven, vesén. Uram ! Eléd leborulok.

—

Mirhacsokor, levendula : Három pásztorok őrizék
Oly illatos az ég Ura, Bárányaidnak seregét,
Fényét csodálják angyalok, S a pásztorsarjat kedveled,
Mint „seregek Ura" ragyog. Ellenségtől védelmezed.

—

Igaz és szent, tökéletes És útjaid nem változók,
Szivem feléje úgy repes, Nem fedi őket gaz, bozót,
Imádják az ég seregi, Reményem vagy, és vágyaim,
Szeráfok hódolnak Neki. Beteljesited álmaim.

—

Én szirtem és oltalmazóm,
Mióta vagyok : hordozóm.
Akitől minden fény ered,
Egyetlen ! áldom Nevedet.

Budapest. *Kiss Arnold.*

VEGYES.

Irodalmi hirek. Megjelent és beküldetett: *Neumark D.*, Materie und Form bei Aristoteles (K. l. „Archiv für Gesch. d. Philosophie" XXIV. köt., 1911, 3. füzet). — *Friedmann J.*, A magyar zsidóság egységes szervezete, *Vágujhely* 1911.—*Neumann E.*, A nagykanizsai izr. hitközség hitoktatási intézményei az 1910—1911. tanévben, *Nagykanizsa* 1911. — *Wünsche Aug.* Der Kuss in Bibel, Talmud und Midrasch, *Breslau* 1911 (K. l. Lewy-Festschrift-ből). *M. et H. Marcus*, 2 márka. — *Rosenzweig A.*, Die Al-tikri-Deutungen. Ein Beitrag zur talmudischen Schriftdeutung. Erweiterter Sonderabdruck aus „Festschrift zu Israel Lewy's 70. Geburstag", *Breslau* 1911. *M. et H. Marcus*, 2.50 márka. — *Brody H.*, Die Handschriften der Prager jüd. Gemeindebibliothek (Erste Lieferung), *Prag* 1911 (a „Talmud-Thora" 2. Értesitőjében 1910-11). — *Hirschfeld H.*, Jefeth ben Alis Arabic Commentary on Nahum with Introduction, abridged Translation and Notes edited, *London* 1011 (Jews' College London, Publication No. 3). — *Hirsch S.R.*, A zsidó Sábosz ethikai, bölcsészeti, sociális és pedagógiai jelentősége. Németből fordította *Feldmann S.*, *Vácz* [1911]. Ára 80 fillér, rabbiknak és tanitóknak árkedvezmény. — *Ziegler J.*, Der Kapitalismus der Juden und die jüdische Religion, *Berlin* 1911. (K. l. az „Allgemeine Zeit. d. Judentums"-ból). — *Blumberger J.*, Natonek József rabbi a szentföldi gyarmatositás első magyar propagálója életrajza, *Budapest* 1911. (Szerző tulajdona. VII, Peterdy-u. 38). — *Aptovitzer V.*, Das Schriftwort in der rabbinischen Literatur, III. und IV. Heft, *Wien* 1911 (a bécsi rabbiszeminárium Értesitőjében).

Dr. Adler Hermann chiefrabbi, az angol birodalom főrabbija, 72 éves korában hosszas betegség után jul. hó 18-án Londonban meghalt. 20 esztendeig volt az angol zsidóság feje és finom tapintattal simitotta el a korviszonyok szülte egyenetlenségeket; bizonyára megszüntette volna az utolsót is, a mely élte végén elemi erővel tört ki és az angol zsidóság egységét fenyegeti. Széles müveltséggel birt

és kiváló szónok volt. Nagy tekintélynek örvendett és az angol udvarnak is kedvelt embere volt. Temetésén a király külön képviseltette magát és a családhoz meleg részvétiratot intézett. A konzervativizmus családi hagyománya volt és ezt nehéz viszonyok közt is sikeresen tudta érvényesiteni. Életrajzi adatai röviden a következők. 1839 május 30. született Hannoverában, hol atyja, Adler Nátán országos főrabbi volt. Midőn atyja angol főrabbivá meghivatott, ő is Londonba került, de tanulmányait a lipcsei egyetemen és Prágában végezte. Atyján kivül Rappoport volt a rabbinikus tudományokban a mestere, kitől rabbidiplomáját is nyerte. Működését mint a Jews' College vezetője kezdte meg, később atyja titkára lett és ennek halála után 1891-ben főrabbi. Áldás a jámbor férfiu emlékére.

Dr. Baron Jónás, egyetemi magántanár, augusztus 15-én hirtelen meghalt. A kiváló sebész, Kovács tanár legkedveltebb tanitványa, 37 éven át volt a zsidó kórház főorvosa. Nagy müveltségü szellemes ember volt és felekezetünknek lelkes fia. 1845 november havában született Gyöngyösön, hol atyja hitközségi jegyző volt. A népszerü férfiú emlékét széles körök kegyelettel őrzik.

Schwab Károly főrendiházi tag aug. hóban 84 éves korában meghalt. Hosszabb ideig országgyülési képviselő volt és felekezeti életünkben is részt vett.

A bécsi szemináriumnak az 1910/11. tanévben 22 hallgatója volt, közöttük 4 magyar. A hallgatók fele (10) galicziai. *Taussig T.* lovag az intézet számára emelendő külön épület alapja javára 20,000 koronát hagyományozott.

Rabbiválasztások. Dr. Horovitz József (Karansebes) Szombathelyen, Spiegel Ármin (Szarvas) Esztergomban, dr. Steiner Vilmos Hátszegen, dr. Kálmán Ödön Jászberényben, dr. Feldmann Áron Pancsován és Pfeiffer Ármin Sümegen rabbivá választatott.

Kitüntetés. Dr. *Kunos* Ignácz, a keleti kereskedelmi akadémia igazgatója a III. oszt. vaskorona rendet, és *Strausz* Adolf ugyanazon intézet tanára a Ferencz József rend lovagkeresztjével lett kitüntetve.

Leopold Sándor községkerületi elnök Szekszárdon arany lakodalma alkalmával 10,000 koronás alapitványt tett.

Israels József világhirü holland festő (szül. Groningen 1824, jan. 27) aug. 18-án Scheveningenben meghalt.

Czimváltozás. Folyóiratunk czime f. év október 20-tól VII, Stefánia-ut 16. II.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

	Lap
Statisztika és autonómia	1
Társadalmi Szemle	5
A községkerületi elnökök a vallás és közoktatásügyi miniszternél	6
Izraelita Magyar Irodalmi Társulat	9
Magyar Zsidó Muzeum	13
Klein Miksa : Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület	15
Jámbor Legendák	81
Társadalmi Szemle	88
Dr. Guttmann Mihály : Orthodox-Neológ	90
Dr. Eisler Mátyás : Löw Lipót	161
A szegedi emlékünnep	177
Társadalmi Szemle	179
Gróf Zichy János vallás és közoktatásügyi miniszter beszédéből	185
Dr. Bakonyi Samu orsz. képviselő beszédéből	187
Fajkongresszus	241
Társadalmi Szemle	245

TUDOMÁNY.

		Lap
Dr. Blau Lajos :	Néhány észrevétel a középkori zsidó és keresztény irodalom párhuzamosságáról	17
	A kazárok és a zsidók	22
Dr. Osztern Salamon :	Mohamed és a medinai zsidók	26
Dr. Bacher Vilmos :	Egy homályos Pesziktahelyről	34
Dr. Weisz Miksa :	Ujabb sirkölelet	36
Dr. Goldberger Izidor :	Loresz Pinkász	97
Dr. Blau Lajos :	A házasság felbontása az ujtestamentomban	121
Dr. Wellesz Gyula :	Lapszéljegyzetek	135
Dr. Perisz Ármin :	Egy homályos Pesziktahelyről	138
Dr. Blau Lajos :	A zsidó uzsora	193
	Észrevételek Krausz S. talmudi Archeológiájához	200
Dr. Wellesz Gyula :	Bibliai apróság	207
	Egy lakodalmas szokás	208
	Az óbudai zsidók 1849-ben	209

	Lap
Dr. Schwarz Gábor : A zsinagóga és az egyház	249
Dr. Krausz Sámuel : A talmudi Archäológia védelmében	261
Dr. Wellesz Gyula : Lapszéljegyzetek	265
Dr. Barta Mór : Protestáns vélemény a magyar zsidókról a XVIII. század végén	270

FOLKLORE.

	Lap
Vadász Ede : Zsidó szokások és szólamok	38
Dr. Rosenberg Ede : Fiu gyermekek kedvelése. Emlékek ápolása	47
Vadász Ede : Zsidó szólamok és szokások	273

IRODALOM.

	Lap
Irodalmi Szemle	53
Kiss Arnold : Versek	63
Héber Encyclopedia	145
Irodalmi Szemle	148
Patai József : Levél a számüzetésből	151
Kiss Arnold : Versek	154
Irodalmi Szemle	211
Kiss Arnold : Dal az egyetlenről	234
B. L. A zsidó időszámitás.	276
Irodalmi Szemle	279
Kiss Arnold : Dal az egyetlenről	313

Tanügy.

	Lap
Az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről szóló törvény	68
Miniszteri rendelet az előző törvény végrehajtása tárgyában	71
Utasitás ugyanezen törvény tárgyában	74

Vegyes.

Irodalmi hirek. — Kohn Eliezer Hirs. — Dr. Coldziher Ignácz. — Az Orsz. Izr. Ösztöndij-Egylet. — Dr. Venetianer Lajos. — Bruck Lajos. — Décsey Zsigmond. — Löw Tivadar. — Dr. Hildesheimer Hirs. — Grünberger Lipót. — Jubileum. — Nagy alapitvány. — Jánosi-i Engel Adolf. — Bariék kalandjai. — A „Szombat". — Zunz-Stiftung . . . 79

Irodalmi hirek. — Handler Márk. — Bacher Simonné. — Dr. Fáy Elek. — Dr. Goldzieher Vilmos. — Zsidó Népkönyvtár. — Alexander V. — Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. — A losonczi izr. hitközség. — A pécsi izr. hitközség. — Weisz J. Manó. — Dr. Blücher Efrajimné. — Vadász Ede. —Az OMIKE. 1

Lap

Irodalmi hirek. — Magyar Zsidó Almanach. — Izr. szünidei gyermektelep. — Ginsburg Dávid báró. — Rabbiválasztások. — Dr. Chorin Ferencz. — Dr. Löw Immánuel. — Bécsi kereszténységi szociálisták. — Meghiusult mozgalom. — Pályakérdés 239

Irodalmi hirek. — Dr. Adler Hermann chiefrabbi. — Dr. Baron Jónás. — Schwab Károly. — Bécsi szeminárium. — Rabbiválasztások. — Kitüntetés. — Leopold Sándor. — Israels József. — Czimváltozás.

A MEGEBSZÉLT MUNKÁK LAJSTROMA.

Eisenstein J. D.: אוצר ישראל IV.-V. Newyork 1910-1911 (Héber Encyclopedia) — — — — — — — — — — 145

Ginzel F. K.: Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. Das Zeitrechnungswesen der Völker. 2. Band. Zeitrechnnng der Juden Naturvölker sowie der Römer und Griechen, Leipzig 1911 — — — — — — — — — — — 276

Számos mű rövidebb-hosszabb ismertetése az Irodalmi Szemlében . . . . . 53, 148, 211, 279.

Tartalom 318

A HÉBER MELLÉKLET TARTALMA.

Ir. Guttman Mihály: Ábrahám bar Chijja filozófiája, mathematikája és kiadatlan munkájának egyik részlete — — — — — 1

Dr. Grünhut Lázár: Pinchász Ben Jair és Rabbi — — — — — 31

Dr. Weisz Miksa: Magyar rabbik levelei — — — — — 33

Dr. Bacher Vilmos: Észrevételek Eliezer Ben Jehuda uj nagy szótárához 46

Mandl Bernát: Rabbinikus itélet a szeniczi község viszálya ügyében --- 57

Dr. Wellesz Gyula: Czidkijáhu ben Ábrahám kiadatlan döntvénye 61

Dr. Rosenzweig Adolf (Berlin): Megjegyzések a maszórához — — 65

Dr. Ungár Simon [Eszék]: Néhány apróság — — — — — 66; 118

Dr. Grünhut Lázár [Jeruzsálem]: ÁbrahámHalévi és Chizkija de Silva — 67

Dr. Klein Sámuel: A gallilei Róma — — — — — — 69

Dr. Guttmann Mihály: Jair Chajim Bacharach kiadatlan észrevételei a mózesi szinai-halákháról — 70; 104

Dr. Braun Mózes: Petőfi „Szeptember végén" héberül — — — 72

Dr. Schwarz Adolf [Bécs]: A talmud egyik ethikai nyilatkozatáról — 73

Dr. Aptowitzer Viktor [Bécs]: Kalászok — — — — — — 81

Dr. Schnitzer Ármin: A kecsege körüli harczhoz — — — — 98

Dr. Goldberger Izidor: Ima Teitelbaum Mózes sirján — — — — 102

Dr. Ghajesz P. H. [Firenze]: Salamon ódái — — — — — 113

Dr. Goldberger Izidor: A sátoraljaujhelyi Chevra Kadisa alapitása 121

Dr. Schwarz Z. A. [Bécs]: Nachmani ujévi prédikációja először kiadva 136

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY